

**OPEN
PRESS
TiU**

De concilieverklaring Gravissimum Educationis: Een receptieonderzoek naar de tekst-interne lezer

TOON VAN GESTEL

DE CONCILIEVERKLARING *GRAVISSIMUM EDUCATIONIS*

**EEN RECEPTIEONDERZOEK
NAAR DE TEKST-INTERNE LEZER**

Antonius Johannes Adrianus Maria van Gestel

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
aan Tilburg University
op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. W.B.H.J. van de Donk,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van een door het college voor promoties
aangewezen commissie
in de Aula van de Universiteit
op vrijdag 24 april 2026 om 16.00 uur
door
Antonius Johannes Adrianus Maria van Gestel,
geboren op 9 april 1951
te Goirle, Nederland

Promotores:

prof. dr. M.C.H. van Dijk-Groeneboer (Tilburg University)

prof. dr. A.L.H.M. van Wieringen (Tilburg University)

dr. J.M. van Deursen-Vreeburg (Tilburg University)

Leden promotiecommissie:

dr. F.G. Bosman (Tilburg University)

prof. dr. N.H.H. Kienstra (Tilburg University)

prof. dr. J. Loffeld (Tilburg University)

prof. dr. H.H.M. Roebben (Universität Bonn)

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1. Inleiding: onderzoeksvraag en methode	9
1.1. <i>Status questionis</i> en Onderzoeksvraag	9
1.2. Methode	18
1.2.1. Frequentiewoorden	19
1.2.2. Een taxonomie van speech-acts	21
1.2.3. Searle's speech-acts taxonomie (uitgebreid)	24
1.3. Opbouw van het proefschrift	28
2. De concilieverklaring <i>Gravissimum Educationis</i> (1965)	31
2.1. Inleiding	31
2.1.1. <i>Gravissimum Educationis</i> in samenhang	32
2.1.2. <i>Gravissimum Educationis</i> in kort bestek	33
2.2. Tekststructuur	34
2.2.1. Opbouw in paragrafen	34
2.2.2. Opbouw in woordaantallen	35
2.3. Tekstsemantiek	36
2.3.1. Woordaantallen in semantisch perspectief	37
2.3.2. Woordwolk	40
2.3.3. Excurs: een diachroon perspectief op de semantiek	50
2.4. Tekstcommunicatie: de taalhandelingen	55
2.4.1. Excurs: een nieuw geluid, een nieuwe literaire stijl?	55
2.4.2. Inleiding van de concilieverklaring	57
2.4.3. Inhoud van de concilieverklaring	61
2.4.4. Besluit van de concilieverklaring	68
2.5. Terugblik	70

3.	De congregatieverklaring <i>De kerk op de drempel van het derde millennium</i> (1998)	73
3.1.	Inleiding	73
3.1.1.	Congregatieverklaringen in samenhang	74
3.1.2.	Congregatieverklaringen in vogelvlucht	75
3.2.	Tekststructuur	76
3.2.1.	Opbouw in paragrafen	76
3.2.2.	Opbouw in woordaantallen	78
3.3.	Tekstsemantiek	80
3.3.1.	Woordaantallen in semantisch perspectief	80
3.3.2.	Woordwolk	84
3.4.	Tekstcommunicatie: de taalhandelingen	89
3.4.1.	Inleiding van de congregatieverklaring	90
3.4.2.	De katholieke school	98
3.4.3.	Conclusie & Noten	104
3.5.	Excurs: Wijsheidcitaat	107
3.6.	Terugblik	110
4.	De bisschoppelijke onderwijsnota <i>Bezielde en zelfbewust</i> (2002)	114
4.1.	Inleiding	114
4.1.1.	Bisschoppelijke brieven, nota's en rapporten in samenhang	115
4.1.2.	Bisschoppelijke brieven en rapporten in kort bestek	118
4.2.	Tekststructuur	123
4.2.1.	Opbouw in hoofdstukken en paragrafen	124
4.2.2.	Opbouw in woordaantallen	126
4.3.	Tekstsemantiek	128
4.3.1.	Woordaantallen in semantisch perspectief	129
4.3.2.	Woordwolk	132
4.4.	Tekstcommunicatie: taalhandelingen	137
4.4.1.	Inleiding van de bisschoppelijke nota	138
4.4.2.	De katholieke school	143

4.4.3. Bijlagen & Noten	149
4.5. Excurs: de Evangeliecitaten	152
4.6. Terugblik	157
 5. Conclusie en bredere onderzoekhorizont	 161
5.1 Inleiding	161
5.2.1. Vergelijking woordwolken en taalhandelingen	161
5.2.1. Vergelijking woordwolken	162
5.2.2. Vergelijking taalhandelingen	170
5.2.3. Conclusie vergelijkende schouw op frequentiewoorden en taalhandelingen	180
5.3. Verschuivingen ten aanzien van de tekst-interne lezer	184
5.3.1. <i>Gravissimum Educationis</i>	185
5.3.2. <i>De kerk op de drempel van het derde millennium</i>	186
5.3.3. <i>Bezield en zelfbewust</i>	188
5.3.4. Intertekstuele ontwikkelingen	190
5.4. Positionering van de onderzoeksresultaten in de bredere onderzoekhorizont	192
5.4.1. De concilieverklaring volgens O'Malley en Flanagan	193
5.4.2. De congregatieverklaringen volgens Hermans en Raes	198
5.4.3. De bisschoppelijke brief volgens Sengers	200
5.4.4. De bisschoppelijke onderwijsnota volgens Elshof en Van Dijk-Groeneboer	202
5.5. Conclusie en evaluatie	207
 Bibliografie	 210
 Samenvatting	 223
 Summary	 227

Voorwoord

Ruim vijftig jaar geleden, in de jaren zeventig van de vorige eeuw, heb ik theologie gestudeerd aan de Hogeschool voor Theologie en Pastoraat in Heerlen en vervolgens aan de Theologische Faculteit Tilburg. Na vijf jaar brak ik mijn theologiestudie af en ging ik een jaar later de lerarenopleiding Nederlands volgen aan de Katholieke Leergangen in Tilburg. De tientallen jaren daarna was ik werkzaam als leraar Nederlands, Levensbeschouwelijke Vorming en Ethiek in het middelbaar beroepsonderwijs (mbo) en het voortgezet onderwijs (vo). Ik zag de eertijds katholieke scholen van na het Tweede Vaticaans Concilie van identiteit en signatuur veranderen.

Twaalf jaar geleden rondde ik alsnog mijn theologiestudie af aan de Tilburg School of Catholic Theology, met een masterscriptie over de sociale encycliciek van Paus Benedictus XVI, *Caritas in Veritate*. Kort daarna bood prof. dr. Fred van Iersel mij de kans om een proefschrift te schrijven over het katholiek onderwijs, zoals dat naar voren komt in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* en de reacties daarop in congregatieverklaringen en brieven van de Nederlandse Bisschoppenconferentie. Prof. dr. Kees de Groot sloot in dit project als copromotor aan. In mijn promotieonderzoek naar het katholiek onderwijs zag ik mijn studie en mijn werk samenkomen.

Na het overlijden van prof. dr. Fred van Iersel namen prof. dr. Archibald van Wieringen en prof. dr. Monique van Dijk-Groeneboer en ook dr. Juliëtte van Deursen-Vreeburg de begeleiding van mijn proefschrift op zich. De focus van het onderzoek kwam te liggen op de performatieven in relatie tot de tekst-interne lezer in een drietal kerkelijke documenten, te weten de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* (1965), de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998) en de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezielde en zelfbewust* (2002).

Ik dank Archibald van Wieringen en Juliëtte van Deursen-Vreeburg voor de uitstekende begeleiding die zij op mijn weg naar de afronding van dit proefschrift hebben geboden. Ook spreek ik mijn erkentelijkheid uit aan Monique van Dijk-Groeneboer, die mij steeds gesteund heeft. Mijn dank gaat ook uit naar wijlen Fred van Iersel en Kees de Groot, die mij in het eerste deel van mijn promotietraject hebben begeleid.

Mijn dank gaat eveneens uit naar Hans Happel en Anton van Kalmthout, die met mij meelazen en eerdere versies van hoofdstukken van het manuscript van hun commentaar voorzagen. Speciale dank ook voor mijn zoon Sjef van Gestel en mevrouw Elly Baake, die garant staan voor een accurate Engelse vertaling van de samenvatting van mijn proefschrift.

Beeldend kunstenaar Paul van Dongen ben ik erkentelijk voor de omslag die de tekst van het proefschrift illumineert.

Mijn dank geldt ook de leden van het promotiecollege: prof. dr. N.H.H. Kienstra, prof. dr. J. Loffeld, prof. dr. H.H.M. Roebben en dr. F.G. Bosman.

Mijn vrouw Anne bedank ik voor haar liefdevolle betrokkenheid en stimulans, en de ruimte die zij mij gaf om aan deze dissertatie te werken. Mijn kinderen, Pim, Maaike en Sjef, ben ik erkentelijk voor hun betoonde belangstelling. Medewerkers van Tilburg University, met name die van de bibliotheek en IT-services en van de Tilburg School of Catholic Theology, bedank ik voor de goede dienstverlening die zij mij geboden hebben.

Ik ben God en mijn naasten dankbaar dat ik op mijn gevorderde leeftijd nog in de gelegenheid was om deze thesis af te ronden. Ik beschouw deze als een kroon op mijn leven van studie en werk.

Tilburg, 24 april 2026

Toon van Gestel

1. Inleiding: onderzoeksvraag en methode

1.1. *Status questionis* en Onderzoeksvraag

De *status questionis* betreft in dit onderzoek op de eerste plaats de specifieke hermeneutiek in het receptieonderzoek van de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* (28 oktober 1965) en de reacties daarop in de vorm van een congregatieverklaring en een bisschoppelijke brief. Twee prominente theologen in de jaren zestig, de Nederlands-episcopaal adviseur Edward Schillebeeckx (1914–2009) en peritus Joseph Ratzinger (1927–2022) lazen *Gravissimum Educationis* als systematisch theologen. Door zowel Ratzinger (1966)¹ als Schillebeeckx (1966)² werd het al kort na promulgatie gekwalificeerd als een zwak document, waardoor de lezersreceptie van *Gravissimum Educationis* in de jaren daarna nogal werd gehinderd. Tijdens het Tweede Vaticaans Concilie vroegen de bisschoppen zich zelfs af of een apart conciliedocument wel nodig was en of niet kon worden volstaan met een paragraaf toe te voegen aan de later als paradigmatisch gelezen pastorale constitutie *Gaudium et Spes* (7 december 1965). Ratzinger, de latere Paus Benedictus XVI, merkte in zijn beschouwing kort na het Tweede Vaticaans Concilie op dat de concilievaders het onderwerp met weinig affectie en enthousiasme behandeld hadden.³

Volgens Ratzinger werkte deze concilieverklaring een functionalistische kijk op de maatschappij in de hand en dit zou tot gevolg kunnen hebben dat deze in het onderwijs tot een instrumentele aanpak zou leiden.⁴ Schillebeeckx koesterde omtrent het Tweede Vaticaans Concilie grotere dromen, getuige zijn door hem geredigeerde vota.⁵ Hij had vooral de oecumene, de collegialiteit van de bisschoppen en de positie van de leek op het oog.⁶ Hij negeerde praktisch deze verklaring over opvoeding en onderwijs.⁷

¹ J. Ratzinger, “De bisschoppelijke collegialiteit – Een theologische beschouwing”, 45–71.

² E. Schillebeeckx, *Het Tweede Vaticaans Concilie*, II, 42; Don J. Briel, “The Declaration on Christian Education: *Gravissimum Educationis*”, 383–396.

³ J. Ratzinger, “De bisschoppelijke collegialiteit – Een theologische beschouwing”, 45–71.

⁴ Don J. Briel, “The Declaration on Christian Education, *Gravissimum Educationis*”, 383–395.

⁵ E. Schillebeeckx, *Het Tweede Vaticaans Concilie. Deel 1*, 10–25, 43–45, 108vv. In een brochure werd de inhoud van de vota van de Nederlandse kerkprovincie aan het grote publiek bekendgemaakt, zoals geschreven door Edward Schillebeeckx. De Nederlandse bisschoppen zouden deze als beleidsstuk hanteren. Het werd het “bisschoppelijk mandement voor het Tweede Vaticaans Concilie” genoemd. Het stuk werd in Rome echter niet goed ontvangen. De bisschoppen zelf vonden de brochure wel te moeilijk voor het grote publiek, waarna diverse redacties ter verheldering volgden. Het publiek ontving de tekst wel positief, met name vanwege de rol van de leken erin beschreven. Cf. J. Jacobs, *Met het oog op een andere kerk*, 92–93.

⁶ E. Schillebeeckx, *Het Tweede Vaticaans Concilie. Deel 2*, 17–25.

⁷ Later stelde Edward Schillebeeckx het recipiëren van teksten bij. In zijn afscheidsrede in 1983 aan de Radboud Universiteit betoogde Schillebeeckx: “De wederkerige kritische ‘interrelatie’ tussen geloofsdOCUMENTEN uit het verleden en onze eigentijdse situatie vraagt vooraf om een structuralistische of semiotische voor-arbeid, d.w.z. a) een theorie die verklaart hoe betekenissen worden geproduceerd en b) structurele analyses waardoor mogelijke betekenissen van de tekst worden afgegrensd tegen onmogelijke. Maar men kan het verstaan van een tekst niet

Karl Rahner (1904–1984) en Franz Xaver Arnold (1898–1969) kozen in hun pastorale handboek, dat zij samen met andere godgeleerden schreven, voor een meer praktisch-theologische benadering. Net als de pastorale constitutie *Gaudium et Spes* moest de verklaring worden gezien als een visie op praktisch handelen in kerk en wereld, die moest worden uitgewerkt in vervolgdOCUMENTEN. In een bredere historische context kan worden vastgesteld dat Karl Rahners *Handboek van pastoraaltheologie*, zoals het kortweg school heeft gemaakt, de manier waarop de verklaringen van Het Tweede Vaticaans Concilie werden bestudeerd, heeft veranderd.⁸ Tot dan toe werden de verklaringen becommentarieerd vanuit de invalshoek van exegese, patristiek of systematische theologie. Na het Handboek van Rahner c.s. werden ze echter bestudeerd vanuit een praktisch-theologisch perspectief.

Te onzent is de linguïstisch-hermeneutische invalshoek van receptieonderzoek al eerder besproken of toegepast in de praktische theologie. Onder anderen Hans van der Ven (1940–2019), Chris Hermans (1955–) en Renilde van Wieringen (1963–) hebben zich hiermee beziggehouden. Dominee Ch. Albert Jan Stam (1967–) onderzocht een drietal verklaringen van de Wereldraad van Kerken.

Praktisch theoloog Van der Ven ontleent in zijn handboek van de praktische theologie aan de linguïstische analyse van Roman Jakobson een aantal constituerende factoren van de religieuze communicatie, te weten haar diverse functies,⁹ de rollen van respectievelijk de zender en de ontvanger, het medium, haar codes, haar doelen en vormen.¹⁰ Van der Ven benadrukt de fundamentele taligheid van uitspraken in met name de praktische theologie. Hierbij wijst hij op de rol van speech-acts als talige uitdrukking in proposities en uitspraken. In dit verband bespreekt hij de theorie van taalhandelingen van John R. Searle, die onderscheid maakt tussen de verschillende soorten en vormen ervan.¹¹ Van der Ven koppelt de referentialiteit van religieuze proposities of taaluitingen aan de speech-acts of taalhandelingen. Hierbij noemt hij de vijf categorieën van Searle expliciet: assertives, directives, commissives, expressives and declaratives.¹² In dit proefschrift komen deze uitgebreid aan bod in relatie tot de drie onderzochte kerkelijke documenten.

herleiden tot een verklaring van de tekst.” In andere bewoordingen: men kan het *begrijpen* van een tekst niet een op een herleiden tot een *verstaan* van een tekst. Cf. E. Schillebeeckx, *Theologisch geloofsverstaan anno 1983*.

⁸ K. Rahner, “Ecclesiologische fundering van de pastoraal theologie.”

⁹ Van der Ven onderscheidt respectievelijk referentiële, fatische, cognitieve, emotieve, metalinguale, poëtische en conatieve functies in de religieuze communicatie. De conatieve functie komt met name aan bod in de taalhandelingen in de beide Vaticaanse verklaringen en de bisschoppelijke brief van dit onderzoek. Cf. J.A. van der Ven, *Ecclesiologie in context*, 51–65.

¹⁰ J.A. van der Ven, *Ecclesiologie in context*, 51–65.

¹¹ J.A. van der Ven, “13. Social Constructionism and Theology, a Dance to be Postponed?”, 296–300.

¹² J.A. van der Ven, “13. Social Constructionism and Theology, a Dance to be Postponed?”, 304–307.

In de hermeneutisch georiënteerde benadering van de praktische theologie worden literaire, linguïstische en semiotische analyses van teksten toegepast, naast de methoden van sociaalwetenschappelijke disciplines als sociologie en psychologie. Hoewel de door mij gebruikte methodologie niet onbekend is in de praktische theologie, worden de bevindingen over officiële verklaringen betreffende religieus beleid zelden onder de loep genomen vanuit een taalcommunicatief perspectief.

Pastoraaltheoloog Renilde van Wieringen onderzoekt in haar proefschrift de receptie van de uit de literatuurwetenschappen voortgekomen domeinanalyse, als analyse-instrument ten dienste van het individuele pastoraal gesprek. De zogenaamde domeinen van de pastor en de pastorant zijn in het pastoraal gesprek gelijkwaardig. De domeinanalyse borgt deze als controle-instrument.¹³ Een ander voorbeeld is de analyse door de Nederlandse theoloog Ch. Albert Jan Stam van performatief taalgebruik in drie verklaringen van de Commissie voor Geloof en Orde van de Wereldraad van Kerken.¹⁴

In de latere jaren na het Tweede Vaticaans Concilie is de ontvangst en toe-eigening van de documenten ervan echter problematisch geworden. In de West-Europese samenleving is het christelijk perspectief meer op de achtergrond geraakt als gevolg van de secularisatie, meer bepaald "ont-traditionalisering, individualisering en pluralisering". Confessionele scholen ervaren tegenwoordig "hedendaagse beperkingen en het contraproductieve effect van christelijk waardenonderwijs". Een te religieuze invulling van algemeen menselijke waarden in christelijke zin maakt jongeren afkerig.¹⁵ Toch blijkt uit relatief recent sociologisch onderzoek dat opvoeding in christelijke waarden, ook onder jongeren, populair blijft, althans in zijn seculiere interpretatie.¹⁶

De vraag kan gesteld worden of *Gravissimum Educationis* het slachtoffer is geworden van contextualisatie, een politiek fenomeen dat relevant kan zijn voor de receptie van deze concilieverklaring over het katholiek onderwijs. Een tekstvoorstel kan in de praktijk in een bepaalde politieke context of frame worden geplaatst, waardoor niet meer ingegaan wordt op de bijzonderheden ervan.¹⁷

¹³ Renilde van Wieringen, *Gaande het gesprek. Domeinanalytische benadering van het individuele pastoraal gesprek*; Renilde van Wieringen, "The Conversation as a Space of Teaching", 201–219.

¹⁴ Ch. A. J. Stam, *The Church in Relation to the World: A Conceptual Analysis of the Church World Relationship and a Study of the Use of Performative Language and Discursive Strategies in Three Documents of the World Council of Churches' Faith and Order Commission*.

¹⁵ L. Boeve, *Theologie in dialoog. Op het kruispunt van universiteit, kerk en samenleving. Over dialoog, verschil en katholieke identiteit*, 197–202.

¹⁶ D. Pollefeyt en J. Bouwens, "Framing the identity of Catholic Schools: empirical methodology for quantitative research on the Catholic identity of an education institute", 193–211.

¹⁷ T. Hjelm, "National Piety: Religious equality, freedom of religion and national identity in Finnish political discourse", 28–45.

Vooraf in Nederland is sprake van contextualisatie in relatie tot kerkelijke boodschappen en richtlijnen. Dit komt het meest geprononceerd tot uitdrukking in zake de huwelijksmoraal en de seksuele ethiek. De meeste katholieken in Nederland tonen zich niet ontvankelijk voor de katholieke leer op dit levensterrein. Alles wat de rooms-katholieke kerk daarover te berde meent te moeten brengen, wordt met name door de babyboomgeneratie als verdacht beschouwd. Deze argwaan strekt zich ook uit tot op het terrein van opvoeding en onderwijs. Dit acht ik een reden te meer om te veronderstellen dat de kerkelijke boodschappen zeker in de Nederlandse situatie op zijn minst zorgvuldige lezing vergt.

De laatste paar decennia is echter van een meer dan voorzichtige herwaardering sprake. De Duitse theoloog R.A. Siebenrock noemt deze concilieverklaring: “*Gravissimum Educationis*, dieses Stiefkind des Konzils” en somt vervolgens haar verdiensten op, met name haar wijze terughoudendheid, die juist vandaag goed zou werken.¹⁸ Hij spreekt van een opvoedingscrisis die niet alleen de katholieke kerk of de christenheid betreft, maar de hele mondiale cultuur. Hiertegen vormen directieven van het kerkelijk leergezag en apologetiek niet het juiste antwoord. Siebenrock voert in zijn bespreking de Duitse filosoof/theoloog Otto Pöggeler op die *Gravissimum Educationis* zelfs roemt als het “magna charta van de christelijke opvoeding”.¹⁹

Concilieteksten zijn gelaagde teksten die het resultaat zijn van meestal intensieve en langdurige besprekingen in ontwerpcommissies, zoals ook bij *Gravissimum Educationis* het geval was. Een historische beschouwing van de genese van een conciliedocument ligt dan voor de hand, om vervolgens daaruit nieuwe betekenissen af te leiden,²⁰ maar wanneer alleen daarvoor gekozen wordt – hoe relevant ook – heeft dat als nadeel dat we een belangrijk aspect van de betekenis van de tekst missen, namelijk de betekenissen van en in de tekst als autonoom artefact.

In de loop van de tijd worden door de lezers steeds weer veranderende betekenissen aan teksten gehecht, meestal onder de invloed van veranderde historische en maatschappelijke contexten. Daarbij wordt niet steeds recht gedaan aan de eigenstandigheid van de tekst zelf. Welke betekenissen er ook worden gegeven, er staat wat er staat. Of, om met de dichter Martinus Nijhoff te spreken, er staat (juist) niet wat er staat, waarmee hij mogelijk aanduidde dat de betekenis van teksten afhangt van de interpretatie van de lezer in een bepaalde context,

¹⁸ R. Siebenrock, “Theologisches Kommentar über die christliche Erziehung – *Gravissimum Educationis*”, 555–590.

¹⁹ Id. 257.

²⁰ K. Schelkens, *Catholic theology of revelation on the eve of Vatican II: a redaction history of the Schema "De fontibus revelationis" (1960-1962)*.

die op het moment van schrijven er nog niet in gelezen werd.²¹

De Nederlandse schrijver Harry Mulisch placht te zeggen dat de tekst na publicatie niet meer van de schrijver, maar van de lezer is.²² Hans-Georg Gadamer verbreedde het oorspronkelijke begrip van de lezer (én de auteur), door wiens ogen wij de betekenissen in de tekst zouden moeten bepalen al ten principale tot elke lezer van elke tijd.²³ En kwam daarmee bij de tekst zelf uit die de betekenissen oproept. In deze analyse wil ik de tekst van *Gravissimum Educationis*, de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* en de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* zoveel mogelijk zelf laten spreken, in het besef overigens dat dit onderzoeksdoel zelf op zijn beurt ook weer contextbepaald is.

Concilieverklaringen en encyclieken en dergelijke worden over het algemeen theologisch-hermeneutisch geïnterpreteerd, niet zelden dus met de historisch ingestelde blik gericht naar het verleden. Het is niet gebruikelijk dat deze documenten ook als tekstueel artefact worden geanalyseerd, om zo tot een meer algemeen-hermeneutische i.c. linguïstisch-hermeneutische blootlegging van betekenissen te komen.²⁴

Als concilieverklaring van het Tweede Vaticaans Concilie (1962–1965) is *Gravissimum Educationis*²⁵ niet erg bekend. Niettemin blijft haar boodschap over onderwijs waardevol voor onze tijd, voor ouders en leraren, zowel voor katholieken als niet-katholieken. Maar de reacties op deze concilieverklaring waren in het begin nogal negatief.

In zijn Heythrop Conference-lezing in 2015, ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van *Gravissimum Educationis*, kwam de Engelse theoloog Sean Whittle echter op voor deze concilieverklaring, als bron en stimulans voor nieuw denken over katholiek onderwijs.²⁶ De verklaring stelt dat de rol van ouders in de opvoeding primordiaal is, terwijl de rollen voor zowel katholieke als niet-katholieke scholen complementair en ondersteunend zijn. Op het gebied van onderwijs treden ouders, scholen, kerk en staat op als belanghebbenden, in overeenstemming met de beginselen van subsidiariteit en verdelende rechtvaardigheid.

In dit onderzoek volg ik Whittle's standpunt – *Gravissimum Educationis* als bron en stimulans voor nieuw denken over katholiek onderwijs – door deze verklaring opnieuw te lezen

²¹ M. Nijhoff, "Over eigen werk", 5–32.

²² "Niet de schrijver, de lezer moet fantasie hebben. De lezer is niet de toeschouwer van een toneelstuk, maar de acteur die alle rollen uitbeeldt. De lectuur is zijn hoogst eigen creatie. De schrijver levert tekst maar een artistiek werkstuk wordt het pas door het talent van de lezer." Cf. Harry Mulisch, "Manifesten", 73–87.

²³ H. G. Gadamer, *Waarheid en Methode. Hoofdpijnen van een filosofische hermeneutiek*, 376.

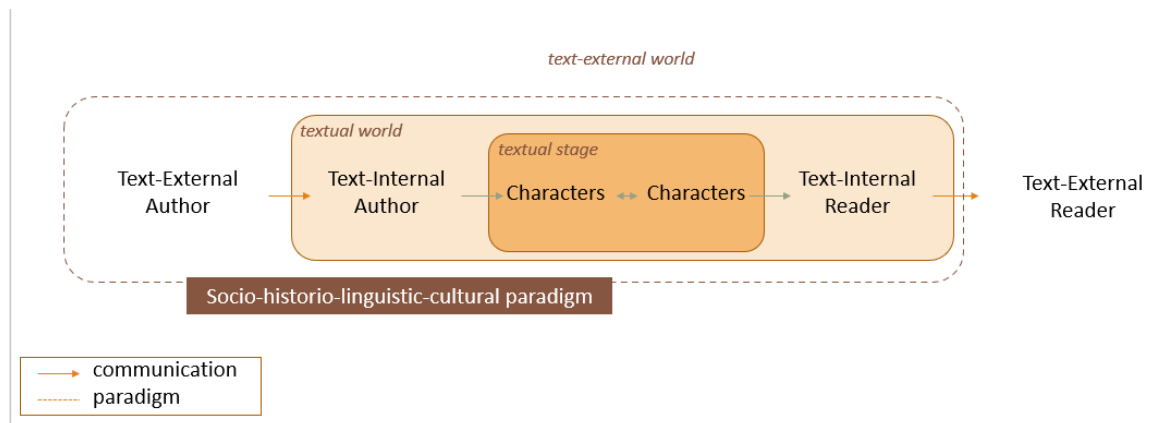
²⁴ Over het eigene van theologische hermeneutiek tegenover algemene hermeneutiek, cf. C. E. Gunton, "Historical and systematical theology", 3–20.

²⁵ M. A. Nauwelaerts, "Verklaring *Gravissimum Educationis* over de christelijke opvoeding", 227–241.

²⁶ Sean Whittle, "Speaking up for *Gravissimum Educationis*", 23–35.

vanuit de gedachte dat een nieuwe, namelijk communicatieve, manier om het conciliedocument te lezen, voorheen ongeziene inzichten kan opleveren. Concilieverklaringen, encyclieken en andere kerkelijke verklaringen interpreteren onderzoekers over het algemeen theologisch-hermeneutisch en/of historisch. Het is niet gebruikelijk deze documenten als tekstueel artefact te bestuderen, om zo tot een linguïstisch-hermeneutische blootlegging van betekenissen te komen. Een linguïstisch-hermeneutische aanpak kan echter leiden tot andere, nieuwe inzichten.

In de tekst-gerichte linguïstisch-hermeneutische benadering staat het artefact van de tekst centraal. In mijn onderzoek versta ik een tekst primair als communicatief. Ik maak hiervoor gebruik van de *Communication-Oriented Method of Text Analysis* (COMTA).²⁷ Een tekst is in communicatief opzicht een complex geheel. Dit communicatieve geheel kan als volgt schematisch worden weergegeven.

< Fig. 1 >

Het in de taalkunde gebruikelijke communicatiemodel stelt de relaties tussen reële zender, bericht en reële ontvanger schematisch voor. Hierin fungeert de tekst als het medium waarmee een zender zijn informatie deelt met een ontvanger. Die tekst kan de ontvanger via diverse kanalen bereiken: schriftelijke, auditieve en visuele. De schrijver reikt als zender zijn informatie aan binnen een bepaalde sociaal-historisch-culturele context aan verschillende groepen en individuele ontvangers. De receptie, het begrijpen en het verstaan van die informatie, kan van groep tot groep, van lezer tot lezer verschillen. De zender van een tekst (schriftelijk, auditief, visueel) heeft echter een bepaalde ontvanger op het oog, de geïntendeerde ontvanger (lezer, luisteraar, kijker). Omgekeerd vormt de ontvanger zich ook een beeld van de zender (schrijver, spreker, uitbeelder). Dit beeld hoeft echter niet (meer) te corresponderen met de reële auteur

²⁷ Frank G. Bosman en Archibald L. H. M. van Wieringen, "Communication Oriented Text Analysis."

van de tekst, want die kan in de loop van de tijd van opvattingen zijn veranderd. Niet zelden echter heeft de ontvanger geen idee (meer) van de perso(o)n(en) van de zender(s).

Het communicatiemodel COMTA abstraheert daarentegen in het perspectief van het schriftelijk medium van zowel de reële auteur als de reële lezer.²⁸ Het COMTA-model duidt deze beide aan met respectievelijk de tekst-externe auteur en de tekst-externe lezer. Daartegenover zet het model de tekst-interne auteur en de tekst-interne lezer, die zich laten reconstrueren op basis van bepaalde tekstuele signalen.

Het COMTA-model maakt een methodisch onderscheid tussen de tekstuele buitenwereld en tekstuele binnenwereld. De tekst verwijst naar een wereld erbuiten en de daarin handelende personen (*text-external world*) en is tegelijkertijd zelf-refererend aan een binnen-tekstuele wereld en de daarin handelende personages. De persoon van de schrijver (*Text-External Author – TEA*) communiceert met zijn tekst met de persoon van de lezer (*Text-External Reader – TER*), en hij doet dit binnen een bepaald sociaal-cultureel referentiekader (*Socio-historio-linguistic-cultural paradigm*), een niet erg vast omlijnd geheel van veronderstellingen – sociaal, historisch, talig en cultureel – die de kijk op de wereld richting geven.

De theologisch-hermeneutische en historische benadering richten zich op de tekst-externe auteur (TEA) en de tekst-externe lezer (TER). Zij verduidelijken hoe een tekst moet worden begrepen en verstaan vanuit de theologische vooronderstellingen in de tekst-externe wereld, casu quo voorgeschiedenis – de traditie, de richting gevende theologische stroming – en tijd van ontstaan.²⁹ In het geval van de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* waren dat de jaren zestig, die op sociaal, cultureel, psychologisch en religieus gebied voor een ommekeer zorgden.

Het grote winstpunt van COMTA is niet alleen dat de tekst als zodanig tot zijn recht kan komen in de bestudering, maar ook dat een samenvallen van de wereld binnen de tekst en de wereld buiten de tekst vermeden wordt – een verschijnsel dat met name in de theologie bekend is als fundamentalisme.

Mijn onderzoek centreert zich op de tekst-interne auteur en de tekst-interne lezer, waarin de tekst zo veel mogelijk bestudeerd wordt los van de reële auteur (TEA) en de reële lezer van de tekst (TER), én de traditie door wie en waardoor deze mede gelezen kan worden. In deze benadering abstraheren onderzoekers van de sociaal-culturele context (*socio-historio-*

²⁸ Archibald L. H. M. van Wieringen, “Methodical developments in biblical exegesis”, 27–46.

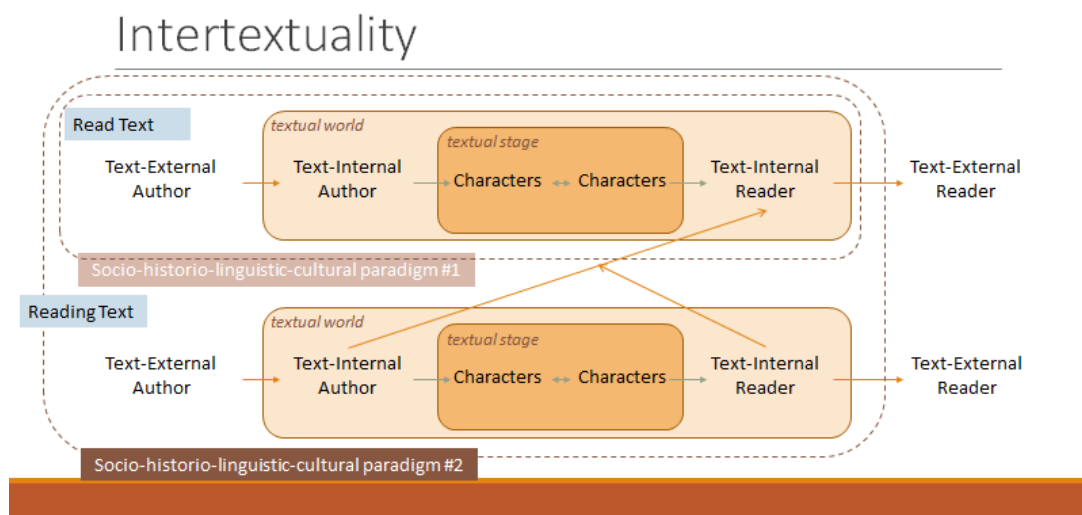
²⁹ De Nouvelle Théologie van sinds de jaren dertig bleek een belangrijke wegbereider voor het Tweede Vaticaans Concilie. Cf. Ch. Dols, *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972*, 81vv.; J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie – New Theology. Inheritor of Modernism, Precursor of Vatican II*.

linguistic-cultural paradigm) van de tekst. De focus leggen ze op de communicatieve dimensie van een tekst, die gebaseerd is op syntactische en semantische aspecten.

In de binnen-tekstuele context (*textual world*) communiceert een fictieve tekst-interne auteur (*Text-Internal-Author – TIA*) met een al even fictieve tekst-interne lezer (*Text-Internal-Reader – TIR*). Binnen de tekstuele wereld voert de TIA opposities in opvattingen en ontwikkelingen vaak op als ‘dramatis personae’ op een podium (*stage*), met – om het dramaturgisch perspectief voort te zetten – protagonisten en antagonist (Characters ↔ Characters). Op dit tekstuele podium tracht de TIA argumenterend – quasi in spelhandelingen tot speleenheid – de idee van zijn boodschap te verwerkelijken, om deze als zodanig door de TIR te doen begrijpen als eenheid gevende kracht.³⁰

Een tekst staat als zodanig nooit op zichzelf, want een reële lezer kan erop reageren in woord en daad in de vorm van een nieuwe tekst, zoals de tekst zelf meestal ook een reactie is op een vorige tekst(enreeks). Zo kan er een sequentie van reacties en verwijzingen ontstaan in de vorm van nieuwe teksten. Dit fenomeen duidt de taalkunde aan met de term intertekstualiteit.

In mijn onderzoek is ook sprake van een opeenvolging van teksten, die ik analyseer aan de hand van onderstaande model. Deze opeenvolging van teksten laat zich visueel voorstellen als het beroemde Drosteblikje van weleer, in het zogenaamde Droste-effect. Elke tekst is in communicatief perspectief een *embedded text* en staat niet alleen realiter in een traditie (*Text-External world*), maar ook intertekstueel (*Textual world*).³¹

³⁰ J. I. M van der Kun, *Handelingsaspecten in het drama*, 4–7.

³¹ De Franse taalkundige Jacques Derrida gaat in zijn *Of Grammatology* zo ver, dat er zelfs geen werkelijkheid buiten de tekst is waarnaar deze zou verwijzen. Cf. Jacques Derrida, “The Outside is the Inside”, 47–70.

De vervolgteekst verhoudt zich intertekstueel tot de voorgaande tekst als quasi hardop lezende tekst (*Reading Text*), en omgekeerd verhoudt de voorgaande tekst, die ik aanduid als prototekst, als de gelezen tekst (*Read Text*). De vervolgteekst analyseer ik op analoge wijze als de prototekst, hierbij abstraherend van de reële schrijver (TEA) en de reële lezer (TER), mij hierbij richtend op de tekstuele signalen waarmee de tekst-interne auteur (TIA) de tekst-interne lezer (TIR) benadert. Hierbij abstraheer ik zelfs van twee sociaal-culturele paradigma's, namelijk dat van de prototekst (*socio-historio-linguistic-cultural paradigm #1*) en dat van de vervolgteekst (*socio-historio-linguistic-cultural paradigm #2*). In de inleidingen op de teksten zal ik daar echter wel steeds naar verwijzen, om van de teksten hun sociaal-culturele plek aan te duiden.

Tegelijkertijd echter verhouden de TIA en TIR van de vervolgteekst zich ook tot die van de prototekst. Of: vervolgteeksten tot voorgaande teksten. Met andere woorden, de TIA van de vervolgteekst verhoudt zich als lezer (TIR) tot zowel de TIA als de TIR van de prototekst. Maar tegelijkertijd verhoudt de TIR van de vervolgteekst zich tot de TIR van de prototekst.

Dit onderzoek richt zich op de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* (1995),³² de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998)³³ en de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* (2002)³⁴ in de jaren na het Tweede Vaticaans Concilie als reactie erop. Als zodanig vormen deze laatste de lezersreceptie van reële lezers, de tekst-externe lezer (TER), te weten de kerkelijke functionarissen van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming³⁵ en de Nederlandse Bisschoppenconferentie. Zowel de concilieverklaring als de congregatieverklaring en de bisschoppelijke brief die in dit onderzoek object van bestudering vormen, analyseer ik echter op de in de tekst aanwezige lezer. Deze tekst-interne lezer (TIR) komt in dit werkingsonderzoek naar voren op grond van nog nader te bepalen signalen in de tekst, die door de tekst-interne auteur (TIA) zijn afgegeven. Wat het intertekstuele perspectief van het onderzoek betreft, analyseer ik niet alleen hoe de geselecteerde vervolgteeksten zich verhouden (TIA's en TIR's vice versa) tot de prototekst, zoals

³² M. A. Nauwelaerts, "Gravissimum Educationis". De oorspronkelijke Latijnse versie *Gravissimum Educationis, declaratio de educatione christiana* dateert van 1965. Zie ook Noot 69.

³³ Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming, "De katholieke school op de drempel van het derde millennium", de Nederlandse vertaling gepubliceerd in 1998. De oorspronkelijke Engelse versie, *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium*, is ook van 1998, ofschoon de ondertekening 28 december 1997 vermeldt, de dag van het feest van de Heilige Familie.

³⁴ Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Bezield en zelfbewust. Beleidsnota met het oog op een nieuwe dynamiek en een gedeelde visie in het katholiek onderwijs*.

³⁵ Op 5 juni 2022 werd de congregatie opgeheven. De taken en bevoegdheden van de congregatie werden overgedragen aan de Dicasterie voor Cultuur en Onderwijs.

ik dat hierboven al methodisch heb aangeduid, maar ook hoe ze zich onderling verhouden.

Kortom, in deze thesis staat de onderzoeksvraag centraal wat de intertekstuele relatie is tussen de tekst-interne lezer (TIR) van *Gravissimum Educationis* en de tekst-interne lezer (TIR) van haar receptiedocumenten. Mijn onderzoek richt zich dus op de lezersreceptie van *Gravissimum Educationis*, zoals die vorm en inhoud gekregen heeft in een vervolgv verklaring van de Congregatie van de Katholieke Opvoeding en Vorming en een brief van de Nederlandse Bisschoppenconferentie in de tijd na het Tweede Vaticaans Concilie. In welke mate verhoudt de tekst-interne lezer (TIR) van deze receptiedocumenten zich met de tekst-interne lezer (TIR) van *Gravissimum Educationis*?³⁶

Die lezersreceptie onderzoek ik aan de hand van de bovengenoemde congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998). De bisschoppelijke nota over het katholiek onderwijs in Nederland *Bezield en bewust* (2002) is al weer van twintig jaar terug, maar die kan wel worden beschouwd als de laatste systematische verklaring van de Nederlandse Bisschoppenconferentie over het katholiek onderwijs.

1.2. Methode

Om zicht te krijgen op de tekst-interne lezer (TIR) zal mijn analyse bestaan uit de volgende drie stappen, zoals gebruikelijk in de communicatie-georiënteerde tekstanalyse.³⁷ De eerste stap bestaat uit het vaststellen van de structuur van het document. Het gaat hier om macro-syntactische elementen als hoofdstukken- en paragrafenindeling, titels, ondertitels en kopjes. Ook de aantallen woorden van de tekst in zijn geheel en per hoofdstuk en paragraaf behoren hier toe. Op deze manier krijg ik zicht op de structuur van de tekst, waarbinnen zich de semantiek ervan realiseert.

Daarna, als tweede stap, analyseer ik de semantiek in de tekst aan de hand van frequentiewoorden.³⁸ In dit onderzoek pas ik een zogenaamde woordwolken-analyse toe met

³⁶ In dit verband komt bij de lezer van *deze* tekst wellicht de vraag op of hij de TIR dient te begrijpen als de ideale lezer, die de betekenis van deze concilieverklaring volledig recht doet. De objectieve lezer die als een eenheid gevende kracht de inhoud van de vervolgdocumenten quasi in toom moet houden. Met andere woorden, hebben de vervolgdocumenten een *juiste* interpretatie van de oorspronkelijk bedoelde lezer? Op deze vanuit de kerktraditie relevante vraag wordt vergelijkenderwijs in Hoofdstuk 5 ingegaan, in de zin van in hoeverre de vervolgv verklaring en de bisschoppelijke brief de boodschap van *Gravissimum Educationis* hebben gehandhaafd, zonder daarbij op het in de vraag besloten waardeoordeel in te gaan.

³⁷ Archibald L. H. M. van Wieringen, "Methodical developments in biblical exegesis", 27–46.

³⁸ Een andere term zou kunnen zijn trefwoord, een karakteriserend woord voor de tekst, maar omdat dit woord het meest verstaan wordt als lemma, als verwijfswoord, geef ik de voorkeur aan de term frequentiewoord, dat in dit verband evident is. De term frequentiewoorden moet niet verward worden met keywords, die gebruikelijk zijn in wetenschappelijke tijdschriften, waarmee essentiële woorden worden aangeduid ten behoeve van het artikel. De niet zo gebruikelijke Nederlandse vertaling voor de term is sleutelwoord. De keywords bij een wetenschappelijk artikel in een vaktijdschrift behoren tot het domein van de tekst-interne auteur (TIA). De tekst-interne lezer (TIR)

behelp van het softwareprogramma Atlas–ti. Naarmate woorden als begrippen, termen en concepten – de microsemantiek – meer voor komen in de tekst, neemt de relevantie in relatie tot de macro-semantiek van de tekst, de betekenis van de tekst in zijn geheel, ervan toe.³⁹ In §1.2.1 licht ik de door mij gebruikte methodiek voor het bepalen van frequentiewoorden nader toe.

Voor de derde stap, die zich expliciet richt op de communicatie, focus ik op de taaluitingen van de tekst-interne auteur (TIA). Om de relevantie hiervan te bepalen voor de tekst-interne lezer (TIR), maak ik gebruik van een door mij uitgebreide taxonomie van speech-acts van de Amerikaanse taalfilosoof John R. Searle.⁴⁰

In de taalfilosofie en de linguïstiek is de verscheidenheid aan manieren waarop taal wordt gebruikt een belangrijke kwestie. Volgens Searle is een speech-act een beslissend talig instrument in de menselijke communicatie. Voortbordurend op de ideeën van zijn leermeester de Amerikaanse taalfilosoof J.L. Austin, verwoord in diens baanbrekende boek *How to do things with words*,⁴¹ ontwikkelde Searle zijn taxonomie van de diverse speech-acts op basis van hun semantische verschillen, die grammaticaal worden geconstrueerd in de taaluiting.⁴² In §1.2.2 licht ik Searle’s taxonomie nader toe.

1.2.1. Frequentiewoorden

Ik ga nu verder in op de toepassing van de methodiek van het bepalen van frequentiewoorden. Als onderzoeker bepaal ik de frequentiewoorden aan de hand van de woordwolk van Atlas–ti.

Atlas–ti is een computerprogramma dat is ontleend aan *grounded theory* en biedt kwalitatieve analyse van grote hoeveelheden tekst, afbeeldingen en audio- en videogegevens.⁴³ Een woordwolk is een afbeelding in de vorm van een wolk van de meest frequente woorden in

heeft op basis daarvan toegang tot de tekst. Cf. *Van Dale*, S/Z, 2978.

³⁹ Cf. R. Segers, *Het lezen van literatuur*, 9–15. In de receptie-esthetica van teksten zijn twee onderzoeksaccenten gebruikelijk, respectievelijk “de werking van de tekst” en “de verwachtingshorizon” van de lezer. Het onderzoek van de eerste richt zich op de “ideële lezer”, de tekst-interne lezer [TIR], terwijl de tweede zich richt op de leesverwachtingen van de reële lezer, de tekst-externe lezer (TER). In de term “microsemantiek”, een term die Segers gebruikt voor de betekenis van afzonderlijke woorden in een gedicht, categoriseer ik in mijn onderzoek de keywords en frequentiewoorden. Deze sturen de TIR in het begrijpen en verstaan van de tekstbetekenis in zijn geheel, de “macrosemantiek” ervan.

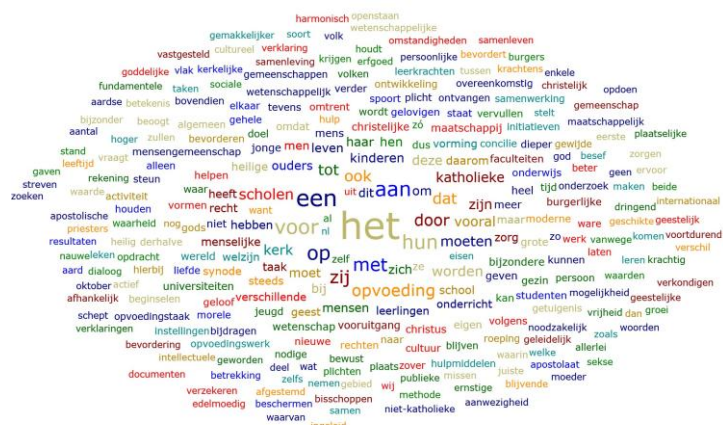
⁴⁰ John R. Searle, “A Classification of Illocutionary Acts”, 1–23.

⁴¹ J. L. Austin, *How to Do Things with Words*.

⁴² John R. Searle, “A Classification of Illocutionary Acts”, 1–23.

⁴³ Grounded Theory vormt een onderdeel van thematische kwalitatieve analyse en staat als inductieve methode tegenover de deductieve, meer theoretische. De analyse gebeurt “bottom up” – vandaar de term “grounded theory” – en “data-driven”, die theorie vormt op basis van data vs. “top-down” vanuit een theoretisch kader. Cf. Virginia Braun en Victoria Clarke, “Using thematic analysis in psychology”, 77–101.

Figuur 3 geeft een voorbeeld van een woordwolk gegenereerd door Atlas-ti, gemaakt op de Nederlands vertaling van *Gravissimum Educationis*.⁴⁴

In deze verzameling frequentiewoorden – de woordwolk van het onderzoeksprogramma Atlas–ti – worden belangrijke noties in *Gravissimum Educationis* zichtbaar, met abstrahering van de vooral in het oog springende lidwoorden en voornaamwoorden. In onderstaande tabel staan de meest gebruikte woorden in de integrale Nederlandse tekst van *Gravissimum Educationis*. In de eerste kolom is het aantal woorden aangegeven voor de Nederlandse tekstversie.

Paragraaf / §	<i>Frequentiewoorden</i> ⁴⁵
Totaal (exclusief Ondertekening van concilievaders en Noten) NL: 4165 ⁴⁶	<i>worden, opvoeding, scholen (school), zijn, moeten, katholieke (meestal in combinatie met school of scholen), kerk, eigen, kinderen, vooral, leven, heilige, ouders, mensen, geest, maatschappij, Christus, kerkvergadering, menselijke, onderwijs, universiteiten, faculteiten, vorming, leerlingen</i>

< Fig. 4 >

Op deze wijze bekijk in alle bij mijn onderzoek betrokken teksten de semantiek en vandaaruit

⁴⁵ Naar volgorde van frequentie.

⁴⁶ De Latijnse grondtekst van de zgn. Editio typica, de geautoriseerde verbeterde Latijnse tekst, heeft 2775 woorden. Op het verschil in aantallen ga ik in §2.2 in.

het tekstbegrip.

1.2.2. Een taxonomie van speech-acts

De Amerikaanse taalfilosoof John R. Searle baseert zijn taxonomie op de vijf categorieën van performatieve taaluitingen, zoals die geconcipieerd waren door zijn hoogleraar in Cambridge, J.L. Austin. In diens boek *How to Do Things with Words* had hij het pragmatisch-linguïstische onderscheid tussen zinnen en taaluitingen bedacht.⁴⁷ Vanuit epistemologisch oogpunt liep dit speech-actsmodel vooruit op het postmoderne streven naar performativiteit in het wetenschappelijk discours.⁴⁸

Taalhandelingen, de Nederlandse term voor speech-acts, vormen tekstsignalen voor de tekst-interne lezer (TIR) in het communicatiemodel.⁴⁹ Tot op heden zijn speech-acts niet onderzocht in constituties, decreten of verklaringen van het Tweede Vaticaans Concilie. Mijn verwachting is dat *Gravissimum Educationis*, als concilieverklaring, zich in zijn performatieve taaluitingen onderscheidt van eerdere kerkelijke documenten. Ik licht de terminologie hieronder toe.

Austin maakt een pragmatisch-linguïstisch onderscheid tussen zinnen en taaluitingen. Zinnen zijn grammaticale constructies bestaande uit een onderwerp en een predicaat,⁵⁰ waarmee een bepaalde stand van zaken wordt uitgedrukt.⁵¹ Talige uitingen hebben een zogenaamde illocutionaire strekking: er wordt een beroep op of oproep gedaan aan de lezer/luisteraar, of de spreker verbindt zich aan een bepaalde handeling of gedraging. Deze illocutionaire uitingen beogen iets specifiek te brengen in de geestesgesteldheid en het gedrag van de zender (TIA) of de ontvanger (TIR) – iemands opvattingen, iemands mentaliteit, iemands handelen. Deze ook wel performatieven genoemde taaluitingen kunnen ‘happy or unhappy’ zijn; dat wil zeggen dat ze al dan niet aanvaard of opgevolgd worden door de ontvanger. Bovendien moeten ze passen bij de situatie en de omstandigheden van de mensen tot wie ze gericht zijn.⁵²

⁴⁷ J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, 1–11.

⁴⁸ L. Boeve, *Theologie in dialoog. Op het kruispunt van universiteit, kerk en samenleving. Over dialoog, verschil en katholieke identiteit*, 59.

⁴⁹ Het woord vormt ook een stijlfiguur, namelijk de hypallage, dat taalhandeling vergelijkbaar maakt met het woord luie stoel. Een bepaalde functie of handeling die wordt geïmpliceerd of het gevolg ervan is bij de ontvanger, zit in de term zelf.

⁵⁰ Er zijn taalhandelingen die slechts een deel van een propositie bevatten, bijvoorbeeld in het geval van een gebiedende wijs zoals: “Ga!” Hier zien we alleen een werkwoord. Een ander voorbeeld is een waarschuwing met alleen het woord: “Hond!” Hier hebben we alleen het onderwerp.

⁵¹ Van iets wat het geval is, zou Wittgenstein zeggen. Hij noemt dat proposities (“Sätze”): iets wat wordt waargenomen in de werkelijkheid om ons heen, wordt door middel van een grammaticale constructie (van een subject met een predicaat) getoond. Cf. L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, 38–39.

⁵² J.L. Austin, *How to Do Things with Words*, 25–38. Searle’s leermeester Austin verbond aan het al dan niet welslagen hiervan als gevolg van een gebrekkig gevolgde procedure het begrip *infelicities*, welke hij verder onderscheidde in *misfires* en *abuses*. In het eerste geval ontbreken bepaalde voorwaarden voor een juiste uitvoering

Taaluitingen hebben niet alleen formele kenmerken, maar ook functionele kwaliteiten en impact. Deze hebben te maken met de communicatieve rollen van auteur en lezer, spreker en luisteraar, in termen van communicatiemodel: zender en ontvanger, in termen van COMTA: respectievelijk tekst-interne auteur (TIA) en tekst-interne lezer (TIR).

Nadat Searle had vastgesteld dat Austins opstelling van deze illocutionaire uitingen – zijn beroemde ‘performatives-types’ – inconsistenties vertoonde, onderscheidde hij illocutionaire werkwoorden van illocutionaire handelingen.⁵³ De laatste noemde hij speech-acts. De eerste groep bevat werkwoorden die gericht zijn op een bepaalde speech-act, bewust of onbewust, expliciet of impliciet. Taalhandelingen zitten meestal impliciet in de boodschap. Soms worden ze echter expliciet uitgesproken, bijvoorbeeld in uitspraken, te weten taalhandelingen als: Ik zweer de waarheid te vertellen. Hierbij beloof ik je te helpen. Austin bestempelde de ongemarkeerde taalhandelingen als indirecte uitingen; de gemarkeerde taalhandelingen noemde hij expliciete uitingen. Deze werkwoorden labelen de functie (F) van de proposities (p) die hun inhoud vormen: F(p).

De taxonomie omvat vijf categorieën, hieronder geschetst, op basis van verschillende soorten illocutionaire werkwoorden. Searle maakte zijn onderscheid aan de hand van een dozijn criteria die hij dimensies noemde. De drie belangrijkste zijn door mij als volgt gegroepeerd:

1. *Differences in the point (or purpose) of the (type) of act*⁵⁴

De zender (TIA) zet de ontvanger (TIR) aan om mentaal of door handelen iets te ‘doen’. Deze dimensie wordt door alle hieronder genoemde categorieën van speech-acts gedeeld en vormt er het meest basale deel van, maar zij kunnen verschillen in hun zogenaamde essentiële voorwaarden.⁵⁵ De zin of het doel van een belofte is iets anders dan die van een bevel.⁵⁶

2. *Differences in the direction of fit between words and world v.v.*

van de procedure, bijvoorbeeld dat de situatie zich niet ertoe leent om iemand iets te bevelen, in het tweede geval ontbreekt aan een procedure de juiste intentie bij zender of ontvanger.

⁵³ John R. Searle, “A Classification of Illocutionary Acts”, 7–10.

⁵⁴ Ik geef er de voorkeur aan om de originele terminologie van Searle te handhaven, omdat deze mijns inziens het meest inzichtelijk is voor de lezer. Ze is cursief weergegeven. Cf. John R. Searle, “A Classification of Illocutionary Acts”, 2–5.

⁵⁵ John R. Searle, “A Classification of Illocutionary Acts”, 2–5; John R. Searle, “Chapter 3 The Structure of Illocutionary Acts”, 54–71; J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, 12–38.

⁵⁶ Niet elke speech-act beoogt per definitie de tekst-interne lezer perlocutief tot iets aan te zetten. Bij een bevel ligt de perlocutie voor de hand, maar in het geval van een belofte verplicht de tekst-interne auteur zichzelf tegenover de tekst-interne lezer op de eerste plaats. Stilzwijgend hoopt hij, wellicht verwacht hij, wel dat deze hem gelooft.

A. *Words to world* ↓

Bijvoorbeeld: een beschrijving is een weergave – vals of juist, waar of onwaar – van dat of hoe iets het geval is.

De taalhandeling beoogt een correcte weergave van een stand van zaken: *representatives*.⁵⁷

B. *World to words* ↑

Bijvoorbeeld: een bevel beoogt een specifieke stand van zaken te veranderen. De taalhandeling beoogt een bestaande toestand of stand van zaken in de werkelijkheid in overeenstemming te brengen met de erin besloten propositie: *declaratives, directives*.

3. *Differences in expressed psychological states: the sincerity condition*

De zender (TIA) duidt een bepaalde houding, gedrag of intentie aan met betrekking tot de propositionele inhoud van zijn uiting.⁵⁸

A. *Commissives* →

De zender (TIA) verbindt zich tot een bepaalde houding, handeling, toestand, enz. met betrekking tot de propositionele inhoud. Men verbindt zich daadwerkelijk aan/tot iets, bijvoorbeeld een gedane belofte. Voorbeeld: Ik beloof dat ik naar je toe kom.

B. *Expressives* ←

De zender (TIA) drukt een bepaalde houding, toestand, enz. uit tegenover de propositionele inhoud. Men meent daadwerkelijk wat men zegt, bijvoorbeeld dankbare woorden aan iemand die op een bepaalde manier geholpen heeft. Voorbeeld: Ik dank je dat je me deze kans hebt gegeven.

Mijn aanname is dat de TIA door middel zijn speech-acts, zijn taalhandelingen, aanwijzingen geeft aan de TIR van de betekenis(sen) van de tekst. Om deze af te bakenen van andere talige expressies gaf ik hierboven een aantal criteria, die essentieel zijn voor een verantwoorde

⁵⁷ Ik grijp in punt 2. en punt 3. vooruit op de hierna toe te lichten termen uit Searle's taxonomie.

⁵⁸ J.L. Austin noemt afwijkingen van de passende intentie hierbij *abuses*. Hij noemt afwijkingen in de correcte uitvoering van speech-acts: *misinvocations of misexecutions*. De drie termen vat hij met het typerende Engelse gevoel voor understatement samen onder de noemer *infelicities*. Cf. J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, 39–52.

taxonomie ervan.

1.2.3. Searle's speech-acts taxonomie (uitgebreid)

Taalhandelingen als iets *meedelen, beweren, vragen, verzoeken, waarschuwen* et cetera, deze performatieve markerings zijn meestal impliciet in de boodschap aanwezig. Soms echter worden ze expliciet uitgesproken, bijvoorbeeld in taaluitingen, casu quo taalhandelingen zoals: 'Ik zweer dat ik de waarheid zal spreken.' 'Hierbij beloof ik dat ik je zal helpen.' De ongemarkeerde taalhandeling noemt Austin indirecte uitingen, de gemarkeerde, directe uitingen. Bijvoorbeeld, met de uiting 'Het raam staat open.' kan de spreker de luisteraar verzoeken dit te sluiten. Wanneer deze daaraan het gevolg geeft door het raam te sluiten, spreekt Austin van een geslaagde ('happy') perlocutie.⁵⁹ Een taalhandeling kan ook niet aankomen bij de lezer of luisteraar. Austin gebruikt daarvoor de term – met Engels understatement – 'unhappy'.

Syntactisch gezien kent de performatief in de expliciete formulering een aantal kenmerken: het bevat een werkwoord in de eerste persoon enkelvoud, tegenwoordige tijd, indicatief actief. De impliciete, ongemarkeerde taalhandelingen kunnen tot die expliciete formulering worden herleid.⁶⁰

In onderstaand overzicht staan de vijf hoofdcategorieën speech-acts – taalhandelingen – inclusief enkele subcategorieën opgesomd, zoals deze in zowel expliciete als impliciete vorm tot (taal)uiting kunnen komen. Ik heb een aantal items toegevoegd aan Searle's taxonomie, met name door de verbijzonderingen van de categorieën en de daarmee corresponderende codering. In Toelichting I en II zet ik deze uiteen.

<i>Speech-acts</i>	Code	Werkwoorden
<i>Representatives</i>	Fre(P)	beweren, beschrijven, aannemen, verklaren, vertellen, (her)argumenteren, specificeren, ontkennen &c.
<i>Directives, type I</i>	Fdi.pre(P)	bevelen, waarschuwen, verbieden, recht geven, voorschrijven. Daarnaast: ought-uitdrukkingen

⁵⁹ Cf. supra, 1.2.2.

⁶⁰ J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, 67–68. Het gaat volgens Austin om niet meer dan een syntactisch herkenningsteken, waarmee de performatief zich niet fundamenteel onderscheidt van andere syntactische formuleringen in deze zin: bijvoorbeeld in descriptieven en constatieven. Wel sluit het kenmerk andere uit, bijvoorbeeld tweede persoon, verleden tijd, conjunctief en passief.

<i>Directives, type II</i>	Fdi.app(P)	zoals moeten, ought &c. verzoeken, uitnodigen, oproepen, aansporen, adviseren, aanmoedigen, aanbevelen &c.
<i>Commissives</i>	Fco(P)	beloven, toezeggen, garanderen, dreigen, toevertrouwen, chanteren, verbinden &c.
<i>Expressives, type I</i>	Fex/-(P)	afkeuren, vergoelijken, klagen, betreuren, &c. Daarnaast: impliciet als nadrukkelijke taal, 'emphatics' ⁶¹
<i>Expressives, type II</i>	Fex/(P)	beoordelen, prijzen, complimenteren, bedanken, &c. Daarnaast: impliciet als nadrukkelijke taal, 'emphatics'
<i>Declaratives</i>	Fde(P)	veroordelen, vrijspreken, dopen, trouwen, openen of sluiten (bijv. een vergadering), contracteren, ontbinden, beëindigen, opbreken &c.

< Fig. 5 >

Toelichting I: de codering

De oorspronkelijke vijf typen taalhandelingen of speech-acts van Searle vul ik in dit opzicht aan, zodanig dat er een onderscheid wordt gemaakt binnen *directives* en *expressives*. Dit geldt ook voor de bijbehorende codes van de vijf hoofdtypen, inclusief subtypen.⁶²

- **F** labelt het functionele aspect van de performatieve uiting of illocutieve speech-act. Dit kan expliciet of impliciet zijn, zoals hierboven opgemerkt.
- **P** geeft de propositionele inhoud van de speech-act aan. De volgorde van subject-predicaat geeft op logische wijze de feitelijke of veronderstelde stand van zaken weer.
- **re, di, co, ex, de** markeren de categorie van de illocutieve uiting, zoals hieronder uitgelegd.
- **.pre, .app, /-, /+** markeren een bepaalde specificatie, zoals hieronder uitgelegd.

⁶¹ Eigen terminologie, waarmee ik nadrukkelijke taaluitingen aanduid. Het gaat om superlatieven in de vorm van bijwoorden en bijvoeglijke naamwoorden. Analoog aan de Engelse benamingen waarmee ik de performatieven aanduid, hanteer ik het neologisme "emphatics".

⁶² John R. Searle, "A Classification of Illocutionary Acts", 10–16.

De laatste categorie, *declaratives*: Fde(P), komt min of meer overeen met het type uiting dat Austin tot zijn theorie over taalhandelingen heeft aangezet, namelijk de performatieve uiting die de werkelijkheid daadwerkelijk verandert, bijvoorbeeld het dopen van een kind. Een ander klassiek voorbeeld van een declaratief is een huwelijksgelofte.

Een andere beroemde - maar omstreden - performatieve taaluiting is de wijdingsformule ten behoeve van de transsubstantiatie. Paus Benedictus XVI verklaarde in zijn encycliek *Spe Salvi* dat de christelijke boodschap in de evangeliën niet alleen descriptief maar ook performatief is: het Evangelie laat dingen gebeuren en verandert het leven van personen.⁶³

Toelichting II: vijf typen illocutionaire taalhandelingen

Ik analyseer *Gravissimum Educationis* op basis van vijf soorten illocutionaire taalhandelingen, die hieronder worden onderscheiden en verfijnd.⁶⁴ Vanuit dit perspectief lijken alle vijf categorieën op elkaar voor zover de zender (TIA) de ontvanger (TIR) of zichzelf aanspoort iets te doen of juist niet te doen. De categorieën verschillen echter in het specifieke karakter of type van deze handeling. Searle noemt dit, zoals we hierboven zagen: ‘Differences in the point (or purpose) of the (type) of act’.⁶⁵ De categorieën en subcategorieën worden hieronder geschetst:⁶⁶

- *Representatives, Fre(P)*: Met deze werkwoorden toont de zender een stand van zaken in de wereld, waarmee de zender (TIA) de aandacht van de ontvanger (TIR) wil trekken, om diens perspectief op de wereld om hem / haar heen te beïnvloeden. De propositionele inhoud stelt de stand van zaken in de wereld voor. Aan deze categorie koppelen we Searle’s dimensie, ‘word-to-world direction of fit’: deze speech-act beoogt een correcte representatie te bieden van een stand van zaken, door mij gelabeld met (2A↓). Voorbeeld: In Nederland is het kerkbezoek de afgelopen vijftig jaar met 70 procent afgenomen.
- *Directives*: De zender (TIA) wil de ontvanger (TIR) aanzetten, aansporen om iets te doen of juist niet te doen. Op deze categorie pas ik Searle’s dimensie ‘world-to-word direction of fit’ toe (2B↑). Met deze speech-act beoogt de zender (TIA) een toestand of

⁶³ N. Stienstra en N. M. Schnell, “Spe Salvi, over de christelijke hoop”, §2, 3–4.

⁶⁴ John R. Searle, “A Classification of Illocutionary Acts”, 1–23; John R. Searle, “The Structure of Illocutionary Acts”, 54–71; John R. Searle, “Reference as a speech act”, 72–96; J. L. Austin, *How to Say Things with Words*, 148–164. Austin onderscheidt vijf klassen van performatieven die min of meer analoog zijn aan de categorieën van Searle: “verdictives”, “exercitives”, “commissives”, “behabitives”, “expositives”.

⁶⁵ John R. Searle, “A Classification of Illocutionary Acts”, 2–4.

⁶⁶ Dit beantwoordt aan het doel van een eerste pragmatisch–taalkundige analyse van *Gravissimum Educationis*. Met dank aan prof. dr. Harrie de Swart voor zijn commentaar en advies in dezen.

situatie in overeenstemming te brengen met de bijgevoegde propositionele inhoud. Ik verdeel deze categorie in twee uiteenlopende typen, die tegengestelde denkklimaten vertegenwoordigen:

- *Directives* van het voorschrijvende type: $Fdi.pre(P)$, bijvoorbeeld: Ik verbied je te laat thuis te komen. (Gezegd door een moeder tegen haar kind.)
- *Directives* van het aansporende (en dergelijke) type: $Fdi.app(P)$, bijvoorbeeld: Ik nodig je uit om vanavond bij mij te komen eten. (Gezegd door een gastheer tegen zijn gast.)

Volgens het eerste prescriptief-directieve type geeft de Kerk (TIA) aan hoe de werkelijkheid van deze wereld feitelijk bepaald is en wat men als lezer (TIR) met deze (nieuwe) kennis moet doen of hoe men moet handelen. Het tweede appellerend-directieve type past in het moderne spectrum van het maken van eigen keuzes en het nemen van eigen verantwoordelijkheid. In dit geval moedigt de Kerk (TIA) aan, appelleert, roept op, enz.

- *Commissives*, $Fco(P)$: Door middel van dit type performatief verbindt de zender (TIA) zich eraan een bepaalde handeling al dan niet te verrichten. Aan deze categorie verbind ik Searle's dimensie, 'Sincerity: Differences in expressed psychological states', die ik label als *Commissives* ($3A \rightarrow$): de zender (TIA) drukt een specifieke houding of intentie uit met betrekking tot de propositionele inhoud van zijn/haar spraakhandeling, in die zin dat hij/zij zichzelf aanzet of verplicht tot een bepaalde handeling jegens de ontvanger. In dit geval verbindt de Kerk (TIA) zich eerst zelf in plaats van anderen opdrachten te geven, enz. Voorbeeld: Ik beloof dat ik bij u kom eten. (Gezegd door de gast tegen zijn gastheer.)
- *Expressives*: Door middel van dit type performatief geeft de zender (TIA) uitdrukking aan zijn/haar gevoelens, houdingen, ideeën, enz. met betrekking tot een specifieke propositionele inhoud. Ik combineer deze categorie met Searle's dimensie, 'sincerity: differences in expressed psychological states'. Ik noem deze *Expressives* ($3B \leftarrow$): de zender (TIA) drukt een specifieke houding of intentie uit met betrekking tot de propositionele inhoud van zijn/haar uiting, in die zin dat hij/zij zijn/haar waardering of afkeuring uitspreekt naar de ontvanger (TIR) toe. Net als de categorie *Directives* onderscheid ik *Expressives* in twee typen.
 - *Expressives*, $Fex/-(P)$: met intuïtief een meer (in formeel perspectief) negatieve

betekenisinhoud en connotatie, voorbeeld: Ik heb spijt van mijn gedrag tegenover jou gisteravond. (Gezegd door een jongen tegen een meisje.)

- *Expressives, Fex/+(P)*: met intuïtief een meer (in formeel perspectief) positieve betekenisinhoud en connotatie, voorbeeld: Ik dank je voor de mooie bloemen die je me afgelopen Moederdag hebt gegeven. (Gezegd door een moeder tegen een zoon.)

In dit verband wijs ik graag op het opvallend frequent nadrukkelijke taalgebruik (door mij gelabeld als ‘emphatics’) in *Gravissimum Educationis*, wat betekent iets met klem en nadruk betogen of verklaren, en het ofwel laken ofwel adviseren, enz. *Gravissimum Educationis* is in dit opzicht naar mijn mening nogal idiosyncratisch. Indringend geformuleerde uitspraken of zinnen zijn in vrijwel elk hoofdstuk te vinden. In dit geval moedigt de Kerk (TIA) aan, doet een beroep, roept op, enz. en enthousiasmeert de lezer (TIR) door haar boodschap.

- *Declaratives, Fde(P)*: Door middel van dit type taalhandeling - de beroemde performatieve uitingen van Searle’s leermeester Austin - brengt de zender (TIA) een stand van zaken in de echte wereld in overeenstemming met de propositionele inhoud van zijn declaratieve spraakhandeling; met andere woorden: hij verandert de wereld door zijn woorden. Deze categorie past in Searle’s dimensie ‘world-to-word direction of fit’ (2B↑). Deze speech-act beoogt een bepaalde stand van zaken in overeenstemming te brengen met de ingesloten propositionele inhoud. Voorbeeld: Ik verklaar u hierbij tot man en vrouw (Gezegd door een priester tegen een echtpaar).

Voor alle in mijn onderzoek betrokken teksten operationaliseer ik de communicatieve analyse met behulp van taalhandelingen.⁶⁷

1.3 Opbouw van het proefschrift

Intertekstualiteit vormt een belangrijk kenmerk van de onderzochte congregatieverklaring en bisschoppelijke brief over de christelijke opvoeding en de katholieke school. Het zal immers blijken hoe deze *Gravissimum Educationis* hebben gelezen, maar ook hoe de bisschoppelijke brief de congregatieverklaring leest. Met andere woorden, hoe de bisschoppelijke brief als TIR de grondtekst en de vervolgverklaring heeft *begrepen* en *verstaan*. Met dit onderscheid bedoel ik enerzijds het technische tekstbegrip en anderzijds de interpretatie daarvan, zoals die zich

⁶⁷ A. van Gestel, A. van Iersel, en C. de Groot, “The Function of Speech-acts in a Vatican II Declaration: *Gravissimum Educationis*”, 280–304.

manifesteert in geadviseerde dan wel bevolen opvattingen en handelingen.

Trefwoorden, in de vorm van frequentiewoorden⁶⁸ en taalhandelingen vormen de instrumenten waarmee ik de tekst-interne lezer (TIR) in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* ga bepalen, om deze vervolgens vice versa te confronteren met die in een selectie van vervolgdOCUMENTEN. Zoals hierboven gezegd, zie ik om redenen van methodische consistentie af van theologisch-hermeneutische duiding van de lezer in *Gravissimum Educationis* en de vervolgdOCUMENTEN. In mijn linguïstische hermeneutiek is het bovengenoemde onderscheid tussen tekstbegrip en tekst-verstaan echter wel relevant en laat zich daar ook goed inpassen, met name in het perspectief van de trefwoorden, in casu frequentiewoorden, en het performatieve taalgebruik in de grondtekst *Gravissimum Educationis* en de vervolgdOCUMENTEN.

In Hoofdstuk 2 beschrijf ik aan de hand van het bovengenoemde instrumentarium de structuur van de tekst van *Gravissimum Educationis* als artefact in de Nederlandse vertaling van het Katholiek Archief, te weten het aantal woorden, gedifferentieerd naar tekstsecties, hoofdstukindeling, cursief, vetjes, etc.⁶⁹ Vervolgens bepaal ik aan de hand van frequentiewoorden de (micro- en macro-) semantiek van de tekst. Het tekstbegrip van de TIR zal blijken uit een beschouwing rondom de trefwoorden van de grondtekst, terwijl het tekst-verstaan van de TIR – wat deze vervolgens moet gaan doen – te lezen is aan de hand van de taalhandelingen in de grondtekst.

In Hoofdstuk 3 volgt de analyse van een geselecteerde congregatieverklaring over het katholiek onderwijs, waarin ik op analoge wijze de TIR bepaal, maar ook hoe deze verschilt met die van de grondtekst. Het tekstbegrip van de TIR zal blijken uit een vergelijking van de trefwoorden en het tekst-verstaan uit de taalhandelingen, maar beide ook steeds in relatie tot de grondtekst en de congregatieverklaring. In dit hoofdstuk richt ik me steeds op de Nederlandse vertaling van de vervolgeverklaring.

In Hoofdstuk 4 onderzoek ik de onderwijsnota, verschenen onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, die ik hierboven heb genoemd. Ik bepaal de TIR weer op de inmiddels bekende wijze aan de hand van trefwoorden en taalhandelingen, waarna

⁶⁸ Een trefwoord is karakteristiek of typerend voor een tekst. Een frequentiewoord is daar een voorbeeld van, maar ook woorden uit de titel van de tekst, hoofdstuktitels en paragraafkopjes kunnen als trefwoord worden beschouwd. Het woord betekent ook: lemma in een woordenboek. Cf. supra §1.2.

⁶⁹ De Nederlandse vertaling die ik hier gebruik is van de hand van M.A. Nauwelaerts en is gebaseerd op de officieel “verbeterde” uitgave van de oorspronkelijk in 1965 gepromulgeerde Latijnse tekst, de “editio typica” (1966). Cf. M. A. Nauwelaerts, “Gravissimum Educationis”, 227–241. De nieuwste Nederlandse vertaling heeft ook als vertrekpunt de “editio typica” van 1966, maar het Nederlands is meer toegankelijk gemaakt voor de hedendaagse lezer. Cf. Dries Bosschaert, “Het vertaalproces”, 17–19; Vincent Hunink, “Gravissimum Educationis”, 352–371.

ook hier het comparatieve aspect met betrekking tot de grondtekst en de vervolgdOCUMENTEN zijn plek krijgt.

In Hoofdstuk 5 volgt een comparatieve beschouwing over de tekst-interne lezer (TIR) in de geanalyseerde documenten. Ten slotte trek ik op basis van de bevonden resultaten van het onderzoek conclusies en sluit ik af met een aanbeveling.

2. De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* (1965)

2.1. Inleiding

Het Tweede Vaticaans Concilie heeft tekstueel zestien conciliedocumenten opgeleverd, die later decreten, conciliebesluiten met kracht van wet, werden genoemd.⁷⁰ Met een afnemende graad van autoriteit zijn er vier gepromulgeerde concilieconstituties, negen conciliedecreten en drie concilieverklaringen. *Gravissimum Educationis* is een van de verklaringen van het Tweede Vaticaans Concilie. De overige twee zijn de veel meer bekende verklaringen over respectievelijk de wereldgodsdiensten, *Nostra Aetate*, en over de godsdienstvrijheid, *Dignitatis Humanae*.⁷¹

De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* is het resultaat van langdurige besprekingen binnen de *coetus*, een speciale commissie die tijdens het Tweede Vaticaans Concilie met de verklaring over de christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs belast was. Daardoor is de tekst een veelgelaagd geheel geworden, die de mix van perspectieven manifesteren van waaruit de concilievaders de tekstbesprekingen in de *coetus* hebben gevoerd.

De vraag die ik in dit hoofdstuk wil beantwoorden is hoe de taalhandelingen, gebaseerd op de structuur en de semantiek, de tekst-interne lezer van *Gravissimum Educationis* sturen. De sociaal-culturele en intertekstuele context waarbinnen deze congregatieverklaring verscheen, wordt aangegeven (§2.1). Vervolgens beschrijf ik de tekststructuur van deze congregatieverklaring (§2.2). Daarna komt haar tekstsemantiek aan bod (§2.3) en tot slot volgt de tekstcommunicatie in de vorm van taalhandelingen (§2.4). In de slotparagraaf trek ik een aantal conclusies ten aanzien van de tekst-interne lezer (§2.5.).

⁷⁰ De *Codex Iuris Canonici* (1983) onderscheidt decreten voor algemene gevallen (cf. C. Eykens, et al. (Nederlandse vertaling, eds.), *Wetboek van canoniek recht, Codex Iuris Canonici*, canones 29–33, pp. 12–13) en voor bijzondere gevallen (cf. C. Eykens, et al. (Nederlandse vertaling, eds.), *Wetboek van canoniek recht, Codex Iuris Canonici*, canones 48–58, pp. 18–21). De eerste zijn besluiten met kracht van wet voor de geloofsgemeenschap(en). Hieronder lijken de conciliedocumenten te vallen. De tweede gelden bijzondere situaties ten aanzien van een of meerdere personen. Cf. C. Eykens, et al. (Nederlandse vertaling, eds.), *Wetboek van canoniek recht, Codex Iuris Canonici*, canon 13, 19–20.

⁷¹ Ofschoon concilieverklaringen als uitwerkingen van constituties als visiedocumenten werden beschouwd, waarnaast de conciliedecreten, zoals hierboven gezegd, kracht van wet kregen in de *Codex Iuridicis Canonis* (1983), gaat dit onderscheid in de leesreceptie van de conciliedocumenten lang niet altijd op. De andere twee genoemde concilieverklaringen werden in tegenstelling tot *Gravissimum Educationis* na het Tweede Vaticaans Concilie als visionair beschouwd en kregen een grote status. Overigens zou *Gravissimum Educationis* gerust een visiedocument mogen worden genoemd, maar hierover in §2.5 meer. Cf. C. Eykens, et al. (Nederlandse vertaling, eds.), *Wetboek van canoniek recht, Codex Iuris Canonici*; O. G. M. Boelens, *De “Lex Ecclesiae Fundamental”*, een gemiste kans of een kansloze misser.

2.1.1. *Gravissimum Educationis* in samenhang

De samenhang van *Gravissimum Educationis* met haar conciliaire en intertekstuele context wordt kort benoemd in §2.1.1. Vervolgens wordt in kort bestek deze concilieverklaring naar vorm en inhoud geschetst in §2.1.2.

De eerste fase van het schrijfsproces vormde de aanvankelijke reactie op de input vanuit de wereldkerk, de tweede de bewerking daarvan als gevolg van de input van de concilievaders in vergadering bijeen, die echter meestal in de commissies en pas in de eindfase van de concepten plenair in de grote vergader aula van de St. Pieter bijeenkwamen. Deze tweede fase die voor alle concilieverklaringen opging, betekende vaak een aanzienlijke ommezwaai, mede op instigatie van Paus Johannes XXIII.⁷²

Aan de totstandkoming van de gepromulgeerde eindtekst over de christelijke opvoeding en de katholieke scholen gingen minstens zeven, maar in feite veel meer, van elkaar soms erg verschillende, ontwerpen – Schemata – vooraf. Deze Schemata vallen in twee groepen uiteen: Schema 1 en Schema 2 komen vrijwel direct voort uit de zogenaamde ante-paeparaatorische (voor-voorbereidende, eerste) fase en Schema 3 tot en met Schema 7 uit de besprekingen in de coetus, die vanaf 1960 tijdens de paeparaatorische (voorbereidende, tweede) fase bijeenkwam. Daarnaast was er nog een overkoepelende centrale commissie, waarin onder meer de paus en de voorzitters van de in totaal tien voorbereidende coetus (commissies) zitting hadden. Die werkten ieder voor zich aan de ontwerpen van de aan hen toegedeelde onderwerpen. Dat betekende voor elk ontwerp dat er minstens twee redacties overheen gingen.⁷³

Gepromulgeerde concilieteksten zijn het eindproduct van een lange reeks vergaderingen en overleggen, vastgelegd in notulen, de ‘communiones’. Het is daarom niet verwonderlijk dat het teksten zijn met gelaagde betekenissen, waarin direct onder het oppervlak ‘onder water’ woelingen zichtbaar worden. als gevolg van verschillen van inzichten. De definitieve teksten zijn vaak het resultaat van compromissen, die in de officiële kerkleer dan wel het betekenisaspect als compromis verloren hebben en daarom niet meer ter zake zouden zijn, maar voor het tekstkritische onderzoek blijven ze echter wel het betekenisaspect van compromis behouden en vormt het vaak onderwerp van onderzoek.⁷⁴ Een andere insteek is om het eindproduct op zichzelf te bestuderen, het tekstgerichte onderzoek waarin de focus ligt op tekst–

⁷² P. Hebblethwaite, “Zestig dagen om de kerk te veranderen”, 517–552.

⁷³ J. Hendriks, *De katholieke school*, 86–87.

⁷⁴ K. Schelkens, *Catholic theology of Revelation on the eve of Vatican II, A redaction history of the Schema De fontibus revelationis (1960-1962)*.

immanente fenomenen, zoals ondertitels en woordfrequenties. Wat zegt de tekst ons als we los van de verdere formulering hierop letten?

2.1.2 *Gravissimum Educationis* in kort bestek

Gravissimum Educationis heeft dus een lange ontstaansgeschiedenis en vormt in diachroon perspectief een gelaagde tekst. Ik neem de eindversie als object van mijn onderzoek en zal deze synchroon analyseren.⁷⁵ Mijn tekstanalyse richt zich op de Nederlandse vertaling door M.A. Nauwelaerts (1995),⁷⁶ die de officieel “verbeterde” uitgave van de oorspronkelijk in 1965 gepromulgeerde Latijnse tekst, de ‘editio typica’(1966) als uitgangspunt heeft.⁷⁷ Deze eindversie wijkt enigszins af van de in 1965 gepromulgeerde tekst.⁷⁸

Elke vertaling betekent een keuze, ook de nieuwste Nederlandse van Vincent Hunink uit 2019.⁷⁹ Deze heeft ook als vertrekpunt de ‘editio typica’ van 1966, alleen zijn de vertalingen van de constituties, decreten en verklaringen intertekstueel meer op elkaar afgestemd. Daarnaast is het Nederlands meer toegankelijk gemaakt voor de hedendaagse lezer (Bosschaert 2019, 17–19).⁸⁰ De vertaler is een verrader, luidt het aloude vertaaladagium dat de ‘onmogelijkheid’ van het vertalen uitdrukt.⁸¹

De Nederlandse vertaling en de Latijnse grondtekst wijken op een aantal punten van elkaar af. Achter de paragraafnummers zijn in het Nederlands kopjes (‘cursieve ondertitels’) aangegeven, hetgeen een tekstaanwijzing voor de Nederlandse tekst impliceert. Ze zijn ontleend aan de betreffende ‘textus emendatus’, de tekst van de concilieverklaring zoals die aan de concilievaders voorafgaand aan de laatste niet-officiële stemmingen werd voorgelegd. Bij alle andere concilieverklaringen (inclusief constituties en decreten) ontbreken de toegevoegde

⁷⁵ Aan het slot van §2.3.2. staat een korte inhoudelijke samenvatting van de tekst.

⁷⁶ Deze vertaling verscheen eerder in de verzameling van 1967, uitgegeven door het Katholiek Archief in Amersfoort. Hiervan vormt de in 1995 door de Stichting Ark uitgegeven vertalingenverzameling de tweede herdruk, zij het met enkele kleine aanpassingen, waaronder de onderlinge afstemming van de vertalingen van de verschillende concilieverklaringen in ruime zin. Cf. M. A. Nauwelaerts, “Gravissimum Educationis”, 227–241.

⁷⁷ Paulus VI, “Gravissimum educationis (28 oct 1965)”, 387–408.

⁷⁸ In de verantwoording van de Nederlandse vertaling staat dat “ook rekening is gehouden met een zekere gelijkheid in de verschillende vertalingen. (“De verbeteringen ten opzichte van de officieel gepromulgeerde tekst zijn van louter technische aard: drukfouten, onnauwkeurigheden, taalfouten, slordigheden in citaten en noten.” Cf. Katholieke Archief. “Inleiding en verantwoording”, xxiii–xxiv.

⁷⁹ Vincent Hunink, “Gravissimum Educationis. Verklaring over de christelijke opvoeding”, 351–371.

⁸⁰ Dries Bosschaert, “Het vertaalproces: inleiding en verantwoording”, 15–17.

⁸¹ Maar de Nijmeegse latinist Vincent Hunink schrijft in zijn essay in het vakblad voor vertalers, *Filter*: “Wie komt hier nog aanzetten met dat vervloekte “traduttore traditore”? Nee, de vertaler verraadt niet. Integendeel, de vertaler herschept: en soms (...) is hij een bevrijder van klank en betekenis. Bronteksten worden door een vertaling soms beter en directer ontsloten dan door studie van het origineel.” Cf. Vincent Hunink, “Oude poëzie komt tot leven”, 58–59.

‘ondertitels’, behalve bij *Gaudium et Spes*. De Nederlandse vertaling waarop dit onderzoek zich voornamelijk richt is een vertaling van de ‘editio typica’ (1966), die zelf weer enigszins afwijkt van de in 1965 gepromulgeerde tekst.

2.2. De tekststructuur

Zoals ik hiervoor heb aangegeven, bestaat mijn tekstanalyse uit drie stappen om zicht te krijgen op de tekst-interne lezer (TIR): achtereenvolgens de structuur, de semantiek en de communicatie in de tekst. In deze paragraaf beschrijf ik de opbouw van de tekst in meer operationele zin, te weten de paragrafenindeling en kopjes (2.2.1). Ook de aantallen woorden van de tekst in zijn geheel en per paragraaf vormen de bouwstenen van de tekst (2.2.2). De structuurbeschrijving die hieronder volgt, is enerzijds gebaseerd op de opbouw in paragrafen, en anderzijds op de woordaantallen.

2.2.1. Opbouw in paragrafen

De relatief korte⁸² concilieverklaring *Gravissimum Educationis* is in tegenstelling tot de meeste andere conciliedocumenten niet onderverdeeld in afzonderlijke hoofdstukken, maar vormt een doorlopende tekst, onderverdeeld in paragrafen van wisselende lengte. Deze worden voorafgegaan door een aanhef en een inleiding en afgesloten met een korte slottekst, gevolgd door een verwijzing naar de ondertekenaars van het conciliedocument en een opsomming met noten en literatuurverwijzingen. In totaal kom ik tot veertien tekstparagrafen.

Paragraaf / §
Aanhef
[Inleiding]
1.[De opvoeding: recht en betekenis]
2.[De christelijke opvoeding]
3.[Wie verantwoordelijk zijn voor de opvoeding]
4.[De hulpmiddelen van de christelijke opvoeding]
5.[Belang van de school]

⁸² Met *Inter Mirifica*, *Orientalium Ecclesiarum* en *Nostra Aetate* behoort *Gravissimum Educationis* tot de korte documenten van het Tweede Vaticaans Concilie.

6.[<i>Rechten en plichten van de ouders</i>]
7.[<i>Zedelijke en godsdienstige opvoeding in alle scholen</i>]
8.[<i>De katholieke scholen</i>]
9.[<i>De verschillende soorten van katholieke scholen</i>]
10.[<i>De katholieke universiteiten en faculteiten</i>]
11.[<i>De faculteiten van de gewijde wetenschappen</i>]
12.[<i>De coördinatie in zake onderwijs bevorderen</i>]
BESLUIT
Noten

< Fig. 6 >

Elke paragraaf wordt in de laatste alinea of zin uitgeleid in een of meer performatieve formuleringen, die afhankelijk van het soort taalhandeling van vorm en inhoud is, bijvoorbeeld in de vorm van een aansporing of een directief, zoals in het besluit van §8: “Aan de katholieke ouders brengt zij de plicht in herinnering hun kinderen, wanneer en waar zij het kunnen, aan katholieke scholen toe te vertrouwen, deze scholen volgens hun vermogen te steunen en ermee samen te werken tot welzijn van hun kinderen.”⁸³

2.2.2. Opbouw in woordaantallen

De hier gebruikte Nederlandse vertaling van het Katholiek Archief van de hand van M.A. Nauwelaerts omvat elf bladzijden (kwartoformaat) gevolgd door vier pagina's “NOTEN”.⁸⁴ In kwantitatief opzicht levert een vergelijking van het aantal woorden per paragraaf onderstaand beeld op (< Fig. 7>).

Paragraaf / §	M.A. Nauwelaerts (1995)
Totaal verklaring	4165 (excl. noten en literatuurverwijzingen)
Aanhef	25
[<i>Inleiding</i>]	368
1.[<i>De opvoeding: recht en betekenis</i>]	366
2.[<i>De christelijke opvoeding</i>]	236
3.[<i>Wie verantwoordelijk zijn voor de</i>]	470

⁸³ Cf. infra §2.4. Cf. M. A. Nauwelaerts, “Gravissimum Educationis”, 233–234.

⁸⁴ Ter vergelijking: *Gravissimum Educationis* in het Latijn – de textus emendatus – bevat totaal 2775 woorden, wat de inhoudelijke tekst betreft.

<i>opvoeding]</i>	
4.[<i>De hulpmiddelen van de christelijke opvoeding]</i>	143
5.[<i>Belang van de school]</i>	179
6.[<i>Rechten en plichten van de ouders]</i>	273
7.[<i>Zedelijke en godsdienstige opvoeding in alle scholen]</i>	226
8.[<i>De katholieke scholen]</i>	591
9.[<i>De verschillende soorten van katholieke scholen]</i>	241
10.[<i>De katholieke universiteiten en faculteiten]</i>	459
11.[<i>De faculteiten van de gewijde wetenschappen]</i>	183
12.[<i>De coördinatie in zake onderwijs bevorderen]</i>	150
BESLUIT	252
Noten	

< Fig. 7 >

De Nederlandse vertaling telt 4165 woorden wat de inhoudelijke tekst betreft, exclusief de noten bij de tekst en de literatuurverwijzingen.⁸⁵ De meeste woorden in de tekst levert §8 op. Op het belang hiervan kom ik terug in de volgende paragraaf over de semantiek. De laatste paragraaf *BESLUIT* bevat relatief een groot aantal woorden; het tweede en tevens laatste deel ervan vormt de vaste afsluiting, waarin de officiële vaststelling van het conciliebesluit omtrent de tekst wordt geformuleerd, cursief gedrukt. Deze woorden zijn echter wel meegeteld.

2.3. De tekstsemantiek

De tweede stap in mijn tekstanalyse om zicht te krijgen op de tekst-interne lezer, betreft de semantiek van de tekst. In deze paragraaf beschrijf ik de woordaantallen integraal en per

⁸⁵ De lijst met de namen van de ondertekenaars, de concilievaders— bijeen, uit het Latijnse origineel is samenvattend vervangen door de frase: “Hierna volgen de handtekeningen van de vaders.” Cf. M. A. Nauwelaerts, “Gravissimum Educationis”, 238.

paragraaf opnieuw, maar nu in semantisch perspectief (2.3.1). Daarna bespreek ik de frequentiewoorden, de woorden zoals die in de integrale tekst en per paragraaf in *volgorde* van aantallen voorkomen (§2.3.2). Tot slot zet ik de door mij bevonden semantiek van de tekst in een diachroon perspectief.

2.3.1. Woordaantallen in semantisch perspectief

Met onderstaand overzicht (< Fig. 8 >) koppel ik de structuur van de tekst aan de macrosemantiek van de tekst, omdat de namen van de paragrafen mede duidelijk maken welke thema's in de tekst het meest naar voren komen.

Paragraaf / §	M.A. Nauwelaerts (1995)
Totaal verklaring	4165 (excl. noten en literatuurverwijzingen)
Aanhef	25
[Inleiding]	368
1.[De opvoeding: recht en betekenis]	366
2.[De christelijke opvoeding]	236
3.[Wie verantwoordelijk zijn voor de opvoeding]	470
4.[De hulpmiddelen van de christelijke opvoeding]	143
5.[Belang van de school]	179
6.[Rechten en plichten van de ouders]	273
7.[Zedelijke en godsdienstige opvoeding in alle scholen]	226
8.[De katholieke scholen]	591
9.[De verschillende soorten van katholieke scholen]	241
10.[De katholieke universiteiten en faculteiten]	459
11.[De faculteiten van de gewijde wetenschappen]	183

12.[De coördinatie in zake onderwijs bevorderen]	150
BESLUIT	252
Noten	

< Fig.8 >

De kleuren accentueren de afzonderlijke thema's of onderwerpen. Zo geeft de lichtblauwe kleur de opvoeding aan in algemene zin en de donkerblauwe de christelijke opvoeding. De gele kleur geeft de school in het algemeen aan, maar in combinatie met de paarse kleur accentueer ik de katholieke school. Bij de blauwgroene kleur overlappen het domein van de opvoeding en de school in het algemeen elkaar. Paars geeft afzonderlijk de katholiciteit van het domein aan. Rood duidt op de overlapping van het algemene en het bijzondere schooldomein.

Zoals gezegd levert §8, die als kopje heeft *De katholieke scholen*, de meeste woorden in de tekst op. Deze paragraaf geeft het scharniermoment in de tekst aan: van algemene en/of christelijke opvoeding en school naar bijzondere, te weten de katholieke. §3 met als kopje, *Wie verantwoordelijk zijn voor de opvoeding*, komt qua woordenaantal op de tweede plaats, wat op een gelijkwaardige behandeling van de thema's opvoeding en onderwijs duidt. Dit wordt ook bevestigd door de totalen van de paragrafen met expliciet opvoeding en onderwijs als thema: respectievelijk 1215 (§1, §2, §3, §4 en §7) en 1237 (§5, §7, §8 en §9). Het minste aantal woorden wordt gewijd aan §4, *De hulpmiddelen van de christelijke opvoeding*, gevolgd door §12, *De coördinatie in zake onderwijs bevorderen*, waarbij ik de aanhef niet meetel.

In vijf van de twaalf genummerde paragrafen komt het woord 'opvoeding' voor; namelijk in de kopjes van vier van de vijf eerste (genummerde) paragrafen, hetgeen wijst op de voorrang van deze term boven onderwijs.⁸⁶ Dit wordt bevestigd door de titel van *Gravissimum Educationis*, de verklaring immers over de christelijke opvoeding. In §6 is sprake van 'ouders', een term die eerder geassocieerd kan worden met 'opvoeding' dan met 'onderwijs', maar hier wordt deze term besproken in relatie tot de vrije schoolkeuze van de ouders voor hun kinderen.⁸⁷ In zes kopjes van de tweede helft van de paragrafen komen de term 'school' of daarmee sterke verwante woorden voor.

De opbouw van *Gravissimum Educationis* stel ik samenvattend als volgt voor.

- Aanhef

⁸⁶ §7 heeft ook 'opvoeding' in het kopje.

⁸⁷ M. A. Nauwelaerts, "Gravissimum Educationis", 232.

- Inleiding
- §1 t/m §4: De opvoeding
- §5 t/m §12: Het onderwijs
 - §5 t/m §7: De school in het algemeen
 - §8 t/m §12: Het katholiek onderwijs
 - §8 t/m §9: de katholieke lagere en middelbare school
 - §10 t/m §11: het hoger katholiek onderwijs
 - §12: Coördinatie onderwijs⁸⁸
- Besluit
- Noten en literatuurverwijzingen

Afgaande op de kopjes bestaat de inhoudelijke tekst uit de traditionele structuurindeling van een inleiding, een tekstinhoudelijke kern en terugblikkend slot. Bij bovenstaande meer verbijzonderde weergave van de opbouw echter, baseer ik me tevens op de kopjes die de onderwerpen van de paragrafen telkens aanduiden.⁸⁹

De tekst begint met een voor concilieverklaringen gebruikelijk aanhef in de vorm van de vermelding bovenaan de tekst van de formele afzenders van de tekst, namelijk paus en conciliebisdommen, – zonder de meer gebruikelijke aanhef met een aanspreking tot de geadresseerden.⁹⁰ Daarna volgt een inleiding.

In de eerste vier paragrafen (§1 t/m §4) is opvoeding steeds het onderwerp, hetgeen door het steeds weer terugkeren in de kopjes wordt aangegeven. De volgende drie paragrafen (§5 t/m §7) handelen, zoals ook uit de kopjes blijkt, over de school in het algemeen, behalve in §6 die over de rechten en plichten van ouders gaat volgens het kopje, maar dan wel in relatie tot de school.

§8 met als kopje *De katholieke school* vormt met veruit het hoogste aantal woorden de scharnierparagraaf. De resterende tekstparagrafen (§8 t/m §12) gaan dan ook, zoals ook uit de kopjes blijkt, over het katholiek onderwijs, waarbij bovenstaand onderscheid tussen lager en hoger gerechtvaardigd is vanuit de kopjes, die de inhoud bevestigen.

⁸⁸ Roman A. Siebenrock komt tot een andere indeling. Hij neemt §12 samen met het Besluit, ofschoon de beoogde samenwerking in het onderwijs in deze paragraaf vooral op het academisch onderwijs betrekking heeft, getuige §12.2. Cf. Roman A. Siebenrock, “Theologisches Kommentar über die christliche Erziehung – Gravissimum Educationis”, 555–590.

⁸⁹ Deze kopjes zijn namelijk niet terug te vinden in de Latijnse tekstversie die de vertaler heeft gebruikt, maar ze komen uit de ontwerpversie die aan de besluitvormende vergadering van conciliebisdommen was voorgelegd.

⁹⁰ Van Dale (J/R, 15) definieert het lemma ‘aanhef’ als begin van een tekst, bijvoorbeeld een brief. In meer toegespitste zin wordt ‘aanhef’ meestal verstaan als begroeting van de lezer.

Het slot bevat naast een afsluiting, cursief gedrukt een vaste instemmingsformule, gevolgd door een formulering die verwijst naar de ondertekening door paus, kardinalen en overige concilievaders.⁹¹ De tekst wordt afgesloten met het notenapparaat en een lijst met literatuurverwijzingen.

2.3.2. Woordwolk

In deze paragraaf bepaal ik vervolgens de frequentiewoorden met behulp van het onderzoeksinstrument Atlas-ti.⁹² In onderstaande bied ik een overzicht van een aantal trefwoorden in volgorde van frequentie in respectievelijk de integrale tekst, de hierboven vastgestelde tekstdelen en per paragraaf. Ik signaleer de trefwoorden, en geef daarvan tevens een duiding.

Gravissimum Educationis, integrale tekst

Paragraaf / §	Frequente woorden ⁹³	Minder frequente woorden ⁹⁴
Totaal (exclusief Ondertekening van concilievaders en Noten) NL: 4165	worden, opvoeding, scholen (school), zijn, moeten, katholieke (meestal in combinatie met school of scholen), kerk, eigen, kinderen, vooral, leven, heilige, ouders, mensen, geest, maatschappij, Christus, kerkvergadering, menselijke, onderwijs, universiteiten, faculteiten, vorming, leerlingen / superlatieven ⁹⁵	christelijk, dialoog universiteiten, faculteiten

< Fig.9 >

In deze trefwoordenverzameling worden relevante noties in *Gravissimum Educationis* zichtbaar. Voorop staan, naar te verwachten was, ‘opvoeding’ en ‘scholen’. Hier doet zich een

⁹¹ Paulus VI. “Patrum subsignationes” in *Declaratio de educatione christiana Gravissimum Educationis*.

⁹² Cf. supra 1.2.1.

⁹³ Steeds naar volgorde van frequentie.

⁹⁴ In de tabellen verwerk ik deze kolom ter aanvulling op de objectief bepaalde frequentiewoorden. Het gaat om woorden die ik in de duiding als relevant aanmerk, bijvoorbeeld omdat ze regelmatig terugkeren, zoals “dialoog” en “christelijk”. In de sectie over het hoger onderwijs (§10–§12), een kwart van de integrale tekst, komen de woorden “universiteit(en)” en “faculteit(en)” frequent voor. Er kunnen ook referentiële redenen waarom ik woorden als minder frequent opneem, omdat ze in paragraafkopjes voorkomen of verwijzen naar belangrijke verklaringen, bijvoorbeeld de VN-verklaring van de Rechten van de Mens.

⁹⁵ In de vorm van bijwoorden en bijvoeglijke naamwoorden in stellende, vergrotende en overtreffende trap.

betekenisvolle bijzonderheid voor, waardoor de discussie over het hoofdthema in de coetus tijdens de conceptie van de voorafgaande Schemata zichtbaar wordt. Moest de concilieverklaring gaan over opvoeding (en onderwijs) of over (katholieke) scholen? De woordcombinatie ‘katholieke scho(o)l(en)’ komt significant frequent voor.

Ook het frequente gebruik van ‘zijn’ en ‘moeten’ is opvallend en geeft daardoor de bekende historische tegenstelling weer van ‘is’ en ‘ought’ in zake de katholieke sociale leer.⁹⁶ In vergelijking met haar voorganger *Divini Illius Magistri* (31 december 1929)⁹⁷ is er in *Gravissimum Educationis* sprake van een trendbreuk: er is in zake opvoeding, vorming en onderwijs eerder sprake van ‘zijn’ dan van ‘moeten’. Als meest frequent gebezigde term is het woord ‘worden’, dat eenzelfde openheid en tolerantie suggereert als het hierboven genoemde woord ‘zijn’.

Opvoeding blijkt in *Gravissimum Educationis* vooral een kwestie te zijn van jezelf worden in persoonlijke vrijheid, in tegenstelling tot het opvoeden tot een van boven vastgesteld ideaalbeeld. Opvallend is de relatief lage plaats van het woord ‘Christus’ in de woordverzameling. Het menselijke aspect van het christen zijn, met de vermenselijkte Christus als voorbeeld, staat in tegenstelling tot een triomfalistische Christus van de tijd van *Divini Illius Magistri* (1929) voorop.

Aanhef, inclusief titel, en (Inleiding)

	<i>Frequente woorden</i> ⁹⁸
--	--

⁹⁶ Deze tegenstelling doet zich met name voor in de sociale-analysedrieslag van Cardijn, die onder impuls van de “landslide”– encyclieken *Mater et Magistra* (1961) en *Pacem in Terris* (1963) de katholieke sociale leer van een met name na het Tweede Vaticaans Concilie vernieuwend fundament voorzag. De drieslag van Cardijn omvat achtereenvolgens drie analysestappen in: “seeing, judging, acting”.

“Seeing” houdt de “is”– fase van de analyse van de maatschappelijke situatie in. Dit betekende een breuk met het neothomisme, dat omgekeerd deze toetste aan de door de katholieke doctrine gewenste boventijdelijke situatie, en die altijd in oppositie met de beneden-tijdelijke was.

Stap 2, “judging”, hield de beoordeling van de maatschappelijke situatie in waarin natuur en bovennatuur in plaats van tegengesteld aan elkaar te zijn met elkaar verbonden werden, omdat de eerste de kiemen van de tweede al in zich draagt. Johannes XXIII had onder invloed van de nouvelle-theologen Congar en Chenu dit originele thomistische gedachtegoed weer opgepakt en toegepast op de katholieke sociale leer.

In de derde stap, “acting”, wordt de dialoog met de situatie aangegaan en getracht een verbetering hierin te brengen. Het gaat hier meer om een oriënterend omgaan met de situatie dan aan deze dingen voor te schrijven. Cf. Joseph Cardijn, *Ga mijn volk bevrijden. Het denken van Cardijn*.

⁹⁷ *Divini Illius Magistri* van Paus Pius XI plaatst zichzelf in een tijd waarin de pedagogie als wetenschappelijke discipline sterk in opkomst is, maar die in de ogen van de kerkelijk leergezag opvoeding en onderwijs loskoppelt van hun christelijke wortels (*Divini Illius Magistri* §7). Daarom vindt dit het tijd voor een reactie in de vorm van deze encycliek. Een urgent gegeven blijft dat opvoeding bij de mens een eerste en daarom meest krachtige indruk op de menselijke ziel maakt (*Divini Illius Magistri* §8). Deze clause resonanceert in de eerste zinnen van de concilieverklaring *Gravissimum Educationis*.

⁹⁸ Bij langere paragrafen (> 250 woorden) ben ik uitgegaan van een frequentie van minstens viermaal; bij kortere paragrafen (< 250 woorden) van minstens driemaal.

Aanhef NL 25	“BISSCHOP PAULUS DE GERINGSTE ONDER DE DIENAREN ⁹⁹ VAN GOD SAMEN MET DE VADERS VAN HET HEILIG CONCILIE TER BLIJVENDE HERINNERING VERKLARING OVER DE CHRISTELIJKE OPVOEDING” ¹⁰⁰	
	<i>Frequent</i>	<i>Minder frequent</i>
(Inleiding) NL: 368	<i>worden, opvoeding, mensen, leven, ontwikkeling, jongeren, kinderen, kerkvergadering, mens, nieuwe, scholen, sociale, tijd, vooruitgang / superlatieven</i>	<i>waarheid, liefde, waardigheid, vorming, onderwijs, methoden</i>

< Fig. 10 >

De verwoording van de Aanhef is bij elke concilieverklaring identiek – het is in feite een vaste formule – en verschilt alleen in de aanduiding van de titel ervan. In het verband van de taalhandelingen ga ik hieronder (cf. 2.3) in op enkele bijzonderheden. Hier merk ik alvast op dat de woorden ‘ter blijvende herinnering’ de continuïteit van de kerkelijke traditie benadrukken.

De Inleiding fungeert als een voorafspiegeling van de hele concilieverklaring. Het meest frequente woord is ‘worden’, bevestigd door de woorden ‘ontwikkeling’ en ‘vooruitgang’. De woorden ‘nieuw’, ‘leven’ en ‘vervolmaken’ passen ook binnen dit woordveld. Het belang en het frequente gebruik van de woorden ‘opvoeding’ en ‘onderwijs’ is evident, omdat zoals gezegd de Inleiding een samenvatting vooraf is van de gehele concilieverklaring. De woorden ‘jongeren’ en ‘kinderen’ behoren bij hun betekenisveld.

De trefwoorden ‘waarheid’, ‘liefde’, ‘waardigheid’ zien we niet zo frequent in de Inleiding, maar zijn (als ‘minder frequent’) opgenomen in de tabel, omdat ze deel uitmaken van de belangrijke noties, onder andere vanwege het verband met de verklaringen van de Verenigde Naties in dezen, in respectievelijk 1948 en 1951, de *Verklaring van de Rechten van de Mens* en de *Verklaring van de Rechten van het Kind*.

In de Inleiding valt tevens het relatief grote aantal bijwoorden op die een zekere mate van urgentie uitdrukken: zoals ‘uitzonderlijk’, ‘dringend’, ‘steeds meer’, ‘verbazingwekkend’ en ‘snel(le stijging)’. In de tabel worden deze met de verzamelterm ‘superlatieven’ aangegeven, omdat ze afzonderlijk relatief weinig voorkomen.

⁹⁹ Vincent Hunink, “Gravissimum Educationis”, 352–353: “SERVUS SERVORUM DEI”: “DIENAAR VAN DE DIENAREN GODS”.

¹⁰⁰ Ik geef hierboven de volledige tekst weer, omdat woordtellen vanwege de geringe omvang van de betreffende passage niet opportuun is.

Na de Inleiding presenteer ik *Gravissimum Educationis* uitgesplitst per onderwerp, respectievelijk de opvoeding (§1–§4), de school (§5–§9) en het hoger onderwijs (§10–§12).

De opvoeding (§1 t/m §4)

Paragraaf / §	<i>Frequent</i>	<i>Minder frequent</i>
§1. (De opvoeding: recht en betekenis) NL: 366	<i>worden, opvoeding, recht, doel, menselijke, moeten, aarde, gemeenschap, jeugd, kinderen, leeftijd, leven, overeenstemming, persoon, persoonlijkheid</i>	<i>eigen, leven, waar, vorming, onvervreemdbaar, waardigheid, psychologie, pedagogie, didactiek</i>
§2. (De christelijke opvoeding) NL: 236	<i>worden, christelijke, mens, opvoeding, bewust, bijdragen, Christus, geest, God, heilige, hoop, nieuwe, totale</i>	<i>recht, eigen, natuurlijk, waarden, mystiek, lichaam, leven, plicht, ouders</i>
§3. (Wie verantwoordelijk zijn voor de opvoeding) NL: 470	<i>opvoeding, ouders, gezin, kinderen, leven, maatschappij, worden, God, hulp, Kerk, rechten, welzijn</i>	<i>verplichting, christelijk, plichten, gemeenschap, subsidiariteitsbeginsel</i>
§4. (De hulpmiddelen van de christelijke opvoeding) NL: 143	<i>geest, hulpmiddelen, kerk, opvoeding, vooral, vorming</i>	<i>eigen, school, geest, catechisatie, apostolaat, massacommunicatiemiddelen</i>

< Fig. 11 >

Het kopje van de eerste paragraaf kenschetst als onderwerp ervan het recht op opvoeding en de betekenis daarvan. Het recht op opvoeding vloeit voort uit de waardigheid van de persoon, wat een duidelijk herkenbare antropologische vooronderstelling laat zien. De strekking op basis van de woorden in de tabel van deze paragraaf is universeel en algemeen menselijk. De woorden ‘worden’ en ‘moeten’ duiden op een innerlijke tegenstelling die we binnen *Gravissimum Educationis* wel vaker zien: opdracht versus voorschrift.

Betekenisvol zijn ook de bijvoeglijke naamwoorden ‘eigen’, ‘waar’, ‘persoonlijk’, ‘onvervreemdbaar’. Er is sprake van een ‘waardigheid van de persoon’ en ‘menselijke persoon(lijkheid)’, en het ‘eigen leven’. Hierin komt de personalistische tendens van *Gravissimum Educationis* tot uiting. Hierna wordt in de volgende paragraaf het christelijke aspect van opvoeding en onderwijs behandeld.

In de tweede paragraaf komen bij de woordwolk ‘(het recht op) christelijke opvoeding’,

‘eigen (leven)’, ‘natuurlijke waarden’ en ‘mystiek lichaam’ naar voren. De opvoeding beoogt de totale mens, inclusief zijn transcendente bestemming. Er wordt gesproken van een ‘ernstige plicht van de ouders’. De woordwolk van Atlas–ti 8 bevestigt het christelijk aspect van de boodschap met zijn meest frequente woorden, zoals ‘Christus’, ‘geest’, ‘hoop’.

In het kopje van §3, *Wie verantwoordelijk zijn voor de opvoeding*, ontbreken de termen ‘christelijk’ en ‘katholiek’. De ouders worden de eerste en voornaamste opvoeders genoemd, en het gezin de eerste christelijke school. Er is in dit verband sprake van het algemeen belang van de opvoeding. Ook hier wordt gesproken van een zeer zware verplichting.

§4 van dit blok behandelt de hulpmiddelen die de opvoeders kunnen gebruiken. Dit kunnen ‘eigen hulpmiddelen’, ‘catechisatie’, ‘massacommunicatiemiddelen’ zijn, en (opmerkelijk vanwege de ‘dingliche’ en daardoor wel erg bescheiden aanduiding) de ‘school’. De woorden ‘geest’ en ‘kerk’ tonen het christelijke aspect van de hulpmiddelen.

Samenvattend constateer ik dat, vertrekkend vanuit het recht op en de plicht tot opvoeding in het algemeen, voor alle jongeren en ouders, christenen en niet-christenen, gelovigen en niet-gelovigen, er vervolgens wordt ingezoomd, zij het deels, op de christelijke opvoeding. De trefwoorden bevestigen het personalistische karakter van die opvoeding. Hierbij wordt de term ‘katholiek’ kennelijk vermeden en daarmee wordt impliciet ook inhoudelijk het oecumenisch karakter van dit conciliedocument bevestigd.¹⁰¹

De (katholieke) scholen (§5 t/m §9)

Paragraaf / §	<i>Frequent</i>	<i>Minder frequent</i>
§5. (Belang van de school) NL: 179	<i>begunstigt, belang, culturele, gemeenschap, menselijke, roeping, school</i>	<i>opvoedingsmiddelen, verschillend</i>
§6. (Rechten en plichten van de ouders) NL: 273	<i>burgers, kinderen, moet, ouders, rechten, behoorlijk, dragen, leerkrachten, opvoeding, plichten, recht, staat, vrijheid, worden</i>	<i>monopolie, subsidiariteitsbeginsel, schoolkeuze</i>
§7. (Zedelijke en godsdienstige	<i>godsdienstige, hulp, kinderen, scholen, zedelijke, gezinnen, kerk,</i>	<i>hulpmiddelen</i>

¹⁰¹ De typering van het Tweede Vaticaans Concilie als een oecumenisch concilie kent een opvallende semantiek. Aanvankelijk werd het verstaan als een concilie voor de gehele katholieke geloofsgemeenschap. Later verschoof de betekenis naar het concilie voor de christelijke partner-godsdiensten, en zelfs de overige wereldgodsdiensten. De concilieverklaring *Nostra Aetate* (1965) moet in deze semantiek wel een rol hebben gespeeld. Cf. K. Pessers en R. Staverman, “Nostra Aetate, over de houding van de Kerk ten opzichte van de niet-christelijke godsdiensten”, 243–248.

opvoeding in alle scholen) NL: 226	<i>kunnen, omstandigheden, opvoeding, verplichting, vorming, zeer, zware</i>	
§8. (Katholieke scholen) NL: 591	<i>katholieke, moeten, scholen, wordt, eigen, leerlingen, school, geest, kennis, leven, maatschappij, samen</i>	<i>recht(en), opvoedkundig(e), apostolisch, God, ouders, kinderen</i>
§9. (De verschillende soorten van katholieke scholen) NL: 241	<i>scholen, katholieke, kerk, worden, onderwijs, bijzondere, moeten, school, verschillende, vooral, vormen</i>	<i>beroepsscholen, technische scholen¹⁰²</i>

< Fig. 12 >

De (inleidende) §5 van dit onderdeel benadrukt het belang van de school als opvoedingsinstrument en maatschappelijk centrum, en somt haar alomvattende taken op. De trefwoorden duiden op het belang van de school als culturele gemeenschap en plaats van roeping.

Ofschoon het kopje anders suggereert (*Rechten en plichten van de ouders*), handelt §6 voornamelijk over de school. Weliswaar wordt gesproken over de rechten en plichten van de ouders, maar wel in relatie tot onderwijs op school. De trefwoorden geven hiervan een nadere invulling in een typisch juridische sfeer, waarin de verhouding van onderwijs tot de rol van de Staat zichtbaar wordt in begrippen als ‘rechten’ en ‘plichten’, ‘vrijheid’ en ‘monopolie’, ‘subsidiariteit’, ‘distributieve’ en ‘rechtvaardigheid’.

§7 handelt getuige het kopje over de *Zedelijke en godsdienstige opvoeding in alle scholen*. Ook hier is sprake van een ‘zeer zware verplichting’. Verder vallen op de christelijke en profane vorming en de niet-katholieke scholen. Ik stel vast dat de godsdienstige en zedelijke vorming gelijkelijk het profane als het christelijke betekenisveld betreffen. §8 van de tekstsectie heeft als kopje *De katholieke scholen*. Het gaat hier om de kernparagraaf van de concilieverklaring. De woordwolk heeft met name betrekking op de maatschappelijke functie van de school.

§9 van de sectie heeft als kopje *De verschillende soorten van katholieke scholen*. Deze paragraaf duidt op de veelvormigheid van het onderwijs, en de bijzondere aandacht die elke schoolvorm verdient. In dezen wordt geduïd op beroepsonderwijs, technisch onderwijs en onderwijs voor volwassenen, dat onderscheiden wordt van het algemeen (katholiek en niet-

¹⁰² De laatste twee maken deel uit van een opsomming van verschillende vormen van onderwijs.

katholiek) lager en middelbaar onderwijs. De trefwoorden sluiten hierop aan.

Samenvattend, kan worden gesteld dat opnieuw vertrokken wordt vanuit een algemeen concept – in dit geval het maatschappelijk, cultureel en godsdienst belang van de school in het algemeen – en de rechten en plichten van *alle* ouders in dezen. Vervolgens wordt een oproep gedaan aan christenen – er wordt niet gesproken van katholieken – om hun specifieke opvoedingsbijdrage in zake zedelijke en godsdienstige vorming te leveren. Daarna is er eerst sprake van christelijke vorming op niet-katholieke scholen, waarna ten slotte in de laatste paragraaf de vorming op de katholieke school ter sprake komt.¹⁰³

Over het algemeen beperkt *Gravissimum Educationis* zich, zoals gezegd, tot een aantal richtlijnen, maar in met name §7, §8 en §9 met hun onderkenning van het bestaan van een veelvoud van schooltypen. In scholen voor katholieke en niet-katholieke leerlingen en studenten, in mondiaal gezien zeer verschillende contexten, komen het ideaal van de katholieke school en de realiteit van de niet-katholieke school samen. Hierdoor geven de concilievaders blijk van een open houding in dezen, zonder al te veel apologetiek. Zij geven de katholieke school en de katholieke leerlingen hun plek naast de niet-katholieke. Dat blijkt direct al uit §8, al. 1:

“Deze [de katholieke school] streeft in niet mindere mate dan andere scholen, cultuuroepleinden en de humane vorming van de jongeren na.”¹⁰⁴

Vervolgens wordt het specifiek eigene van de katholieke school uitgelegd.

Het hoger onderwijs (§10 t/m §12)

Paragraaf / §	<i>Frequent</i>	<i>Minder frequent</i>
§10. (De katholieke universiteiten en faculteiten) NL: 459	<i>universiteiten, katholieken, worden, zijn, faculteiten, wetenschappelijk, eigen, hogere, kerk, mensen, opgericht, studenten, bereid</i>	<i>(bijzondere) zorg, onderzoek, niet-katholieke, geloof, rede, theologisch(e)</i>
§11. (De faculteiten van de gewijde wetenschappen) NL: 183	<i>wetenschappen, faculteiten, eigen, gewijde, studenten, kerkelijke, zeer / superlatieven</i>	<i>dialogoog, niet-christenen</i>

¹⁰³ Dit laatste is overigens een opmerkelijke trendbreuk met preconciliaire tijden, waarin in verklaringen van het kerkelijk leergezag over opvoeding en onderwijs de katholieke school voorop stond en vóór de opvoeding van de ouders kwam.

¹⁰⁴ M. A. Nauwelaerts, “Gravissimum Educationis”, 233.

§12. (De coördinatie in zake onderwijs bevorderen) NL: 150	<i>samenwerking, coördinatie, elkaar, betere, moeten, scholen, universiteit(en), wordt / superlatieven</i>	
--	--	--

< Fig. 13 >

De trefwoorden van § 10 hebben betrekking op, zoals het kopje aangeeft, op de katholieke universiteiten en faculteiten. De woordkeuze ervan sluit daarop aan. Opvallend is de brede range van aspecten die genoemd wordt en die zowel het sacrale als het profane gelijkelijk betreffen. In de uitdrukkelijke erkenning van de methodische vrijheid van en in de wetenschappelijke disciplines is het universiteitsprogramma van John Henry Newman herkenbaar.¹⁰⁵ De titel sluit daar niet helemaal op aan, omdat daarin alleen sprake is van katholiek hoger onderwijs, terwijl ook niet-katholiek hoger onderwijs aan de orde wordt gesteld.

§11 handelt over *De faculteiten van de gewijde wetenschappen*. De trefwoorden ‘eigen’ en ‘gewijde wetenschappen’ hebben in de opsomming een prominente plek. Het apostolaire, oecumenische en dialogale aspect van de theologische faculteiten vindt men niet prominent terug in de woordfrequentie. Ook hier valt op de toepassing van de vergrotende en overtreffende trap: ‘zeer veel’, ‘zeer zware taak’, ‘hogere’, ‘moeilijker’, ‘(steeds) dieper’, ‘ruimere’, ‘nieuwere’, ‘verdere’.

In (de laatste) §12 van dit onderdeel, *De coördinatie in zake onderwijs bevorderen*, valt weer de toepassing op van de vergrotende en overtreffende trap: ‘volstrekt noodzakelijk’, ‘uit alle kracht’, ‘volstrekt noodzakelijk’, ‘betere’, ‘rijpere’. Opvallend is ook het onderscheid van de gewenste coördinatie tussen de katholieke scholen van de samenwerking met de niet-katholieke scholen. Het eerste duidt op afstemming op elkaar, bijvoorbeeld op het gebied van curricula, zonder dat dit gegeven verder wordt uitgewerkt. Wat de concilievaders concreet onder coördinatie en samenwerking verstaan, wordt duidelijk gemaakt voor wat betreft de hogescholen en universiteiten, zonder dat deze beide begrippen hierin afzonderlijk onderscheidend van elkaar worden uitgewerkt.

Dit paragrafenonderdeel overziend stel ik vast, dat een significant deel van de gehele tekst van *Gravissimum Educationis* – ruim een kwart – is ingeruimd voor het hoger (inbegrepen: het beroeps- en technisch) onderwijs, dat bovendien nog eens in vele schakeringen, katholiek

¹⁰⁵ Roman A. Siebenrock (“Theologisches Kommentar”, 555–590) verwijst naar John H. Newmans *The Idea of a University* en *Gaudium et Spes* §59, die beide de culturele en wetenschappelijke vrijheid – los van overheidsdwang – stipuleren.

/niet-katholiek, christelijk/niet-christelijk, besproken wordt, en waarbij samenwerking tussen de verschillende entiteiten wordt benadrukt.

Besluit

Paragraaf / §	<i>Frequent</i>	<i>Minder frequent</i>
(Besluit) NL: 252	<i>heilige, Christus, edelmoedige, geest, kerk, kerkvergadering, opvoeding, spoort aan.</i>	

< Fig. 14 >

Dit laatste onderdeel besluit met een passage waarop elke concilieverklaring wordt afgesloten – qua taalhandeling een vaste formule – en waarin de instemming van de concilievaders en de pauselijke goedkeuring ervan verwoord wordt. Deze is wel meegenomen in de woordanalyse, omdat als artefact de tekst autonoom is. Samengevat heeft de passage als inhoud een betuiging tot aansporing en dank, afgesloten met als verklaring bovengenoemde vaste formule.

Nadere duiding van vorm en inhoud

Ofschoon de titel van de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* voor Nederlandse taalgebieden suggereert dat deze vooral onderwijs betreft (educatie), blijkt uit nadere beschouwing dat het zwaartepunt ligt in de opvoeding, met daaraan gekoppeld het onderwijs, meer in het bijzonder de school, katholiek en niet-katholiek.¹⁰⁶ Opvoeding staat voorop en de eerstverantwoordelijken ervoor zijn de ouders:

“Daar de ouders de kinderen het leven hebben geschonken, hebben zij de zeer zware verplichting ze op te voeden; ze moeten derhalve worden erkend als de eerste en voornaamste opvoeders.”¹⁰⁷

In zes van de twaalf paragraafkopjes komt het woord ‘opvoeding’ en/of ‘ouders’ voor, waaronder de eerste vier paragrafen. In de overige genummerde paragrafen komt in de titels het woord ‘onderwijs’, ‘school’ of een vorm daarvan voor. Wat de school betreft, wordt het hele

¹⁰⁶ De ondertitel luidt in het Latijn: *Declaratio de educatione christiana*. Nauwelaerts vertaalt deze (m.i. correct) met: Verklaring over de christelijke opvoeding. Cf. M.A. Nauwelaerts, “*Gravissimum Educationis*”, 227–228.

¹⁰⁷ M. A. Nauwelaerts, “*Gravissimum Educationis*”, §3, 230–231. In de tijd van het Tweede Vaticaans Concilie niet opmerkelijk, maar zestig jaar later niet zonder betekenis, omdat ouders van nu steeds vaker een beroep doen op de scholen om (mede) voor de opvoeding van hun kinderen te zorgen. In *Gravissimum Educationis* §3 verwijzen de concilievaders naar *Divini Illius Magistri* (1929) en *Mit brennender Sorge* (14 maart 1937), toen de Kerk het primordiale recht van opvoeding voor de ouders opeiste onder druk van het communisme en het nazisme, die voor de Staat dit recht claimden.

onderwijsveld bestreken: §8 gaat over het lager en middelbaar onderwijs, terwijl §9 onder andere “de beroepsscholen en de technische scholen” op het oog heeft. Twee paragrafen (§10 en §11) zijn gewijd aan het onderwijs op (katholieke) universiteit en hogeschool. De laatste genummerde paragraaf heeft in het kopje als trefwoord ‘coördinatie’ (namelijk tussen ouders en scholen).

Ofschoon in *Gravissimum Educationis* her en der wordt benadrukt dat de opvoeding voorop staat, en onderwijs een instrument daarvoor is, is de concilieverklaring toch niet vrij te pleiten van ambiguïteit. Het inhoudelijke onderwerp van acht van de twaalf paragrafen is de school. De primordiale plaats van de opvoeding ten opzichte van de school lijkt qua lay-out te moeten worden geaccentueerd door haar plek in de eerste vier paragrafen, waardoor dit prevaleren iets geforceerd krijgt.

Opvallend is het relatief frequente gebruik van de vergrotende en / of overtreffende trap, waarvoor het ‘gravissimum’ in de naam van de concilieverklaring als een ‘vooraankondiging’ kan worden beschouwd. Het woord zelf duikt in wisselende vertalingen in de Nederlandse tekst ook hier en daar op. Daarnaast valt in de Inleiding het relatief grote aantal bijwoorden op die een zekere mate van urgentie uitdrukken en suggereren: ‘uitzonderlijk’, ‘dringend’, ‘steeds meer’, ‘verbazingwekkend’, ‘snel(le stijging)’. Een urgentie die mijns inziens stellig ook in de volledige titel, de eerste drie woorden (*‘Gravissimum Educationis momentum’*), doorklinkt.

Gravissimum Educationis in voorlopige samenvatting

De Inleiding van deze concilieverklaring kondigt de beschrijving van de grondbeginselen van de christelijke opvoeding aan, vooral die in de scholen, die in de daarop volgende paragrafen worden uitgewerkt en toegelicht. Immers, alle mensen worden zich volgens de verklaring in de moderne tijd meer bewust van hun eigen waardigheid. Aan deze vaststelling worden vervolgens elementaire opvoedingsrechten *in casu* het recht op onderwijs gekoppeld. In de eerste vier paragrafen staat de opvoeding binnen het gezin centraal. De principes behelzen de rechten en de plichten aangaande de christelijke opvoeding, maar op de eerste plaats de opvoeding in het algemeen.¹⁰⁸

De betekenis en implicaties hiervan worden vervolgens uitgewerkt (§1). Daarnaast worden achtereenvolgens het begrip christelijke opvoeding zelf uitgediept en wie daarvoor verantwoordelijk zijn, de rol van het christelijk gezin, en de rol van de Staat en de Kerk hierbij

¹⁰⁸ P. Hilger, *Das Recht auf christliche Erziehung: eine Untersuchung der Genese von "Gravissimum Educationis" im Hinblick auf can. 217/CIC 1983*, 45–70.

(§2, §3) en ten slotte welke hulpmiddelen – catechisatie, moderne communicatiemiddelen, scholen –, de belanghebbenden – leerlingen, ouders, docenten – hiervoor ter beschikking staan (§4).

Hierna verschuift de focus van de tekst naar opvoeding en onderwijs op school en universiteit, de educatieve, sociale en culturele functies ervan (§5), de vrijheid van schoolkeuze en de waarborgende rol hierbij van de Staat, met observantie van het subsidiariteitsbeginsel. De leken, onder wie de ouders, worden opgeroepen borg te staan voor de kwaliteit van het onderwijs en de zedelijke opvoeding binnen de school (§6). Tevens wordt beschreven hoe de christelijke zedelijke en godsdienstige opvoeding ook binnen niet-katholieke scholen moet worden gewaarborgd (§7).

De laatste vijf paragrafen geven een beeld van wat de katholiciteit van school (§8, §9), universiteit en faculteit (§10, §11, §12) inhouden en impliceren. Voorop staat een “geest van evangelische vrijheid en liefde” die dienstbaar is aan de wereld, onder de bezielende leiding en het apostolaat van leerkrachten en ouders (§8). De verschillende soorten scholen moeten, rekening houdend met de eigen omstandigheden, aan dit beeld beantwoorden (§9). Vervolgens wordt een beeld geschetst van het eigensoortige van het katholieke universitaire onderwijs, dat ook op niet-katholieke universiteiten gestalte dient te krijgen (§10), gevolgd door een schets van de speciale opdracht aan de theologische faculteiten (§11). Tot slot wordt er gepleit voor een goede coördinatie tussen de katholieke, en samenwerking met de niet-katholieke academische instituten (§12).

Tot *Besluit* worden jongeren, leken, priesters en religieuzen opgeroepen zich met toenemende ijver te kwijten van hun zeer belangrijke opvoedkundige taken. Ten slotte volgt de vaste instemmingsformule met de ondertekening door paus, kardinalen en overige concilievaders. De tekst wordt afgesloten met het notenapparaat. Achterin de Latijnse tekst staan de namen van de concilievaders die hun handtekening onder *Gravissimum Educationis* hebben gezet, maar de Nederlandse vertaling beperkt zich tot: “Hierna volgen de handtekeningen van de vaders.”

2.3.3. Excurs: een diachroon perspectief op de semantiek

Zoals gezegd is mijn analyse gebaseerd op de Nederlandse vertaling van de hand van M.A. Nauwelaerts (1995),¹⁰⁹ die op haar beurt weer gebaseerd is op de officieel ‘verbeterde’ uitgave

¹⁰⁹ Deze vertaling verscheen eerder in de verzameling van 1967, uitgegeven door het Katholiek Archief in Amersfoort. Hiervan vormt de in 1995 door de Stichting Ark uitgegeven vertalingenverzameling de tweede herdruk, zij het met enkele kleine aanpassingen, waaronder de onderlinge afstemming van de vertalingen van de

van de oorspronkelijk in 1965 gepromulgeerde Latijnse tekst, de ‘editio typica’ (1966).¹¹⁰ Het resultaat van mijn semantische analyse is *diachroon* mede verklaarbaar uit de vertaalkeuzes die gemaakt zijn. Ik geef hieronder een drietal voorbeelden, maar eerst sta ik even stil bij een nadere plaatsbepaling van de gebruikte vertaling.

De Nederlandse vertaling van Nauwelaerts onder auspiciën van het Katholiek Archief werd door Stichting Ark in een verzamelbundel met concilieverklaringen – constituties, decreten en verklaringen – in 1995 gepubliceerd, dertig jaar na de afsluiting van het Tweede Vaticaans Concilie. De vertalingen waren geschreven door per tekst verschillende latinisten of theologen, onder wie van de laatste niet de minste, zoals Edward Schillebeeckx (de pastorale constitutie *Gaudium et Spes*)¹¹¹ en Han Fortmann (de constitutie over de liturgie *Sacrosanctum Concilium*).

Vlak voor Kerstmis verscheen in 2019 de nieuwe Nederlandse vertaling van de conciliedocumenten van het Tweede Vaticaans Concilie. Het vijftigjarig jubileum van het Tweede Vaticaans Concilie (1962–1965) vormde de aanleiding tot het vertaalproject dat in 2012 een aanvang had genomen. Ook deze zestien concilieverklaringen werden in de loop van het decennium door in totaal achttien latinisten en theologen vertaald, waarbij elk (in twee gevallen in samenwerking) een afzonderlijke tekst voor zijn rekening nam. Met het oog op meer toegankelijkheid voor een nieuwe generatie studenten en geïnteresseerden¹¹² werd speciaal gelet op de intertekstualiteit van de vertalingen van de verschillende conciliedocumenten, waaronder eenduidig taalgebruik. Ook werd wat spaarzamer omgegaan met het gebruik van hoofdletters.¹¹³

De Nederlandse vertaling van Nauwelaerts en de Latijnse grondtekst wijken op een aantal punten van elkaar af. Achter de paragraafnummers zijn in het Nederlands kopjes (“cursieve ondertitels”)¹¹⁴ aangegeven, hetgeen een tekstaanwijzing voor de Nederlandse tekst impliceert. Ze zijn ontleend aan de betreffende ‘textus emendatus’, de tekst van de concilieverklaring zoals die aan de concilievaders voorafgaand aan de laatste niet-officiële stemmingen werd voorgelegd. Bij alle andere concilieverklaringen (inclusief constituties en decreten) ontbreken de toegevoegde ‘ondertitels’, behalve bij *Gaudium et Spes*.

verschillende concilieverklaringen in ruime zin.

¹¹⁰ “Gravissimum educationis (28 oct 1965)”, 387–408.

¹¹¹ In samenwerking met de franciscaan L. van Gelder.

¹¹² Dries Bosschaert, “Het vertaalproces: Inleiding en verantwoording”, 15–17.

¹¹³ Dit overvloedig gebruik van hoofdletters is significant in verband met het performatief taalgebruik dat in de conciliedocumenten is terug te vinden. Ik kom daar voor wat betreft *Gravissimum Educationis* verderop in deze paragraaf op terug.

¹¹⁴ Katholiek Archief. “Inleiding en verantwoording” in *Constituties en decreten*, xxxiii–xxxiv.

In concreto wijs ik om te beginnen op de titel van de Nederlandse vertaling van *Gravissimum Educationis*, die bijzondere aandacht vraagt. In de loop van de besprekingen in de coetus werd in de titel van deze concilieverklaring ‘schola’ gewijzigd in ‘educatio’: van *De Scholis Catholicis* naar *Gravissimum Educationis*. De focus lag met deze naamsverandering niet meer op het traditioneel tamelijk vaststaand concept van de katholieke school, maar op het meer open begrip van de opvoeding, dat een minder institutionele connotatie heeft. De Inleiding en de eerste vier paragrafen geven dat door middel van haar trefwoorden al aan.

Uit de Schemata en de eindtekst kwam immers een aantal nieuwe noties naar voren. Deze hadden als brandpunt het Latijnse woord ‘educatio’, dat immers zelf een opvallende ambiguïteit in zich herbergt: onderwijs én opvoeding. Meer in het bijzonder: christelijke opvoeding of de katholieke school. Deze concepten kwamen als opposities uit de ontwerpen naar voren.

Achter deze twee concepten gingen twee denkwerelden schuil. De laatste, de katholieke school, werd in de tijden van polarisatie tussen Kerk en Staat vooral ook als strijdinstrument beschouwd, om te voorkomen dat de christelijke (lees: katholieke) opvoeding niet verder in de verdrukking zou geraten. Deze had een concreter profiel en dus vastere contouren dan christelijke opvoeding, dat toch een meer wijds betekenispectrum weergaf, in zonderheid de oecumenische connotaties ervan.

Opvoeding of school, dat is de ambiguïteit waarmee *Gravissimum Educationis* als het ware doordrenkt is, ook volgens een meer recent commentaar.¹¹⁵ Een wezenlijk deel van de besprekingen in de ‘coetus’ betrof de wijziging van ‘schola’ in ‘educatio’, in zonderheid ‘schola catholica’ in ‘educatio christiana’, want alle vier deze varianten komen in de zeven ontwerpen voor. Voor behoudende conciliebisshoppen gold deze mutatie als steen des aanstoots.

Sinds het Tweede Vaticaans Concilie bestaat er een spraakverwarring rondom de termen ‘opvoeding’ en ‘onderwijs’ met betrekking tot respectievelijk de equivalente woorden in de grondtekst ‘educatio’ (lat.) in de vertalingen ervan.¹¹⁶

Wat beogen dan wel de kerkelijke documenten, waaronder *Gravissimum Educationis*: onderwijs, opvoeding, vorming? Dat is in eerste instantie niet helemaal duidelijk, maar later zou de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming¹¹⁷ met haar vervolgvverklaringen daarover de nodige duidelijkheid verschaffen. Met de publicatie van *The Catholic School* in 1977 neemt deze congregatie de katholieke school sindsdien weer meer

¹¹⁵ Sean Whittle, “Speaking up for Gravissimum Educationis”, 23–35.

¹¹⁶ Chr. Hermans, *Vorming in perspectief. Grondslagenstudie over identiteit van katholiek onderwijs*, 254–262.

¹¹⁷ Sinds 2022 Dicasterie voor Cultuur en Educatie geheten.

eenduidig als uitgangspunt van denken en ‘taalhandelen’.

Het hoofdaccent kwam dus weer te liggen op de katholieke school, evenals vóór het Tweede Vaticaans Concilie, maar met dien verstande dat het niet meer op de eerste plaats ging om de katholieke school van, voor en door katholieken.

Centraal in de katholieke documenten van de Congregatie van de Katholieke Opvoeding en Vorming kwam de idee te staan dat katholiek onderwijs een eigen vormingsproject had.¹¹⁸ Niet het katholieke-schoolideaal kwam voorop te staan, maar binnen die school de christelijke opvoeding vanuit de fundamentele principes van het universeel recht op onderwijs en de godsdienstvrijheid. Educatie in de meest brede zin wordt immers steeds meer als een urgente noodzaak beschouwd in een moderne wereld, met zijn toename aan sociale en culturele contacten in een toenemende technologische setting.¹¹⁹

De termen ‘educatio’ (in de Latijnse tekst) en ‘educatie’ (in de Nederlandse vertaling) zijn dus ambigu in die zin, dat ze mogelijk beide zowel opvoeding als onderwijs kunnen betekenen, dan wel kunnen impliceren – hetgeen de titel in beide versies al aanduidt.¹²⁰ De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* gaat immers zowel over opvoeding als over onderwijs. Ze lijken onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Gravissimum Educationis (Inleiding) maakt echter een onderscheid tussen enerzijds in de Latijnse versie ‘educatio’/‘instructio’ en anderzijds in de Nederlandse vertaling ‘opvoeding’/‘onderwijs’. Daarnaast komen daar de termen ‘institutio continua’ en ‘institutio fundamentalis’ voor, die respectievelijk vertaald worden met ‘voortgezette vorming’ en ‘basisonderwijs’.

Een tweede voorbeeld waarin de vertaling voor de duiding van de semantiek relevant is, vormt het Latijnse woord ‘momentum’, het derde woord van de concilieverklaring in het Latijn.¹²¹ De verklaring over de christelijke en katholieke opvoeding opent met de beginwoorden: “*Gravissimum Educationis momentum in vita hominis*”. De toon is met de zware en wat onheilspellend klinkende term ‘GRAVISSIMUM’ – en dat ook nog in kapitalen – meteen gezet: de (tijd van de) opvoeding is een doorslaggevende (letterlijk: ernstige, zware) periode (‘momentum’) in het leven van de mens. Niet de gelovige, christelijke of katholieke opvoeding, maar dé opvoeding in het algemeen, niet in het leven van de gelovige, christelijke of katholieke mens, maar in het leven van elke mens. Opvoeden is in de ogen van de Kerk van

¹¹⁸ Chr. Hermans, *Vorming in perspectief*, 261–262.

¹¹⁹ P. Raes, *Katholiek of kwaliteit? Over de identiteit van een katholieke school*, 88–93.

¹²⁰ R. Ilgner, “Der Begriff des pädagogischen Konzepts (project éducatif) in der Theorie der katholischen Schule”, 325–338.

¹²¹ P. Hilger, *Das Recht auf christliche Erziehung*, 45, 170: noot 38.

het Tweede Vaticaans Concilie een zaak van universeel belang, en op dit belang wil de verklaring *Gravissimum Educationis* uitdrukkelijk ingaan.

In de Nederlandse vertaling worden deze beginwoorden wat vlak en algemeen weergegeven: “Het *uitzonderlijke belang* van de opvoeding in het leven van de mens”.¹²² Een meer letterlijke vertaling van deze beginwoorden zou kunnen zijn: “de *doorslaggevende periode* van de tijd van opvoeding in het leven van de mens”. Door deze twee laatste vertaalwoorden zou de dynamiek die in het woord ‘momentum’ besloten is, beter tot uiting komen.¹²³

Het is een periode van nu of nooit; als er geen opvoeding op de geëigende ogenblikken, in de daartoe geschikte periodes of leeftijdsfases plaatsvindt, zal er nooit meer in een mensenleven de betere gelegenheid toe zijn. Opvoeden en met name christelijk opvoeden is een halszaak, een zaak van nu of nooit! Kortom, je moet opvoeden als de tijd daarvoor rijp is, een reden te meer omdat steeds vaker het belang van vroegkinderlijke godsdienstige opvoeding onderschat wordt. Op de taalhandeling die in “*Gravissimum Educationis momentum in vita hominis*” besloten ligt, kom ik in de volgende paragraaf terug.¹²⁴

Een derde voorbeeld, maar nu meer in de zin van hoe het oorspronkelijke Latijn resoneert in de Nederlandse vertaling, vormt het relatief frequente gebruik van de vergrotende en/of overtreffende trap, met daarnaast het gebruik van bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden die een zekere urgentie uitdrukken, in *Gravissimum Educationis*. Hiervoor kan het ‘gravissimum’ in de naam van de concilieverklaring als een vooraankondiging worden beschouwd. Het woord zelf duikt in wisselende vertalingen in de Nederlandse tekst op; de titel van de concilieverklaring zet nadrukkelijk de toon. Kinderen mag een religieuze opvoeding niet onthouden worden, en daarop hebben ook in de Latijnse tekst de indringende eerste drie woorden van de concilieverklaring ‘gravissimum educationis momentum’ betrekking.

Daarnaast valt meteen al in de Inleiding het relatief grote aantal bijwoorden op die een zekere mate van urgentie uitdrukken en suggereren: ‘uitzonderlijk’ (lat.: ‘gravissimum’), ‘dringend’ (lat.: ‘urgentior’), ‘steeds meer’ (lat.: *magis magisque*), ‘verbazingwekkend’ (lat.: *mirabile*), ‘snel(le stijging)’ (lat.: ‘celeriter crescente’). Ook hier valt op de toepassing van de vergrotende en overtreffende trap: ‘zeer veel’ (lat. ‘plurimum’), ‘zeer zware taak’ (< ‘gravissimum officium’), ‘hogere’ (‘altius’), ‘moeilijker’ (‘difficilius’), ‘(steeds) dieper’

¹²² Mijn cursivering.

¹²³ Letterlijk betekent “momentum” de druk die de weegschaal doet doorslaan, afhankelijk van de zwaarte (“gravitas”) die ten opzichte van het tegenovergestelde gewicht wordt uitgeoefend. Cf. F. Muller en E.H. Renkema, *Beknopt Latijns woordenboek*, 389–390, 576–577.

¹²⁴ Vincent Hunink, “*Gravissimum Educationis*”, 352.

(‘altius’), ‘nieuwere’ (‘recentiores’), verdere (‘altius’).

In (de laatste) §12 *De coördinatie in zake onderwijs bevorderen* valt opnieuw de toepassing op van de vergrotende en overtreffende trap en superlatieven, zoals ‘volstrekt noodzakelijk’, ‘uit alle kracht’, ‘volstrekt noodzakelijk’, ‘betere’, ‘rijpere’. Als bijzonderheid van vertaling vermeld ik: ‘steeds dringender en noodzakelijker’ < ‘altius in dies urgetur et invalescit’.¹²⁵

2.4. De tekstcommunicatie: de taalhandelingen¹²⁶

In deze paragraaf analyseer ik *Gravissimum Educationis* op basis van de bovengenoemde vijf soorten illocutionaire taalhandelingen, waarmee de zender (TIA) de ontvanger (TIR) – of zichzelf tegenover de TIR – aanspoort of committeert iets te doen of juist te laten.¹²⁷ Ik open met een beschouwende proloog over het taalgenre waarmee ik *Gravissimum Educationis* bestempel (2.4.1), presenteer enkele bevindingen met betrekking tot de integrale tekst van *Gravissimum Educationis* en vervolgens de aanhef en de Inleiding (2.4.2). Daarna analyseer ik de paragrafen §1 t/m §12, waarin de in de Inleiding genoemde “grondbeginselen over de christelijke opvoeding (...) vooral in de scholen” worden uitgewerkt (2.4.3). Ten slotte geef ik mijn bevindingen weer ten aanzien van het Besluit en de Noten (2.4.4), en kijk ik terug op de resultaten van mijn analyse (2.4.5).

2.4.1. Excurs: een nieuw geluid, een nieuwe literaire stijl?

Ofschoon *Gravissimum Educationis* (1965) over het algemeen voortbordurt op haar voorganger *Divini Illius Magistri* (1929), waarnaar ze dan ook vaak verwijst, zijn er duidelijke verschillen. De eerste bevat verschillende nieuwe invalshoeken en elementen, en de toon is positiever.¹²⁸ Volgens de Amerikaanse renaissancehistoricus O'Malley (1927–2022) is het literaire genre van het Tweede Vaticaans Concilie (1962–1965), vooral in de vier constituties,

¹²⁵ Een andere kijk op dit gebruik van superlatieven is die van de Engelse theoloog Sean Whittle die spreekt van het op de loer liggen van “Catholic edu-babble”, waarmee hij obligaatsloganachtig taalgebruik aanduidt, dat meer verhult dan duidelijk maakt. Cf. Sean Whittle, *A Theory of Catholic Education*, 85–87.

Dit emphatisch woordgebruik kan wellicht als symptoom worden beschouwd van het verhitte discours in het conceptiestadium van *Gravissimum Educationis*, dat getuige diverse beschouwingen heeft plaatsgevonden. De tegenstelling tussen de twee kampen, christelijke opvoeding versus katholieke school was evident, en vormt daarmee een voorafschaduwning van de moeizame identiteitsbepaling die de vroeger katholieke scholen in de tijd na het Tweede Vaticaans Concilie zou doormaken: bijzonder versus algemeen onderwijs. Cf. J. Hendriks, *De katholieke school*, 175–197; P. Hilger, *Das Recht auf christliche Erziehung*, 37–39.

¹²⁶ A. van Gestel, A. van Iersel en C. de Groot, “The Function of Speech-acts in a Vatican II Declaration: *Gravissimum Educationis*”, 280–304. Deze paragraaf is voor het overgrote deel op mijn artikel gebaseerd. De literatuurverwijzingen zijn in 2.4 zowel bedoeld ter ondersteuning van mijn analyse als voor verdere lezing.

¹²⁷ Cf. supra: 1.2.2 en 1.2.3.

¹²⁸ Don J. Briel, “The Declaration on Christian Education: *Gravissimum Educationis*”, 383–396.

de zogenaamde *ars laudandi*, het panegyrisch stijlsjabloon. Dit van oorsprong klassieke, bij uitstek literaire genre, werd door de humanisten in de Renaissance en destijds door Vaticaanse priesters in hun preken in ere hersteld. O'Malley vindt het opmerkelijk dat de kerk deze retorische stijl weer heeft opgenomen.¹²⁹

In het stijlgenre van de panegyriek wordt een ideaalbeeld geschetst waarvoor de tekst-interne lezer (TIR) enthousiast wordt gemaakt. Dit genre is niet voorschrijvend, maar uitnodigend van stijl: kijk eens hoe mooi ons geloof is! De taal is niet zozeer gericht op het gedrag van de gelovige, als wel op het innerlijk. De taal van de TIA gaat het om iemands geestelijke ommekeer, iemands 'metanoia', die tegelijk tot een nieuw handelen noodt. Volgens O'Malley hadden de voorafgaande concilies van Trente (1545–1563) en Vaticanum I (1869–1870) een ander beeld en geluid geboden: haar conciliedocumenten waren opgesteld in classicistische, juridisch-wetgevende termen. De taal was 'verticaal', waarin er een gezagsverhouding is tussen de tekst-interne auteur (TIA) en de tekst-interne lezer (TIR), in plaats van 'horizontaal', waarin er een idee en gevoel van gelijkheid als partners bestaat. Immers, in de constitutie *Lumen Gentium* worden alle tot christen gedoopte mensen tot priester verklaard.¹³⁰

De stijl van het Tweede Vaticaans Concilie verschilt dus van die van Vaticanum I. De documenten vormen geen statisch geheel, maar een dynamisch vertrekpunt. *Gravissimum Educationis* is niet eens af: de laatste passage van de Inleiding stelt dat de verklaring bepaalde (sic!) principes (Lat.: “quaedam principia declarat”) uitspreekt, die na het Tweede Vaticaans Concilie verder ontwikkeld zullen worden, wat zowel een testimonium paupertatis is als een uitdrukking van de dynamiek ervan.

Het Tweede Vaticaans Concilie was vaak het toneel van langdurige en levendige debatten, die niettemin leidden tot overeenstemming die een geest van dialoog ademt: uitnodigend tot gesprek in plaats van verbale strijd.¹³¹ Dit mag een knap staaltje genoemd worden, als men bedenkt dat het aantal deelnemers aan het concilie, concilievaarders en periti, adviseurs en gasten zeer groot was, zeker in vergelijking met de voorgaande concilies.¹³²

De conciliaire verklaring *Gravissimum Educationis* valt uiteen in een meer generiek deel over christelijk onderwijs (§1–§4), en een specifiek deel over de katholieke school (§5–

¹²⁹ John W. O'Malley, “The New Rhetoric: Ars Laudandi et Vituperandi”, 36–77; John W. O'Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 43–52.

¹³⁰ *Lumen Gentium*, §10. Cf. G. Philips, “Dogmatische constitutie Lumen Gentium”, 61.

¹³¹ John W. O'Malley, *What happened at Vatican II?*, 269–270, 276–277.

¹³² In totaal waren er meer dan drieduizend deelnemers, adviseurs en waarnemers, onder wie de vertegenwoordigers van de media. Cf. J. Ratzinger, *Theological Highlights of Vatican II*, 29–30.

§9) en het katholiek hoger onderwijs (§10–§12). Beide delen samen worden voorafgegaan door een aanhef, gevolgd door de Inleiding en afgesloten met het Besluit, gevolgd door een verwijzende zin naar de ondertekenaars van de concilieverklaring en de Noten, die tevens de referenties bevatten. In mijn resultaatbeschrijving concentreer ik me op de tekstparagrafen §1–§12, die het inhoudelijke deel vormen van *Gravissimum Educationis*. Ik volg daarbij de structuur van de hiervoor weergegeven tabel van spraakhandelingen (1.2.3), die ik voor het leesgemak hieronder opnieuw weergeef.

<i>Speech-acts</i>	Code	Werkwoorden
<i>Representatives</i>	Fre(P)	beweren, beschrijven, aannemen, verklaren, vertellen, (her)argumenteren, specificeren, ontkennen, in het vooruitzicht stellen
<i>Directives, type I</i>	Fdi.pre(P)	bevelen, waarschuwen, verbieden, recht geven, voorschrijven; daarnaast: <i>ought</i> -uitdrukkingen, zoals moeten, dienen te, behoren
<i>Directives, type II</i>	Fdi.app(P)	verzoeken, uitnodigen, oproepen, aansporen, adviseren, aanmoedigen, aanbevelen
<i>Commissives</i>	Fco(P)	beloven, toezeggen, garanderen, dreigen, toevertrouwen, chanteren, verbinden
<i>Expressives, type I</i>	Fex/–(P)	afkeuren, vergoelijken, klagen, betreuren; daarnaast impliciet als nadrukkelijke taal:
<i>Expressives, type II</i>	Fex/+(P)	beoordelen, prijzen, complimenteren, bedanken; daarnaast impliciet als nadrukkelijke taal: ‘Emphatics’ ¹³³
<i>Declaratives</i>	Fde(P)	veroordelen, vrijspreken, dopen, trouwen, openen of sluiten (bijv. een vergadering), contracteren, ontbinden, beëindigen, opbreken

< Fig. 15 >

2.4.2. Inleiding van de concilieverklaring

¹³³ Eigen terminologie, waarmee ik nadrukkelijke taaluitingen aanduid. Het gaat om superlatieven in de vorm van bijwoorden en bijvoeglijke naamwoorden. Analoot aan de Engelse benamingen waarmee ik de performatieven aanduid, hanteer ik het neologisme “emphatics”.

Paragrafen	Codes	Belangrijkste fragment(en) – indicatief
<i>Gravissimum Educationis</i>	Fde(P), Fre(P)	Als verklaring heeft <i>Gravissimum Educationis</i> tot doel levens te veranderen [Fde(P)] door haar inhoud [Fre(P)] ¹³⁴

< Fig. 16 >

Men zou kunnen zeggen dat *Gravissimum Educationis* als zodanig één declaratieve illocutionaire taaluiting vormt.¹³⁵ Zij beoogt levens van mensen, de christengelovigen op de eerste plaats, te veranderen.¹³⁶ Daarom vinden we in elke sectie de code: Fde(P) terug. Evenzo is telkens sprake van de code Fre(P), omdat elke uiting een propositionele inhoud bevat, geheel of gedeeltelijk. Deze code representeert een beschrijving en vervolgens een bewering.

De declaratieve illocutionaire taaluiting is frappant en het performatief taalconstruct dat Austin als eerste voor ogen had. De Nederlandse communicatielinguïst Antoine Braet noemde deze categorie van taalhandeling instituut-gebonden, omdat de kerk als maatschappelijke organisatie bevoegd is om dit soort verklaringen af te leggen, zoals een rechterlijke macht bevoegd is om een dader te vonnissen en een straf op te leggen. Als gevolg van de verklaring (vonnis) wordt in dit laatste geval het werkelijke leven van de dader veranderd, hetzij als een vrijgesproken verdachte en dus vrije burger, hetzij als een tot straf veroordeelde dader.¹³⁷ Op analoge wijze wilden de concilievaarders met hun verklaring de realiteit van het geloof voor de christenen, en volgens de Kerk zelf het leven van alle mensen, veranderen. Of deze speech-act ‘happy’ of ‘unhappy’ was,¹³⁸ zou een punt van discussie blijken in de post-conciliaire periode.¹³⁹

¹³⁴ Illocutionaire werkwoorden en zelfstandige naamwoorden die aanwijzingen vormen voor (impliciete) taalhandelingen zijn cursief gedrukt.

¹³⁵ Dit lijkt misschien tautologisch, maar het is natuurlijk op de Searliaanse manier onderscheidend bedoeld.

¹³⁶ Niet zozeer de werkelijkheid – die per definitie onkenbaar is – verandert, maar de perceptie ervan. Op basis van die nieuwe perceptie wordt een nieuwe conceptie geformuleerd – impliciet of expliciet.

¹³⁷ A. Braet (red.), *Taalbeheersing als communicatiewetenschap. Een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen*, 68–73.

¹³⁸ J. L. Austin, *How to do Things with Words*, II: 12–24, III: 25–38.

¹³⁹ Zo zagen we dat na het conflict over de catechesecursus van de middelbare-scholenorganisatie OMO in de jaren zeventig veel scholen en leraren zich afkeerden van het kerkelijk leergezag. Zijn gezagsuitspraken waren in termen van Austin & Searle “non-accepted” geworden, omdat de autorisatie ervan om deze uitspraken te doen niet meer werd erkend. Cf. J. L. Austin, *How to do Things with Words*, II: 12–24; III: 29–30.

Wat de maatschappijkritische functie van de praktische theologie betreft, is het vermeldenswaard dat het leergezag kort na het Tweede Vaticaans Concilie werd bekritiseerd door Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologen, omdat zij vonden dat de historisch-contextuele ongelijkheid in hun samenlevingen werd veronachtzaamd. Cf. G.D.J. Dingemans, *Manieren van doen: Inleiding tot de studie van de praktische theologie*, 49–53; Gustavo Gutiérrez, “De keuze van de Latijns-Amerikaanse kerk”, 105–142. De documenten van het Tweede Vaticaans Concilie leken als verklaringen niet aan te sluiten bij de sociaaleconomische omstandigheden van de mensen tot wie ze gericht waren. Cf. J. L. Austin, *How to do Things with Words*, II: 12–24, III: 25–38. De beroemde en kritische CELAM-conferenties van de Latijns-Amerikaanse bisschoppen aanvaardden echter enthousiast de vrijheid van interpretatie van de conciliedocumenten, wat vooral in de jaren tachtig tot grote spanningen met het Vaticaan leidde. Cf. C.

De concilievaders beoogden met hun declaratieve taalhandeling de werkelijkheid van kinderen, jongeren en ouders opnieuw te definiëren: hun opvattingen over opvoeding en onderwijs werden geactualiseerd en in overeenstemming gebracht met de woorden in de verklaring. Daarom staat in de Inleiding van *Gravissimum Educationis* een verwijzing naar de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*, waarmee de Verenigde Naties in 1948 de politieke werkelijkheid van de wereldburger veranderde. In 1959 vervolgde de Verenigde Naties met de *Verklaring van de Rechten van het Kind*.¹⁴⁰ In wat volgt, zal ik de tekst onder de loep nemen om de taalhandelingen ervan verder te ontsluiten. De illocutionaire werkwoorden zijn telkens cursief gedrukt.

Aanhef: Fde(P), Fre(P)

Paragrafen	Codes	Belangrijkste fragment(en) – indicatief
Aanhef	Fde(P), Fre(P)	Fde(P): Verklaring over christelijk onderwijs <i>Gravissimum Educationis</i> afgekondigd door Zijne Heiligheid Paus Paulus VI.

< Fig. 17 >

De aanhef bevat een cliché en deze stijlfiguur is opmerkelijk: de houder van het hoogste ambt van de katholieke kerk, Paus Paulus VI, noemt zichzelf: “[D]e geringste onder de dienaren van God”.¹⁴¹ Dit is een bescheidenheidstopos,¹⁴² die ter ondersteuning van de declaratieve speech–act echter het tegenovergestelde beoogt. De hoge rang van de paus wordt geaccentueerd door de volgende woorden in de preambule: “[S]amen met de vaders van het heilig concilie”. Naast het bisschoppelijke collegiale aspect dat in 'samen' doorklinkt, onderscheidt de paus zich van de concilievaders, tot wie hijzelf zich klaarblijkelijk niet rekent.¹⁴³

Madero, “New thinking about Catholic education from Latin America: what the bishops said at Medellin (1968), Puebla (1979), Santo Domingo (1992), Aparecida (2007)”, 30–43.

¹⁴⁰ In zijn encycliek *Pacem in Terris* (11 april 1963) gaf Paus Johannes XXIII de aanzet voor een mondiaal perspectief door de Kerk op de mensenrechten.

¹⁴¹ Paus Gregorius I (590–604), die een kloosterlijke achtergrond had, was de eerste paus die deze titel gebruikte om naar zichzelf te verwijzen als paus. Hij gebruikte deze bescheidenheidsformule al toen hij zich als monnik, uit een bevoorrecht milieu afkomstig, in een klooster terugtrok. Augustinus gebruikte voor zichzelf op basis van de apostel Paulus een vergelijkbare formule: *Servus Christi, servorumque Christi*. Cf. Wilhelm Levison, “Zur Vorgeschichte der Bezeichnung *Servus servorum Dei*”, 384–386.

¹⁴² Een *topos modestiae* (lat.) is een cliché uit de klassieke retorica. Cf. P. Claes en E. Hulsens, *Groot retorisch woordenboek. Lexicon van stijlfiguren*, 138.

¹⁴³ J. Ratzinger, “De bisschoppelijke collegialiteit – Een theologische beschouwing”, II, 45–71.

[Inleiding]

Paragrafen	Codes	Belangrijkste fragment(en) – indicatief
Inleiding	Fde(P), Fre(P), Fco(P),	Fco(P): De Kerk zet zich in voor de eminente relevantie van onderwijs...
	Fex/+(P)	Fex/+(P): ...het uitzonderlijk belang van de opvoeding... (Lat.: <i>Gravissimum Educationis</i> momentum)

< Fig. 18 >

Ik wees er hierboven in de semantische analyse (2.3.3) al op: in het Latijn klinken de eerste drie woorden van de Inleiding als de slag van een gong: “*Gravissimum Educationis momentum*”. De Nederlandse vertaling houdt het bij “het uitzonderlijk belang”, Fex/+(P). De Kerk¹⁴⁴ *verplicht zich tot* de relevantie bij uitstek van onderwijs en scholing in de moderne tijd, vanwege de maatschappelijke en technologische ontwikkelingen, waaraan personen als burgers hun maatschappelijke deelname opeisen, Fco(P). Educatie gaat tot in de volwassenheid door, hetgeen door de nieuwe communicatiemiddelen en meer vrije tijd ook mogelijk worden gemaakt, Fre(P).

Dan volgt een weergave van een stand van zaken met betrekking tot de opvoeding en het onderwijs van kinderen, waarna een aankondiging waarom deze kwestie aan de orde wordt gesteld: om te beginnen met het recht op opvoeding en onderwijs in het algemeen en het christelijk onderwijs in het bijzonder, Fre(P).¹⁴⁵ De veranderde maatschappelijke situatie met betrekking tot opvoeding en onderwijs *doet een appel op* de Kerk, die *zich ertoe verbindt* haar aandeel te leveren door in *Gravissimum Educationis* haar nieuwe gezichtspunten te bepalen, Fdi.app(P), Fco(P). Maar eerst *verplicht* de Kerk zich *ertoe* “het heilsmysterie aan alle mensen te *verkondigen*”, overeenkomstig het mandaat dat zij van Christus heeft ontvangen, Fco(P), Fde(P). Zij *stelt* in het vervolg van de tekst enkele beginselen *in het vooruitzicht*, die echter meer uitwerking behoeven, waarbij zij tegelijkertijd de *belofte* doet om een speciale post-conciliaire commissie te installeren voor verdere uitwerking, Fre(P), Fco(P).

De accentuering door middel van adjectieven en bijwoorden wijst op het nadrukkelijk

¹⁴⁴ De Kerk figureert hier en elders in de tekst als focalisator, het vertelperspectief van waaruit de tekst-interne auteur (TIA) zich tot de tekst-interne lezer (TIR) richt. Cf. H. J Lodewick, et al. *Litteraire kunst. Nieuwe versie*, 29, 113.

¹⁴⁵ De Belgische generaal-overste van de Broeders van Liefde en expert in de geestelijke gezondheidszorg, René Stockman, wijst in dit verband op het inclusieve en exclusieve aspect van katholiek onderwijs zoals gepresenteerd in *Gravissimum Educationis*, zoals dat met name in § 9 wordt uitgewerkt. Cf. R. Stockman, *Christelijke identiteit: een utopie?* 127–133.

expressief aspect van de Inleiding, en uiteindelijk van de hele verklaring. Het bevat een relatief groot aantal daarvan, die tevens een zekere mate van urgentie uitdrukken. Ik codeer dit soort bijvoeglijke en bijwoordelijke naamwoorden als expressief, Fex/+(P), Fex/-(P).

2.4.3. De inhoud van de concilieverklaring

De verklaring gaat vervolgens in op aspecten van opvoeding en onderwijs die voor de Kerk van belang zijn, en somt deze op in twaalf paragrafen. Ik zal me vooral concentreren op de frequentie en combinaties van relevante taalhandelingen en de bijbehorende codes.¹⁴⁶ Voor de inhoudelijke weergave verwijs ik naar de tabel hieronder, die echter niet uitputtend is.

Paragrafen	Codes	Belangrijkste fragmenten – indicatief
1. De betekenis van het universele recht op onderwijs ¹⁴⁷	Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P)	Fdi.pre(P): Alle mensen van elk ras, elke levensconditie en leeftijd hebben een onvervreemdbaar recht op een opleiding, omdat ze de waardigheid van een mens genieten. Fdi.app(P): Politieke en kerkelijke leiders, bestuur in samenleving en kerk en (katholieke) opvoeders worden <i>aangespoord</i> om moreel en religieus onderwijs voor alle kinderen mogelijk te maken en blijvend in stand te houden.
2. Christelijk onderwijs	Fde(P), Fre(P), Fdi.app(P), Fdi.pre(P)	Fdi.app(P): Priesters worden <i>aangespoord</i> om voorwaarden te scheppen voor en het implementeren van het recht op christelijk onderwijs voor alle christenen en in het bijzonder de jongeren... Fdi.pre(P): Alle christenen hebben het recht om als christen te worden opgevoed.
3. De auteurs van het onderwijs	Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.pre(P), Fco(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fdi.pre(P): Onderwijs houdt de voorbereiding op het leven in de samenleving in en op het christelijke bestaan. Fdi.pre(P): Bij wijze van beschrijving, die eigenlijk dient als indirecte taalhandelingen, wordt een aantal <i>verplichtingen</i> van ouders met

¹⁴⁶ Voor andere leesmethodes, L. Boeve, *Theologie in dialoog. Op het kruispunt van universiteit, kerk en samenleving. Over dialoog, verschil en katholieke identiteit*, 99–102.

¹⁴⁷ Interpretatieve betiteling van deze en volgende paragrafen.

		betrekking tot het opvoeden van hun kinderen vermeld. Fco(P): De rol van de Kerk met betrekking tot onderwijs wordt gespecificeerd in een aantal <i>toezeggingen</i> “die de weg van verlossing aan alle mensen aankondigen...” Fex/+(P): “...zij zijn gebonden aan de <i>zeer ernstige</i> verplichting [Lat.: gravissima obligatione] om hun nakomelingen op te voeden...” Fdi.app(P): ...de staat wordt <i>aangemoedigd</i> de voorwaarden te scheppen om christelijke opvoeding en onderwijs mogelijk te maken, in overeenstemming met het subsidiariteitsbeginsel.
4. Verschillende hulpmiddelen voor christelijk onderwijs	Fde(P), Fre(P), Fco(P), Fdi.app(P)	Fco(P): Door haar concilievaders <i>verbindt</i> de Kerk <i>zich ertoe</i> al haar eigen beschikbare bronnen in te zetten. Fdi.app(P): ...wat als <i>aansporing</i> tegelijkertijd een <i>verplichting</i> betekent voor de dienaren van de kerk.
5. Het belang van scholen	Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fdi.pre(P): In een noot wordt verwezen naar <i>Divini Illius Magistri</i>, die als encycliek de autonomie van de school benadrukte en claimde. Fdi.app(P): De parochiekerk richt een centrum in waarin verschillende soorten verenigingen hun thuis kunnen vinden. Fex/+(P): De rol van de leerkracht, waarvoor specifieke functie-eisen essentieel zijn, ... wordt juist daarom belangrijk genoemd, maar ook mooi.
6. De plichten en rechten van ouders	Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fex/– (P)	Fdi.pre(P): Omdat ouders het onvervreemdbare recht en plicht hebben om op te voeden, wordt hun vrijheid van schoolkeuze van de ouders <i>opgeëist</i> jegens de staat, benevens de faciliterende steun van deze laatste. Fdi.app(P): De Heilige Synode <i>spoort</i> de christelijke gelovigen <i>aan</i> om hun ondersteuning te bieden bij de verwezenlijking van goed onderwijs en (vooral morele) vorming. Fex/– (P): Het monopolie van een staat op het gebied van onderwijs wordt <i>afgewezen</i> omdat dit in strijd is met de

		natuurlijke rechten van de menselijke persoon...
7. Morele en religieuze opvoeding op alle scholen	Fde(P), Fre(P), Fex/(P), Fdi.pre(P), Fco(P)	Fex/(P) / Fco(P): “Omdat zij het bovendien als haar zeer zware <i>verplichting</i> beschouwt de zedelijke en godsdienstige opvoeding van al haar kinderen te behartigen, moet de Kerk met een bijzondere genegenheid en hulp aanwezig zijn (...) op niet-katholieke scholen (...)” / De Kerk <i>prijst</i> de autoriteiten die godsdienstvrijheid garanderen en materiële voorwaarden faciliteren... Fco(P): ...de Kerk <i>belooft</i> de inzet van priesters, leraren, maar ook medestudenten, “die hun [de jongeren] de leer van het heil overbrengen (...) en geestelijke hulp bieden (...)” Fdi.pre(P): Ouders <i>moeten</i> garanties van onder meer de Staat eisen en de faciliteiten ervoor, om christelijke vorming mogelijk te maken.
8. Katholieke scholen	Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P), Fco(P), Fdi.app(P)	Fdi.pre(P): De Kerk <i>claimt</i> het recht op vestiging en bestuur van de katholieke scholen. Fco(P): ... “de katholieke school” <i>zet zich in</i> voor het creëren van een geestelijk klimaat “bezield (...) door de evangelische geest van vrijheid en liefde (...)”/... en <i>benadrukt</i> het belang voor de profane cultuur, door haar inzet voor dialoog uit te drukken. Fdi.app(P): Met respect voor beider rollen <i>zoeken</i> leerkrachten en ouders synergie in onderwijs en opvoeding. De kerkvergadering <i>legt uit</i>, Fre(P), en <i>verklaart</i>, Fde(P), het werk van de leraar als een roeping en een apostolaat.
9. Verschillende soorten katholieke scholen	Fde(P), Fre(P), Fco(P), Fdi.app(P), Fex/(P)	Fco(P): De Heilige Synode <i>garandeert</i> een veelvormigheid, die afhankelijk is van de lokale omstandigheden van katholieke scholen. Fex/(P), ...de Kerk <i>koestert</i> haar betrokkenheid bij scholen die ook door niet-katholieke leerlingen of studenten worden bezocht. Fdi.app(P): Ze <i>roept</i> belanghebbenden <i>op</i> om te helpen bij de organisatie en inrichting van scholen, met speciale aandacht daarbij voor kansarmen en

		niet-gelovigen.
10. Katholieke hogescholen en universiteiten	Fde(P), Fre(P), Fco(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fex/+(P): Het hoger onderwijs is de Kerk <i>dierbaar</i> en besteedt er dan ook veel zorg aan, vooral de katholieke universiteiten en katholieke faculteiten.
		Fco(P): ...de Kerk <i>streeft naar</i> de culturele legitimiteit van katholieke universiteiten en faculteiten.
		Fdi.app(P): Ze <i>raadt aan</i> om deze katholieke hogescholen en universiteiten over zoveel mogelijk gebieden te spreiden.
11. Faculteiten van de gewijde wetenschappen	Fde(P), Fre(P), Fco(P), Fdi.pre(P)	Fco(P): De Kerk <i>verwacht veel</i> van de ‘gewijde’ faculteiten en vertrouwt deze daarom de opleiding van priesters en priesterleraren toe.
		Fdi.pre(P): Deze faculteiten <i>worden geïnstrueerd</i> om het christelijke erfgoed te verdiepen en te verspreiden en om de dialoog met de afgescheiden medechristenen en de niet-christenen te versnellen. Daartoe dienen zij hun statuten en curricula te actualiseren.
12. Coördinatie die moet worden bevorderd in scholastieke aangelegenheden	Fde(P), Fre(P), Fdi.app(P)	Fdi.app(P): De coördinatie tussen katholieke scholen en de samenwerking met niet-katholieke scholen moet met alle middelen worden bevorderd.

< Fig. 19 >

Representatives

In het inhoudelijk gedeelte (§1–§12) worden *representatives* veelvuldig toegepast voor beweringen over een stand van zaken in de wereld. Daarmee wil de Kerk als zender (TIA) de gelovige als ontvanger (TIR) overtuigen van de accuraatheid van haar wereldbeeld. Het universele recht op onderwijs en de rechten en plichten betreffende christelijk onderwijs en de implicaties daarvan voor de christelijke gelovige, worden aangeduid en vervolgens geclaimd, Fre(P), als zijnde het geval. Zoals gezegd bevat elke taalhandeling een propositionele inhoud, die ook als representatief kan worden bestempeld. In de kernparagraaf §8 wordt het eigen gezicht van de katholieke school nader toegelicht in rollen en taken, Fre(P).

Directives

Een claim op juistheid gaat meestal vergezeld van een richtlijn, ofwel een *oproep*, Fdi.app(P), ofwel een voorschrift, Fdi.pre(P). Richtlijnen zetten aan, sporen de ontvanger (TIR) aan om iets te doen of te laten, gedwongen of met instemming. Het appellerende type, Fdi.app(P), prevaleert

boven het voorschrijvende, Fdi.pre(P). Aansporende richtlijnen hebben betrekking op vermaningen en oproepen tot betrokkenheid of inzet in de sfeer van samenwerking.

De Kerk *roept* ‘inclusief’ belanghebbenden *op*, waaronder de Staat en het maatschappelijk middenveld, om te helpen bij de organisatie en inrichting van scholen, met speciale aandacht voor kansarmen en niet-gelovigen, Fdi.app(P).¹⁴⁸ Aangezien het Tweede Vaticaans Concilie een ‘lekenconcilie’ is,¹⁴⁹ worden naast de ouders als eerste belanghebbenden bij opvoeding en onderwijs,¹⁵⁰ ook zowel politieke als kerkelijke functionarissen *aangespoord*, Fdi.app(P), om morele en religieuze opvoeding voor alle kinderen mogelijk te maken en dit te behouden overeenkomstig het subsidiariteitsbeginsel.¹⁵¹ Gezien de vroegere verschillen van inzicht en zelfs conflicten over onderwijs tussen Kerk en Staat, zijn deze oproepen tot samenwerking opvallend.

De kerndoelen van het christelijk onderwijs worden *gespecificeerd* in een aantal aspecten, Fre(P), die tegelijkertijd *aanmoedigen* zijn, Fdi.app(P), in plaats van *voorschriften*, Fdi.pre(P). Priesters worden *aangespoord*,¹⁵² Fdi.app(P), in plaats van *bevelen*, Fdi.pre(P), om voor alle christenen, en voor de jeugd in het bijzonder, de voorwaarden te scheppen om hun recht op christelijk onderwijs uit te oefenen. Het relatief frequente gebruik van de *voorschrijvende* spreekwijze, Fdi.pre(P), in bijvoorbeeld §3 is niet verwonderlijk, omdat de opvoedingsverplichting van ouders, gewijden en leken-onderwijzers betrekking heeft op de traditie van de christelijke geloofsleer.

De paragrafen §5–§9, die over de katholieke *school* als onderwijsinstelling gaan, vormen linguïstisch-hermeneutisch gezien de kern van de zaak, ingebed als ze zijn in de paragrafen §5–§12, die over het katholiek onderwijs gaan, wat woord-getsmatig ook tot uitdrukking komt.¹⁵³ De woordwolk en de taalhandelingen bevestigen de gerichtheid van *Gravissimum Educationis* op het katholiek onderwijs, inzonderheid de katholieke school.¹⁵⁴ Paragrafen §3–§4 vormen daartoe in relatie tot de christelijke opvoeding en het christelijk onderwijs de opmaat. Paragrafen §10–§12, over het katholiek hoger onderwijs, fungeren meer als specifieke vormen van de katholieke school.

De historische context van de controverse tussen Kerk en Staat over christelijk

¹⁴⁸ R. Stockman, *Christelijke identiteit: een utopie?* 132–133.

¹⁴⁹ W. Th. M. Frijhoff en A. C. Ramselaar, “Decreet over het lekenapostolaat *Apostolicam Actuositatem*”, 267–296.

¹⁵⁰ Dolores R. Leckey, *The Laity and Christian Education. Apostolicam Actuositatem, Gravissimum Educationis*, 1–21.

¹⁵¹ G. Cattaro en C. Russo (eds.), *Gravissimum Educationis: Golden Opportunities in American Catholic Education 50 years after Vatican II*, 29–44.

¹⁵² Vermaningen in dit verband kunnen een dwingende connotatie hebben.

¹⁵³ Cf. 2.2.2 en 2.3.1.

¹⁵⁴ Cf. 2.3.2.

onderwijs en katholieke scholen sluit bij deze bevindingen aan.¹⁵⁵ Daar komt bij dat de vervolgdOCUMENTEN in de vorm van congregatieverklaringen en bisschoppelijke brieven grotendeels over het katholiek onderwijs gaan, in zonderheid de katholieke school. De focus richt zich dan op de katholieke basisscholen en de katholieke middelbare scholen.¹⁵⁶

Opvallend in deze paragrafen is de frequentie van *aansporende* richtlijnen, Fdi.app(P), en *zelfverplichtingen*, Fco(P), in plaats van *voorschrijvende* richtlijnen, Fdi.pre(P). Prescriptieve richtlijnen worden hier toegepast op opvorderingen en eisen jegens de Staat. Zowel de Kerk als de ouders hebben het recht om katholieke scholen op te richten en in te richten.¹⁵⁷ Omdat zij een onvervreemdbaar recht en plicht hebben om op te voeden, *eisen* ouders de vrijheid van schoolkeuze voor hun kinderen op, die door de Staat *dient te* worden ondersteund en gefaciliteerd, Fdi.pre(P).¹⁵⁸

Gravissimum Educationis §10, over het hoger onderwijs, *beveelt aan* om katholieke universiteiten en onderzoeksinstituten over zoveel mogelijk gebieden te verspreiden en om begaafde studenten, zij het arm of rijk toe te laten, vooral degene uit de pas onafhankelijk geworden staten, Fdi.app(P).

Commissives

Commissives zijn van toepassing bij beloften, verplichtingen, toezeggingen of garanties met betrekking tot de uitvoering van onderwijs. Meestal komen ze voor in combinatie met of in relatie tot eerder gestelde eigen doelen. In het kader van haar zorg voor de morele en religieuze opvoeding op niet-katholieke scholen,¹⁵⁹ *belooft* de Kerk de inzet van priesters, docenten en

¹⁵⁵ Het politiek en sociaal discours voorafgaand aan het Tweede Vaticaans Concilie en *Gravissimum Educationis* ging niet alleen over maatschappelijke doelstellingen van onderwijs en opvoeding, maar juist ook over identiteitsinterpretaties en bevoegdheden om die te bepalen, de Kerk of de Staat. In dit verband is een verwijzing nodig richting de twee concepten met betrekking tot de verhouding Kerk en Staat, die vanuit de middeleeuwen tot ons zijn gekomen en die voor het onderwijs relevant zijn.

Vanuit Augustinus is er het ideaaltypische concept van de theocratische staat, waarin kerk en godsdienst volledig interfereren en vanuit Thomas van Aquino is er het concept van de *societas perfecta*, met respectievelijk de Staat en de Kerk als twee soevereine en gescheiden domeinen. Niet alleen in encyclieken, maar ook in concordaten vanaf het begin van de negentiende eeuw, komt de vrijheid van onderwijs en opvoeding aan de orde, vooral in het licht gezien van de verhouding van Kerk en Staat, zoals deze tot uiting komen in de afspraken die tussen beide gemaakt werden. In de loop van de twintigste eeuw, maar des te meer na het Tweede Vaticaans Concilie groeiden Kerk en Staat weer naar elkaar toe in een sfeer van wederzijds respect en samenwerking onder erkenning van elkaars soevereiniteit.

¹⁵⁶ Cf. *infra*, 3.1.

¹⁵⁷ Anthony Dupont en Ward de Pril, “Verklaring over de godsdienstvrijheid *Dignitatis Humanae*”, §2–§7, 461–467; Don J. Briel, “The Declaration on Christian Education: *Gravissimum Educationis*”, 383–396.

¹⁵⁸ R. Stockman, *Christelijke identiteit: een utopie?* 129–130; N. Stienstra en N. M. Schnell, “*Deus Caritas est*”, §26–§31, 18–26.

¹⁵⁹ G. Cattaro en C. Russo (eds.), *Gravissimum Educationis: Golden Opportunities in American Catholic Education*, 22–24.

ook medeleerlingen, Fco(P).¹⁶⁰ De Kerk *spreekt haar inzet* voor de dialoog uit, Fco(P).¹⁶¹ De Kerk (TIA) *verbindt zich* (ten slotte)¹⁶² als maatschappelijke organisatie *tot* het verzorgen van onderwijs aan mensen met andere overtuigingen en geloofsovertuigingen, Fco(P).¹⁶³ De kerkvergadering (TIA) *garandeert* in *Gravissimum Educationis* §8 de pluriformiteit van de katholieke scholen, naar gelang de omstandigheden, Fco(P).

In haar *streven naar* de daadwerkelijke legitimiteit van katholieke universiteiten en faculteiten, Fco(P),¹⁶⁴ draagt de Kerk als tekst-interne auteur (TIA) deze als tekst-interne lezer (TIR) via richtlijnen *op*, om het christelijk erfgoed te verdiepen, te verspreiden en de dialoog met de gescheiden medechristenen en de niet-christenen te bespoedigen, Fdi.pre(P).¹⁶⁵ Op basis van de principes van geloof en rede, in navolging van de kerkvaders en Thomas van Aquino, *streeft* de Kerk *ernaar* de eigenheid van het katholiek universitair onderwijs in te vullen en vorm te geven (*Gravissimum Educationis* §8), Fco(P).

Expressives

Door middel van de performatief *expressive* geeft de zender (TIA) uitdrukking aan zijn gevoelens, houdingen, ideeën, enz. met betrekking tot een specifieke propositionele inhoud. Vaak gaat een expressie, negatief of positief, gepaard met een claim richting de Staat. Zo bepaalt de Kerk dat elke vorm van schoolmonopolie behoort uitgesloten te zijn. Een

¹⁶⁰ Wanneer de concilievaders spreken van een verplichting van de Kerk heeft dit een meer “commissief” karakter, maar wanneer zij het hebben over meer concrete verplichtingen van ouders en/of docenten dan heeft dit een meer directief accent. De Congregatie van de Katholieke Opvoeding en Vorming en de Bisschoppenconferenties werken deze in hun bisschoppelijke brieven en nota’s over onderwijs en opvoeding verder uit.

Interessant is wat hier bedoeld wordt met “de Kerk”, want *Gravissimum Educationis* spreekt hier niet van “Ecclesia catholica”, maar enkel van Ecclesia. De definitie van “de Kerk” in *Lumen Gentium* §8 is ook saillant in dit verband: “*Haec Ecclesia, in hoc mundo ut societas constituta et ordinata, subsistit in Ecclesia catholica, a successore Petri et Episcopis in eius communione gubernata, licet extra eius compaginem elementa plura sanctificationis et veritatis inveniantur, quae ut dona Ecclesiae Christi propria, ad unitatem catholicam impellunt.*” Nederlandse vertaling: “Deze Kerk, die in deze wereld als gemeenschap is gesticht en uitgebouwd, **verwerkelijkt zich in de Katholieke Kerk**, die bestuurd wordt door de opvolger van Petrus en de met hem verenigde bisschoppen, hoewel er ook buiten haar meerdere elementen van heiliging en waarheid te vinden zijn die als eigen gaven van Christus’ Kerk aanzetten tot de katholieke eenheid.” Cf. Gert Partoens en Nicolas de Maeyer, “Dogmatische constitutie over de kerk, *Lumen Gentium*”, 106–107.

De praktische theologie beperkt zich niet tot het instituut katholieke kerk, maar richt zich ook op de mensen daarbuiten. Het Volk Gods is meer omvattend dan de Katholieke Kerk an sich. Cf. S. Gärtner, “Reflecteren op wat het volk Gods doet – Praktische theologie in de 21^e eeuw,” 76–87.

¹⁶¹ L. Boeve, “Scholen van dialoog in liefde. Kruisbestuiving tussen *Gravissimum Educationis* en *Perfectae Caritatis*”, 358–379.

¹⁶² *Gravissimum Educationis* gebruikt opvallend genoeg het woord “ten slotte” (Lat.: *demum*), om de positie van de Kerk te markeren als derde-belanghebbende in de verantwoordelijkheden voor het christelijk onderwijs, en wordt hierin telkens voorafgegaan door de ouders en de Staat of de burgermaatschappij.

¹⁶³ Verwijzing in de tekst (236–237) naar Paulus VI, *Unitatis Redintegratio*, §10–§12.

¹⁶⁴ Johannes Paulus II, *Sapientia Christiana*; Johannes Paulus II, *Ex Corde Ecclesiae*.

¹⁶⁵ L. Boeve, “Katholieke identiteit in een postchristelijke en postseculiere samenleving: vier denkpijlers en een stappenplan”, 177–196; A. van Rijen, *Perfectae Caritatis*, §10, §24, 197–198, 204.

schoolmonopolie van de kant van de Staat wordt *afgewezen*, want dat is in strijd met de natuurlijke rechten van de mens en met de pluriformiteit van veel samenlevingen, Fex/–(P). Anderzijds gelden positieve *expressives* bijvoorbeeld in geval van lof voor de overheid. De Kerk *prijst* dan die politieke overheid, die de godsdienstvrijheid waarborgt en de materiële voorwaarden voor de verwezenlijking van godsdienstonderwijs op alle scholen faciliteert, Fex/+(P).

Bij haar *ondersteuning van harte* van de grondslag en de uitvoering van het hoger onderwijs, Fex/+(P), *beveelt* de Kerk *aan* en *doet een beroep* op de belanghebbenden, vooral die van de nieuwe onafhankelijke staten, om de samenwerking tussen faculteiten en tussen universiteiten, nationaal en internationaal, tussen katholieke scholen en niet-katholieke scholen te bevorderen en te stimuleren, Fdi.app(P).

De uitgebreide argumentatie in *Gravissimum Educationis* §5 voor ‘het uitzonderlijk belang’ (‘peculiare momentum’), van de school is opvallend, waarbij verwezen wordt naar *Divini Illius Magistri* (1929), dat de autonomie van de school benadrukt, Fex/+(P). De Kerk *looft* in *Gravissimum Educationis* §7 de overheden die godsdienstvrijheid en de materiële voorwaarden ervoor waarborgen, ook voor de realisering van het godsdienstonderwijs op niet-katholieke scholen, Fex/+(P).

Declaratives

Deze performatieve categorie beoogt een bepaalde stand van zaken op een sacraal niveau te brengen. De Heilige Synode *verklaart* in *Gravissimum Educationis* §8 het werk van leraren tot roeping en apostolaat, Fde(P).¹⁶⁶ Deze uitspraak vormt tegelijk de enige expliciete *declarative* in de eigenlijke inhoud van *Gravissimum Educationis*, afgezien van die in het Exordium en de Conclusie. Zoals hierboven aangegeven vormt *Gravissimum Educationis* als verklaring een declaratief geheel, omdat de concilieverklaring de levens van de christengelovige beoogt te veranderen.

2.4.4. Besluit van de concilieverklaring

Besluit	Fde(P), Fdi.app(P), Fdi.pre(P)	Fre(P), Fex/+(P),	Fdi.app (P): Het Heilige Oecumenische Concilie (S. Synodus) <i>spoort</i> jongeren <i>aan</i> om het belangrijke werk van het onderwijs op zich te nemen, vooral in regio's waar weinig leraren zijn.
			Fex/+(P): <i>Ze spreekt haar</i>

¹⁶⁶ W. Banning en E. Borgman, *Leraren, wat boeit jullie? Theoretisch en empirisch onderzoek naar roeping binnen het professioneel zelfverstaan*.

		<i>dankbaarheid uit</i> aan alle opvoeders en leraren vanwege hun belangrijke werk en <i>prijst</i> dit werk.
		Fde(P): Na instemming te hebben verkregen met de tekst van <i>Gravissimum Educationis</i> van de concilievaders, geeft Paus Paulus VI zijn goedkeuring “bij vaste verordening” op grond van zijn “apostolische bevoegdheid” en beveelt de <i>afkondiging</i> ervan.
		Fdi.pre(P): Id.
Notities / referenties	Fdi.pre(P)	Impliciet-prescriptieve literatuurverwijzingen en notities. Zie hieronder: NOTEN.

< Fig. 20 >

De heilige kerkvergadering (“Sacra Synodus”) *spoort* jongeren *met klem* (Fex/+(P) *aan* om, vooral in gebieden waar weinig leerkrachten beschikbaar zijn, de opvoedings- en onderwijsstaak op te pakken, Fdi.app(P). Zij *spreekt* haar *dankbaarheid uit* aan alle opvoeders en leerkrachten, vanwege hun belangrijke werk en *loven* dit, Fex/+(P). Zij *spoort* hen *aan* om in hun belangrijke werk in kerk en wereld te blijven volharden, vooral in de wereld van de intellectuelen, Fdi.app(P).

In de laatste alinea wordt bijna expliciet herkenbaar de in Vaticanum I geviseerde argumentatiestructuur van de Kerk als embleem en symbool – als voorafschaduw en voorlopige verwerkelijking van het Rijk Gods op aarde – zonder de triomfalistische apologetiek, die tijdens en nog lange tijd na het concilie gebruikelijk was. Met name in de constitutie *Dei Filius*, caput 3, wordt de wonderbaarlijke uitbreiding van de Kerk in de loop der tijden genoemd als motief en als teken van de geloofwaardigheid van het geloof zelf.¹⁶⁷ De christengelovigen worden opgeroepen eraan mee te werken die geloofwaardigheid van geloof én Kerk te vergroten in de wereld. Geheel in lijn met de voorgaande stijl van speech-acts worden enkele aanmoedigingen en dankwoorden uitgesproken.

Topos promulgationis: Na de instemming van de concilievaders te hebben verkregen met de tekst van *Gravissimum Educationis* van de concilievaders, geeft paus Paulus VI zijn goedkeuring "bij vaste verordening" krachtens zijn apostolisch gezag en gelast (Lat.: “iubemus”) de promulgatie, Fde(P).

¹⁶⁷ Pius IX, “Hoofdstuk 3, Het Geloof”, in *Constitutie Dei Filius*.

NOTEN

Op één na betreffen alle literatuurverwijzingen en noten kerkelijke documenten, zoals encyclieken en andere kerkelijke verklaringen of radioboodschappen. Als in zeer grote mate "self-referring", kan men de verwijzingen en noten dus ook beschouwen als een impliciete directieve speech-act = Fdi.pre(P).¹⁶⁸

2.5. Terugblik

In *Gravissimum Educationis* staan instructies over opvoeding en onderwijs: expliciet in tekstinhouden en taalhandelingen en impliciet in verstopte aanwijzingen door middel van de laatste. Door zaken, zoals het christelijk-evangelisch schoolklimaat, op een bepaalde wijze te presenteren, door te prijzen, aan te moedigen, toe te zeggen of te beloven, wordt de tekst-interne lezer (TIR) tegelijkertijd in een bepaalde richting gestuurd. Juist de taalhandelingen vallen hier op. De richtlijnen in de verklaring, die er wel degelijk in staan, zijn zowel voorschrijvend als aansporend tot een goede houding. Bovendien verplicht de tekst-interne auteur (TIA), namelijk de Kerk, zich in bijna elk hoofdstuk tot iets, in plaats van iets van de tekst-interne lezer (TIR), namelijk de christengelovige of niet-gelovige, te vragen laat staan te eisen. De declaratieve taalhandeling voor *Gravissimum Educationis* als concilieverklaring *in toto* is het meest kenmerkend. Het meest opmerkelijk is echter niet het declaratieve karakter van het document, maar het ontbreken van strikt juridische voorschriften in deze verklaring. Dit blijkt uit het veelvuldig bezigen van oproepende en enthousiasmerende taal. Aangezien *Gravissimum Educationis* een op de toekomstgericht beleidsdocument is, interpreteer ik dit kenmerk als een oproep om beleid te voeren op basis van argumenten, maar toch ook als indicatie van een verlies aan beleidsmacht van de kerk.

Als concilieverklaring (naast de concilieconstitutie en het conciliedecreet) is *Gravissimum Educationis* bedoeld als strategisch beleidsdocument, om een fundamentele verandering teweeg te brengen in het leven van niet alleen katholieken, maar ook van andere christenen en zelfs van anders- en niet-gelovigen, godsdienstsociologische groepen waarover de Kerk geen macht uitoefent. Dit verklaart mede de specifieke taalhandelingen die ik aantrof. Zo wordt duidelijk dat de betekenis van de in *Gravissimum Educationis* gebruikte taaluitingen door en door relationeel van aard is. De tekst-interne auteur kenmerkt zich niet als een instantie die spreekt als een op macht gebaseerde autoriteit, maar als degene die relationele

¹⁶⁸ F.P. MacHugh, "Catholic social thought: its distinctiveness, strengths and weaknesses", 7–30.

taalhandelingen in gang zet. De tekst-interne lezer is niet degene die door macht en autoriteit overtuigd moet worden, maar door de in de taalhandelingen geuite argumenten.

Al met al laat de Kerk als tekst-interne auteur door middel van haar taalhandelingen (zoals gelabeld door de bovengenoemde codes) het beeld zien van een kerk met de deuren open. Door de vaak nadrukkelijke bewoordingen kan het taalgebruik enthousiasmerend worden genoemd. In hun performatieve taaluitingen lijken de concilievaders eerder goedkeurend dan afkeurend. Met enige regelmaat spreken zij beloften en dergelijke uit, waarin en waarmee de Kerk zich ergens toe verplicht. Daarmee plaatst zij zich niet boven de christelijke gelovigen, andersgelovigen en niet-gelovigen als tekst-interne lezer, maar juist naast hen. Er is hier duidelijk sprake van een horizontaal taalgebruik, waardoor een nieuw kerkelijk-communicatief paradigma tot uiting komt.

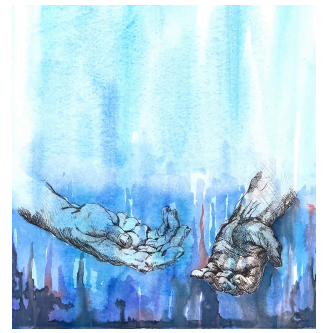
Samenvattend stel ik vast dat uit mijn analyse blijkt dat de Kerk als tekst-interne auteur met haar verklaring levens van mensen wil veranderen. Zij wil dit niet bereiken door te verordonneren, maar door op te roepen op basis van argumenten. Daarnaast vraagt zij niet alleen iets van christengelovigen, én anders- en niet-gelovigen als tekst-interne lezer, maar verplicht zij zichzelf als tekst-interne auteur ook tot deze, door middel van beloftes en andere blijken van betrokkenheid met betrekking tot opvoeding en onderwijs. Uit de brede range van onderwijs die de tekst-interne auteur bestrijkt, blijkt een open houding ten opzichte van de ander en een dialogische instelling. Zo is kenmerkend voor de tekst-interne auteur in *Gravissimum Educationis* haar horizontale stijl. De tekst-interne lezer komt hierdoor naar voren als een gelijkwaardig gesprekspartner, die serieus genomen wordt, zoals dat ook blijkt uit allerlei vormen van commitment die de tekst-interne auteur tegenover deze en zichzelf uitspreekt. In het panegyrisch stijlsjabloon dat deze in *Gravissimum Educationis* hanteert, is de tekst-interne lezer iemand die verleid wordt door middel van enthousiasmerende taaluitingen tot de evangelische geest van het christelijk onderwijs, in zonderheid de katholieke school. In dit verband zijn de ‘emphatics’ die ik in de taalhandelingen onderscheidde, veelzeggend.¹⁶⁹

Na zestig jaar is het de vraag of de boodschap van *Gravissimum Educationis* succesvol

¹⁶⁹ Bij de voltooiing van mijn manuscript verscheen, ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van de publicatie van *Gravissimum Educationis*, van de hand van Paus Leo XIV de apostolische brief *Drawing New Maps of Hope*. De titel van paragraaf 4 luidt: “The compass of *Gravissimum Educationis*.” De inhoud van de eerste subparagraaf bevestigt verbatim de uitgangspunten van *Gravissimum Educationis*: “The Conciliar Declaration *Gravissimum educationis* reaffirms the right of every person to education, and indicates the family as the first school of humanity. The ecclesial community is called upon to support environments that integrate faith and culture, respect the dignity of all, and engage in dialogue with society. The document warns against reducing education to functional training or an economic tool: a person is not a “skills profile”, cannot be reduced to a predictable algorithm, but is a face, a story, a vocation.” Daarmee neemt de tekst-interne auteur van de apostolische brief het standpunt over van de tekst-interne auteur van *Gravissimum Educationis* en aldus een soortgelijke adressering van de tekst-interne lezer. Nader onderzoek met de door mij gebruikte methode zal hier ongetwijfeld meer licht op kunnen laten schijnen.

is gebleken en of de beoogde veranderingen die erin tot uitdrukking komen zijn bereikt. In mijn onderzoek wil ik dit dus doen aan de hand van twee receptiedocumenten: worden in deze documenten de taalhandelingen in *Gravissimum Educationis* voortgezet met een aan de tekst-interne auteur en tekst-interne lezer van *Gravissimum Educationis* parallelle of corresponderende nieuwe TIA en TIR? In de volgende twee hoofdstukken zal ik daartoe achtereenvolgens behandelen de congregatieverklaring *De katholieke kerk op de drempel van het derde millennium* (1998) en de onderwijsnota van de Nederlandse Bisschoppenconferentie *Bezielde en zelfbewust* (2002).

3. De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998¹⁷⁰)

3.1. Inleiding

In de Inleiding van de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* werd aangegeven dat de grondbeginselen van de christelijke opvoeding die erin beschreven staan, en dan met name die voor de katholieke scholen, door een speciale conciliecommissie verder zouden worden uitgewerkt: dat werd gedaan door de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming. Daarna zouden de nationale Bisschoppenconferenties er hun licht over laten schijnen vanuit hun eigen kerkprovincie en regionale, lokale perspectief.

In dit en het volgende hoofdstuk heb ik het vervolg op *Gravissimum Educationis* op het oog in de receptiedocumenten in de periode na het Tweede Vaticaans Concilie. Ik doe dit aan de hand van een exemplarisch voorbeeld van een verklaring van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming (Hoofdstuk 3) en een brief van de Nederlandse Bisschoppenconferentie (Hoofdstuk 4).

De vraag die ik in dit hoofdstuk wil beantwoorden, is hoe de taalhandelingen, gebaseerd op de structuur en de semantiek, zoals aan de tekst-interne lezer (TIR) van *Gravissimum Educationis* voorgelegd, door die van *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998) zijn opgepikt. In Hoofdstuk 4 beantwoord ik deze vraag aan de hand van de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* (2002).

Evenals ik in Hoofdstuk 2 met *Gravissimum Educationis* heb gedaan, geef ik de sociaal-culturele en intertekstuele context aan waarbinnen deze congregatieverklaring verscheen (3.1). Vervolgens beschrijf ik op analoge wijze de tekststructuur van deze congregatieverklaring (3.2). Daarna komt haar tekstsemantiek aan bod (3.3) en tot slot volgt de tekstcommunicatie in de vorm van taalhandelingen, in mijn onderzoek ook wel speech-acts genoemd (3.4).

Ik begin met een korte beschrijving van de sociaal-culturele context waarbinnen *De katholieke school op de drempel van der derde millennium* verscheen in 1998 (oorspronkelijke tekst uit 1997) en vervolg met een overzicht van de onderwijsverklaringen van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming in de postconciliaire periode (3.1.1). Tot slot geef ik enkele karakteristieken van de vervolgverklaringen tot zestig jaar na Het Tweede Vaticaans

¹⁷⁰ Jaar van publicatie. De ondertekening van de congregatieverklaring is gedateerd: 28 december 1997. Cf. supra, noot 33.

Concilie (3.1.2).

3.1.1. De congregatieverklaringen in samenhang

De congregatieverklaring stelt vast dat op de drempel van het derde millennium, met name in de westerse wereld, er sprake is van een crisis van waarden en een groeiende kloof tussen arm en rijk, ondanks en tegelijkertijd mede te wijten aan de wereldwijde globalisatie en marktwerking. De maatschappij is multi-etnisch en multicultureel geworden. Ook het onderwijs is ingrijpend veranderd. De katholieke school moet in het onderwijsveld een nieuwe plaats zien te verwerven.

De congregatieverklaring die ik aan een onderzoek onderwerp, is de vierde over katholiek onderwijs en christelijke opvoeding sinds het Tweede Vaticaans Concilie. In totaal gaat het om de volgende verklaringen over onderwijs en opvoeding, die hieronder chronologisch op een rijtje staan.

- *The Catholic School* (1977);
- *Lay Catholics in Schools: Witnesses to the Faith* (1982);
- *The Religious Dimension of Education in a Catholic School. Guidelines for Reflection and Renewal* (1988);
- *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium* (1998);¹⁷¹
- *Consecrated persons and their mission in schools; reflections and guidelines* (2002);
- *Educating Together in Catholic Schools: A Shared Mission Between Consecrated Persons and the Lay Faithful* (2007);
- *Educating to Intercultural Dialogue in Catholic Schools Living in Harmony for a Civilization of Love* (2013);
- *Educating Today and Tomorrow A Renewing Passion: Instrumentum Laboris* (2014);
- *Educating Today and Tomorrow A Renewing Passion: Challenges, Strategies and Perspectives that emerge from the Responses to the Questionnaire of the Instrumentum Laboris* (2015);
- *Educating to fraternal humanism: Building a “civilization of love”, 50 years after Populorum Progressio* (2017).

¹⁷¹ Ik gebruik de Nederlandse vertaling die op 19 juni 1998 gepubliceerd werd in *Een twee een, kerkelijke documentatie*. Cf. J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39–46.

- *The Identity of The Catholic School for a Culture of Dialogue* (2022).

3.1.2. De congregatieverklaringen in vogelvlucht

In onderstaand overzicht vervolg ik met een summier schets van de elf vervolgdOCUMENTEN, waarmee tevens een verantwoording van de keuze wordt gegeven. Er zijn veel meer verklaringen van Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming gepubliceerd, maar deze elf hebben uitdrukkelijk de school en het onderwijs op het oog.

De eerste congregatieverklaring, *The Catholic School* (1977), kan inderdaad gezien worden als het startdocument van welke de noties en thema's volop zijn terug te vinden in de overige verklaringen. De tweede verklaring uit 1982, *Lay Catholics in Schools: Witnesses to the Faith*, gaat over de katholieke lekenleraar, omdat er grote bezorgdheid was ontstaan over het behoud van de katholieke signatuur van scholen, gezien de uittredingen en de sterke toename van onderwijskundig lekenpersoneel. De derde verklaring uit 1988, *The Religious Dimension of Education in a Catholic School*, behandelt de leerling van de (katholieke) school, wiens leefwereld en gedrag de Kerk kennelijk grote zorgen baart.

Aan de vooravond van het nieuwe millennium maakt de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming in 1997, ruim dertig jaar na *Gravissimum Educationis*, de balans op in *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium*, welk document in Nederland als basis diende voor de richtingbepalende beleidsnotitie van 2002, *Bezielde en zelfbewust*.¹⁷² In datzelfde jaar 2002 formuleert de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming een nieuwe positiebepaling voor de gewijde of religieuze leraar, *Consecrated persons and their mission in schools; reflections and guidelines*, die in 2007 leidt tot een gezamenlijke-missiestatement voor zowel leek als priester en religieus, *Educating Together in Catholic Schools*.

In de verklaring van 2013, *Educating to Intercultural Dialogue in Catholic Schools*, wordt vanuit het perspectief van de multiculturele samenlevingen met name in het rijke westen, het principe van de dialoog uit de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* herijkt. In 2014 wordt een werkdocument, *Educating Today and Tomorrow A Renewing Passion: Instrumentum Laboris*, verspreid, met daaraan gekoppeld enquêtevragen over de stand van zaken van onderwijs en opvoeding die mondiaal worden uitgezet. Een jaar later verschijnt een rapport daarover met de reacties wereldwijd, *Responses to the Questionnaire of the Instrumentum Laboris*.

¹⁷² Cf. infra 4.1.

In 2017 volgt *Educating to Fraternal Humanism: Building a Civilization of Love*, waarin de franciscaanse handtekening van Paus Franciscus, maar ook het stempel van zijn voorganger Benedictus XVI, nog zichtbaar is. Tot (voorlopig) slot verscheen in 2022 de congregatieverklaring *The Identity of the Catholic School for a culture of dialogue*, die het dialogale aspect van onderwijs en opvoeding in de geest van Paus Franciscus toespitste.

3.2. De tekststructuur

Zoals ik hiervoor heb aangegeven, bestaat mijn tekstanalyse uit drie stappen om zicht te krijgen op de tekst-interne lezer (TIR): achtereenvolgens de structuur, de semantiek en de communicatie in de tekst. In deze paragraaf beschrijf ik de opbouw van de tekst in meer operationele zin, te weten de paragrafenindeling en kopjes (3.2.1). Ook de aantallen woorden van de tekst in zijn geheel en per paragraaf behoren tot de bouwstenen (3.2.2). De structuurbeschrijving die hier volgt is dus enerzijds gebaseerd op de opbouw in paragrafen, en anderzijds op de woordaantallen.

3.2.1. Opbouw in paragrafen

De relatief korte¹⁷³ congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* is onderverdeeld in ongenummerde hoofdstukken, met paragrafen van wisselende lengte (< Fig. 21>).¹⁷⁴ Deze worden voorafgegaan door een inleiding en afgesloten met een conclusie, gevolgd door de namen van beide ondertekenaars van de congregatieverklaring en van de Nederlandse vertaler. In totaal bestaat het document uit eenentwintig tekstparagrafen. De paragrafen zelf hebben geen kopjes. De eerste paragraaf heeft een zesregelige dikgedrukte lead-tekst over de volle breedte van de pagina, terwijl de rest van de tekst in twee kolommen is afgedrukt.

Paragraaf / §
Inleiding
1.
2.
3.

¹⁷³ De overige congregatieverklaringen uit voornoemde periode zijn meestal (veel) langer.

¹⁷⁴ Omwille van de consistentie met de Nederlandse versie van *Gravissimum Educationis* en de brief van de Nederlandse Bisschoppenconferentie heb ik gekozen voor de Nederlandse vertaling van de congregatieverklaring.

4.
Vreugden en moeilijkheden
5.
6.
7.
Met het oog op de toekomst
8.
De persoon en de opvoeding
9.
10.
De katholieke school in het hart van de kerk
11.
12.
13.
Culturele identiteit van de katholieke school
14.
“De drang naar onderrichting is liefde” (Wijsheid 6:18)
15.
De katholieke school ten dienste van de maatschappij
16.
17.
Sfeer van schoolgemeenschap
18.
19.
20.
Conclusie
Noten

< Fig. 21 >

Een paragraaf begint vaak met een niet zelden uitdrukkelijk geformuleerde stelling, die vervolgens onderbouwd wordt en met een samenvatting of conclusie wordt afgesloten. Bijvoorbeeld §10 begint met de stelling:

“De sociaal-culturele context van vandaag dreigt de pedagogische waarde van de katholieke school te overschaduwen, een waarde die haar voornaamste en fundamentele reden van bestaan uitmaakt en de grondslag is van haar apostolaat.”¹⁷⁵

Vervolgens wordt beargumenteerd dat onderwijs en opvoeding op school “wijdverbreid” de focus richt op technische en functionele aspecten en religieus opvoedkundige waarden worden “verbannen”. De paragraaf besluit met: “Met zijn schoolleerplan, geïnspireerd door het Evangelie, heeft de katholieke school de roeping om deze uitdaging aan te gaan (...)”

3.2.2. Opbouw in woordaantallen

De hier gebruikte Nederlandse vertaling van de hand van J. Berkelmans omvat acht bladzijden (kwartoformaat), met in de marges van de pagina’s een totaal van 27 Noten.¹⁷⁶ In kwantitatief opzicht levert een vergelijking van het aantal woorden per paragraaf onderstaand beeld op (< Fig. 22>).

Paragraaf / §	J. Berkelmans (1998)
Totaal verklaring	4124+10(titel)+49(kopjes)= 4183 (excl. noten en literatuurverwijzingen)
Titel	10
Inleiding	640+1
1.	214
2.	84
3.	86
4.	256
Vreugden en moeilijkheden	646+3
5.	248

¹⁷⁵ Het tweede deel van het citaat komt getuige de bijbehorende voetnoot 8 letterlijk uit *De katholieke school* (19 maart 1977), §3 van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming. Cf. J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 42.

¹⁷⁶ De Nederlandse vertaling van de congregatieverklaring is gepubliceerd in *Kerkelijke documentatie*, voorheen *Archief der Kerken/Katholiek Archief*, een uitgave van de afdeling Pers en Communicatie van het Secretariaat RKK. dat eerder de Nederlandse vertaling van *Gravissimum Educationis* uitgaf van de hand M.A. Nauwelaerts. Cf. J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium.”

6.	163
7.	235
Met het oog op de toekomst	182+6
8.	182
De persoon en de opvoeding	500+5
9.	150
10.	350
De katholieke school in het hart van de kerk	578+9
11.	222
12.	138
13.	218
Culturele identiteit van de katholieke school	132+6
14.	132
“De drang naar onderrichting is liefde” (Wijsheid 6, 18)	358+7
15.	358
De katholieke school ten dienste van de maatschappij	465+8
16.	247
17.	218
Sfeer van schoolgemeenschap	449+3
18.	194
19.	136
20.	119
Conclusie	156+1
Ondertekening	18
Noten	

< Fig. 22 >

De Nederlandse vertaling telt 4183 woorden wat de inhoudelijke tekst betreft, exclusief de noten bij de tekst, de literatuurverwijzingen en de ondertekening.¹⁷⁷ De omvangrijkste hoofdstukken zijn Inleiding (641 woorden) en Vreugden en moeilijkheden (650 woorden). Een belangrijke derde plaats is ingeruimd voor De katholieke school in het hart van de kerk (587 woorden). De meeste woorden qua paragrafen leveren §10 (350) en §15 (358) op. Op het belang van bovenstaande kom ik terug in de volgende paragraaf over de semantiek.

3.3. De tekstsemantiek

De tweede stap in mijn tekstanalyse om zicht te krijgen op de tekst-interne lezer (TIR), betreft de semantiek van de tekst. In deze paragraaf beschrijf ik de woordaantallen integraal en per hoofdstuk opnieuw, maar nu in semantisch perspectief (3.3.1). Daarna bespreek ik de frequentiewoorden, de woorden zoals die in de integrale tekst en per hoofdstuk in volgorde van aantallen voorkomen (3.3.2).

3.3.1. Woordaantallen in semantisch perspectief

Met onderstaand overzicht (< Fig. 23 >) koppel ik de structuur van de tekst aan de macrosemantiek van de tekst, omdat de titels van de (ongenummerde) hoofdstukken, mede duidelijk maken, zij het beperkt in vergelijking met de Nederlandse vertaling van *Gravissimum Educationis*, welke thema's in de tekst naar voren komen. De paragrafen zijn daarentegen wel genummerd, maar hebben geen kopjes. Ik kan daaruit wel het belang van het thema of onderwerp afleiden, op basis van het aantal ervan en de hoeveelheid woorden, zoals ik die in de vorige paragraaf al heb aangegeven.

Paragraaf / §	J. Berkelmans (1998)
Totaal verklaring	4124+10(titel)+49(kopjes)= 4183 (excl. noten en literatuurverwijzingen)
Titel	10
Inleiding	640+1
1.	214

¹⁷⁷ De laatste door de prefect en de secretaris van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming.

2.	84
3.	86
4.	256
Vreugden en moeilijkheden	646+3
5.	248
6.	163
7.	235
Met het oog op de toekomst	182+6
8.	182
De persoon en de opvoeding	500+5
9.	150
10.	350
De katholieke school in het hart van de kerk	578+9
11.	222
12.	138
13.	218
Culturele identiteit van de katholieke school	132+6
14.	132
“De drang naar onderrichting is liefde” (Wijsheid 6, 18)	358+7
15.	358
De katholieke school ten dienste van de maatschappij	465+8
16.	247
17.	218
De katholieke school als gemeenschap	449+3
18.	194
19.	136
20.	119
Conclusie	156+1
Ondertekening	18
Noten	

< Fig. 23 >

De congregatieverklaring kent de gebruikelijke indeling van begin, kern, slot, maar valt feitelijk in twee door mij met oranje en gele gemarkeerde delen uiteen: respectievelijk een uitgebreide inleiding met betrekking tot de plaats van het (katholiek) onderwijs, oranje gemarkeerd, en een uiteenzetting over de identiteit en opdracht van de katholieke school binnen kerk en maatschappij, geel gemarkeerd. Ik ga hierbij alleen uit van de naamgeving van de hoofdstukken, en zo stel ik analoog het thema of onderwerp van het door mij bepaalde tweede deel vast, dat met ‘katholieke school’ in de titel een duidelijke aanwijzing biedt.

De inleiding omvat bijna de helft van de tekst – ±2000 woorden – en biedt een sociaal-culturele situatieschets van het (katholiek) onderwijs aan het einde van het tweede millennium, een toekomstopdracht en ten slotte de persoon van de leerling in zijn tijd. Het tweede deel beschrijft de identiteit van de katholieke school en haar onderwijskundige en opvoedkundige opdrachten. Omdat de paragrafen geen kopjes bevatten, valt daar verder thematisch op dit moment nog niets uit af te leiden, behalve dan uit het aantal ervan, zoals ik hierboven al aangaf.

Wat de (uitgebreide) inleiding betreft, constateer ik een zekere onevenwichtigheid in de opbouw. De vijfregelige dikgedrukte *lead* lijkt niet als zodanig te fungeren voor de tekst in zijn geheel, maar alleen voor de eerste vier paragrafen.

“Op de drempel van het derde millennium worden het onderwijs en de katholieke school geconfronteerd met nieuwe uitdagingen die voortkomen uit de sociaal-culturele context. Het gaat dan bijzonder om de crisis van de waarden, die vooral in de rijke en ontwikkelde samenlevingen de vormen aanneemt van een wijdverspreid subjectivisme, van moreel relativisme en van nihilisme, die dikwijls worden opgezweept door de media.”¹⁷⁸

De paragrafenverdeling over het eerste en het tweede deel is volmaakt in evenwicht: beide hebben er tien, de Conclusie hierbij niet meegerekend, omdat die immers voor de tekst in haar geheel geldt. De hoofdstuktitels van het eerste deel, omvattende §1 t/m §10, zijn in globale termen geformuleerd, terwijl de paragrafen uit het tweede deel van de tekst, §11 t/m §20, voor het merendeel generiek zijn geformuleerd met betrekking tot de katholieke school. Overigens moet geconstateerd worden dat de katholieke school juist ook in de beschreven verbanden wordt genoemd.¹⁷⁹

¹⁷⁸ J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39.

¹⁷⁹ De geautoriseerde Engelse versie van de Congregation for Catholic Education, *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium* (1998 – jaar van publicatie), kent dan ook een andere hoofdstukindeling, wanneer ik afga op de afdruk van de titels. Ik heb bij de weergave de hoofdletters weergegeven zoals ze zijn afgedrukt:

De hoofdstukken uit het eerste deel hebben alle een vergelijkbaar woordenaantal, behalve het derde, de toekomstverkenning, dat nog niet de helft van de afzonderlijke woordenaantallen heeft. De eerste twee meer globale hoofdstukken – wederom, afgaande op de naamgeving – van het eerste deel zijn het omvangrijkst, maar het al meer specifieke vierde hoofdstuk, dat als opmaat voor het tweede deel mag worden verondersteld, is in vergelijking nog redelijk omvangrijk te noemen.

De hoofdstukken van het tweede deel hebben alle, op één na, expliciet de katholieke school als onderwerp. Het hoofdstuk waar §15 onder valt, heb ik met een lichtgele kleur gemarkeerd, omdat uit de titel niet blijkt dat het onder het door mij bepaalde tweede deel valt: de katholieke school. Maar gezien de plaatsing van het hoofdstuk is het aannemelijk dat het hoofdstuk met het Wijsheid-citaat (Wijsheid 6:18) daar onder valt. Het Wijsheid-citaat suggereert mogelijk de diepste zin van het christelijk onderwezen willen worden.¹⁸⁰

De titels van vier van de vijf hoofdstukken van het tweede deel plaatsen de katholieke school in het grote verband van kerk en maatschappij. De titel van het hoofdstuk (§11 t/m §13) dat de school “in het hart van de kerk” plaatst, is een duidelijk statement, wat nog eens ondersteund wordt door het hoogst aantal woorden in het tweede tekstdeel.

Het slot in de vorm van een conclusie kent een relatief beperkt woordenaantal. De opbouw van deze congregatieverklaring stel ik samenvattend als volgt voor.¹⁸¹

- Titel¹⁸² en (dikgedrukte) *lead*¹⁸³
 - Inleiding
 - §1 t/m §4
 - Kansen en bedreigingen
 - §5 t/m §7
 - Toekomst
 - §8

Introduction: §1 t/m §4; Joys and Difficulties: §5 t/m §7; Looking ahead: §8 t/m §20, gevolgd door §21 Conclusion. De paragrafen §8 t/m §20 worden dan weer, herkenbaar vanuit de Nederlandse vertaling, onderverdeeld in respectievelijk: §8 (zonder kopje); The human person and his or her education: §9 t/m §10; The Catholic school at the heart of the Church: §11 t/m §13; Cultural identity of the Catholic school: §14; "Care for learning means loving" (Sap 6,17): §15; The Catholic school at the service of society: §16 t/m §17; Climate of the educating community: §18 t/m §20; Conclusion: §21.

¹⁸⁰ In Wijsheid 6 treedt Wijsheid op als een allegorie die op zoek gaat naar mensen die voor haar ontvankelijk zijn. Cf. Katholieke Bijbelstichting, “Wijsheid”, 952–953.

¹⁸¹ Ik wijk hierbij korthedshalve vaak af van de titels van de hoofdstukken.

¹⁸² Deze wijst op een beschrijving van een stand van zaken voor de katholieke school aan het einde van de twintigste eeuw.

¹⁸³ Deze vormt opmerkelijk genoeg onderdeel van §1.

- De persoon en zijn opvoeding
 - §9 t/m §10
- De katholieke school
 - De katholieke school en de kerk
 - §11 t/m §13
 - De culturele identiteit van de katholieke school
 - §14
 - Liefde als onderwijsdevies
 - §15
 - De katholieke school en de maatschappij
 - §16 t/m §17
 - De katholieke schoolgemeenschap
 - §18 t/m §20
- Conclusie
- Noten en literatuurverwijzingen

3.3.2. Woordwolk

In deze paragraaf bepaal ik vervolgens de frequentiewoorden met behulp van het onderzoeksinstrument Atlas–ti.¹⁸⁴ In onderstaande bied ik een overzicht van een aantal trefwoorden in volgorde van frequentie, in respectievelijk de integrale tekst en de hierboven vastgestelde tekstdelen en bijbehorende paragrafen. Ik signaleer de trefwoorden, en geef daarvan tevens een duiding.

In de tabellen presenteer ik de trefwoorden steeds naar volgorde van frequentie, frequentiewoorden genoemd. Ik leg voor de integrale tekst de frequentiegrens om redenen van overzichtelijkheid op een minimaal aantal van tien. Ik neem bij voorkeur alleen zelfstandige naamwoorden op, maar maak voor relevante werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en een enkel persoonlijk voornaamwoord met een traceerbare signaalwaarde een uitzondering.

In de tabellen verwerk ik een aparte kolom ‘minder frequente woorden’ ter aanvulling op de objectief bepaalde frequentiewoorden. Het gaat om woorden die ik in de duiding als relevant aanmerk, bijvoorbeeld omdat ze in de integrale tekst regelmatig terugkeren, zoals ‘dialogoog’ en ‘christelijk’. Er kunnen ook referentiële redenen zijn waarom ik woorden als

¹⁸⁴ Cf. supra 2.3.2.

minder frequent opneem, omdat ze in een bepaald woordveld passen. Een woordveld als ‘gemeenschap’ kent connotaties als: ‘samen’, ‘betrokkenheid’ en ‘veiligheid’, bijvoorbeeld.

De katholieke school op de drempel van het derde millennium

<i>Integrale tekst</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
Totaal (exclusief Ondertekening van prefect, secretaris en Noten) NL: 4183	school, katholieke, opvoeding, wordt ¹⁸⁵ , moet, pedagogie, kerk, onderwijs, plaats, wij, worden, andere, nieuwe, leven, mens, zijn	bijzonder, gemeenschap, kerkelijke, wereld, gezinnen, identiteit, persoon, staat, weg, echte, kunnen, scholen, fundamentele, vormen / vorming, christelijke, dimensie, menselijke, eigen, zending

< Fig. 24 >

In bovenstaande trefwoordinventaris vind ik contraire woordparen terug als ‘school’, ‘onderwijs’ en ‘opvoeding’, ‘moeten’ en ‘zijn’.¹⁸⁶ Het werkwoord ‘worden’ komt relatief ook vaak voor, waarvoor ik een dynamiek van openhoud en ontwikkeling suggereer, een dynamiek die de trefwoorden ‘leven’, ‘nieuw’, ‘bijzonder’, ‘andere’ en ‘eigen’ ook kunnen impliceren, evenals het werkwoord ‘kunnen’ zelf. De trefwoorden met een religieuze connotatie zien we ook relatief vaak terug: ‘kerk’, ‘identiteit’, ‘katholieke’, ‘christelijke’, ‘gemeenschap’ en ‘zending’, bijvoorbeeld. Daarnaast komen de gebruikelijke onderwijs termen voor als ‘pedagogie’, ‘vormen’, ‘vorming’, ‘bijzonder’ en uiteraard ‘scholen’. Opvallend genoeg behoort ‘gezinnen’ tot de minder frequente woorden, waaruit de gerichtheid van de congregatieverklaring op onderwijs op school valt af te leiden. Ook het woord ‘christelijk’ komt minder frequent voor.

Opvallende trefwoorden zijn ‘persoon’, ‘eigen’, ‘echte’, die wijzen op de persoonlijke authenticiteit in de geloofsbeleving.

Bij wijze van inleiding: §1–§10

Ik leg voor de afzonderlijke hoofdstukken de frequentiegrens om redenen van overzichtelijkheid op een minimaal aantal van drie. Ik neem ook voor wat betreft de

¹⁸⁵ Werkwoorden als ‘zijn’, ‘worden’, ‘moeten’, ‘kunnen’ en andere zijn ofwel hulpwerkwoorden of koppelwerkwoorden en in een enkel geval zelfstandige werkwoorden. Omdat er sprake kan zijn van ambiguïteit in dezen, zijn mijn gevolgtrekkingen voorlopig van karakter.

¹⁸⁶ Cf. supra 2.3.2.

afzonderlijke hoofdstukken bij voorkeur alleen zelfstandige naamwoorden op, maar maak voor relevante werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en een enkel persoonlijk voornaamwoord, met een traceerbare signaalwaarde een uitzondering.

<i>Hoofdstukken / paragrafen</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
Inleiding: §1 t/m §4	katholieke, school, nieuwe, meer, onderwijs, opvoeding, bijzonder, pedagogische, worden, wordt	aandacht, fundamentele, identiteit
Vreugden en moeilijkheden: § 5 t/m §7¹⁸⁷	school, katholieke, moeilijkheden, wij, gezinnen, bijdrage, leerlingen, kunnen, wereld	culturele, bijzonder, kinderen, financiële, religieuze, pedagogische, ontwikkeling, vorming, wordt
Met het oog op de toekomst: § 8¹⁸⁸	katholieke, school	kennis, worden, vorming, toekomst, plaats, wereld
De persoon en zijn opvoeding: § 9 t/m §10	school, opvoeding, persoon, katholieke, pedagogische, mens, moet, Christus, waarden	bestaan, bewustzijn, eenheid, ontplooiing

< Fig. 25 >

In de uitgebreide 'Inleiding', met de opvallende *lead* aan het begin, vinden we deels dezelfde trefwoorden terug die ik hierboven al aanduidde en een voorlopige interpretatie gaf. Het zelfstandig naamwoord 'aandacht' duidt op gerichtheid in de tekst.

Na de verontrustende inhoud van de *lead* van de eerste paragraaf met zijn sombere vaststelling van een "crisis van de waarden" in cultuur en maatschappij, komen in de volgende paragrafen al snel 'onderwijs', 'pedagogie' en 'school' in 'katholiek' perspectief aan bod. De trefwoorden 'identiteit' en 'fundamentele' wekken de indruk dat de onderwijsdam van de katholieke school tegen het gesignaleerde zorgelijke perspectief opgeworpen dient te worden.

In de paragrafen §5 t/m §7 komen, getuige de hoofdstuktitel, de kansen en bedreigingen van de 'katholieke' 'school' aan bod, de laatste onder meer tot uiting komend in het trefwoord 'moeilijkheden'. De 'gezinnen' krijgen in dit hoofdstuk een prominentere plaats dan in de integrale tekst. Het persoonlijk voornaamwoord 'wij' duidt op de gezamenlijke opdracht van school en gezin met betrekking tot onderwijs en opvoeding van de 'kinderen', een zij het minder

¹⁸⁷ Afzonderlijke woorden uit hoofdstuktitels neem ik hier en daar ook mee als trefwoorden en plaats deze dan tussen apostrofjes.

¹⁸⁸ Dit hoofdstuk met slechts een paragraaf en 181 woorden is zeer beperkt van omvang.

frequent voorkomend trefwoord met een duidelijk christelijke connotatie. Deze congregatieverklaring spreekt niet van leerlingen of studenten, maar praktisch alleen van ‘kinderen’.

De laatste twee inleidende hoofdstukken vormen, getuige hun trefwoorden, de opmaat voor het tweede deel van de congregatieverklaring, de katholieke school. De blik wordt met de hoofdstuktitel bij §8, na de sombere perspectiefschets van de eerste paragraaf, op de ‘toekomst’ gericht en de instrumenten daarvoor vormen ‘vorming’ en de ‘katholieke’ school’. Het personalistisch karakter van katholiek onderwijs en christelijke opvoeding komt in de terminologie tot uiting in de trefwoorden: ‘persoon’, ‘waarden’, ‘ontplooiing’ en ‘bewustzijn’. Het christelijk aspect van het onderwijs komt met ‘Christus’ tot uiting; dit frequente trefwoord heeft in dit hoofdstuk dan ook een prominentere plaats.

De katholieke school

<i>Hoofdstukken / paragrafen</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
De katholieke school in het hart van de kerk: §11 t/m §13	school, katholieke, kerk, identiteit, kerkelijke, plaats, wordt, gemeenschap, opvoeding, christelijke, dimensie, eigen, religieuzen, leven	instrument, specifiek, ieder(een), geven, zending, organisch
Culturele identiteit van de katholieke school: §14¹⁸⁹	geloof, katholieke, school, moet, wordt	
“De drang naar onderrichting is liefde” (Wijsheid 6, 18): § 15¹⁹⁰	katholieke, liefde, nieuwe, school, armoede, opvoeding	opleiding, arme(n), christelijke, kinderen, materiële, menselijke
De katholieke school ten dienste van de maatschappij: § 16 t/m §17	katholieke, school, landen, scholen, worden, wordt	dialogoog, zijn, dienst, erkenning, staatsscholen, staat, kinderen, onderwijs, maatschappij
Sfeer van schoolgemeenschap: § 18 t/m § 20	school, moet, katholieke, persoonlijke, schoolgemeenschap, leraren, leraressen, ouders, sfeer, worden	betrokkenheid, bevorderen, dialogoog, zijn

¹⁸⁹ Vanwege de geringe omvang van dit hoofdstuk, 131 woorden, heb ik het frequentieminimum op 2 bepaald.

¹⁹⁰ Ter vergelijking: 351 woorden.

Het tweede deel, §11–§20, beschrijft de plaats en de opdracht van de katholieke school in cultuur en maatschappij, in termen van pedagogische en christelijke noties. Dit komt tot uiting in de frequentie van de trefwoorden. Over het algemeen zien we dezelfde frequentie ervan terug als in het voorgaande deel en de integrale tekst. Close reading aan de hand van de speech-acts zal moeten aangeven wat de congregatie ermee aan wil op onderwijskundig en opvoedkundig gebied.

De hoofdstuktitels geven de cultuurhistorische coördinaten weer voor het christelijk onderwijs, in zonderheid de katholieke school.¹⁹¹ Ze geven haar plaats van herkomst en domicilie aan, te weten het centrum van de rooms-katholieke kerk. Die opereert overigens in ‘cultuur’ en ‘maatschappij’, die andere (burgerlijke) doelstellingen en taken hebben. De katholieke school dient daar als wezensonderdeel van de kerk haar rol in te spelen, maar met behoud van de ‘eigen’ ‘identiteit’.

De term ‘katholiek’ komt in de hoofdstukken en paragrafen als trefwoord dan ook het meeste voor, terwijl de identiteit van de katholieke school verder wordt geormerkt met christelijk geïnspireerde trefwoorden, als ‘gemeenschap’, ‘liefde’, ‘armoede’, ‘geven’, ‘kinderen’, ‘zending’ en ‘nieuw(e)’.

Het hoofdstuk met het citaat uit Wijsheid bij §15, “De drang naar onderrichting is liefde”,¹⁹² vormt het hart van het tweede deel en ‘onderricht’ vormt daarmee iconisch het christelijk hart van de katholieke school. Christelijk onderwijs en katholieke opvoeding uiten zich in de eerst plaats in de ‘liefde’ voor de ‘kinderen’. Het frequentiewoord ‘armoede’ geeft daarbij aan dat niemand daarbij wordt uitgesloten.¹⁹³

De beide laatste hoofdstukken behandelen respectievelijk de gemeenschap van mensen in ‘maatschappelijk’ verband en in de ‘schoolgemeenschap’. Uit de hoofdstuktitel bij §16 en §17 en de trefwoorden blijkt, dat de kerk zich met de katholieke school niet tegenover maar “ten dienste van de maatschappij” opstelt. De trefwoorden ‘dialogo’ en ‘dienst’ geven dit als zodanig te kennen, maar er klinkt toch nog het aspect van oppositie door in de voorwaarde van

¹⁹¹ Het blijft overigens een opvallend gegeven dat we de term ‘christelijk’ relatief minder frequent signaleren in het tweede deel. Meestal valt het woord ‘katholiek(e)’.

¹⁹² In de Engelse versie, *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium*, §15 heet het: “Care for learning means loving” (Sap. 6,17). De verwijzing verschilt met die van de Nederlandse vertaling, Wijsheid 6:18. De tekst-interne auteur van de Nederlandse vertaling geeft echter niet aan uit welke editie van het boek Wijsheid hij citeert. Vermoedelijk gaat het om een Willibrordvertaling van de Katholieke Bijbelstichting, bijvoorbeeld die van 1981, 953. De Vulgaatvertaling in Sapiencia 6:19 is: “Cura ergo disciplinae dilectio est”. Cf. Alberto, Colunga en Laurentio Turrado, *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, 623.

¹⁹³ In 3.5 ga ik dieper in op de consequenties van het citaat uit het Bijbelboek Wijsheid voor de tekst-interne auteur (TIA) en de tekst-interne lezer (TIR).

de erkenning van de katholieke school door de ‘staat’ in de ‘maatschappij’ als zodanig, en tegelijkertijd van wat haar onderscheidt van staatsscholen. Het trefwoord ‘kinderen’, voor de positie van leerlingen in het onderwijsverband binnen de maatschappij, preludeert al op het thema van laatste hoofdstuk van het tweede deel: de (katholieke) school als (christelijke) gemeenschap.

In het laatste hoofdstuk van het tweede deel komen de participanten voor die tot de ‘schoolgemeenschap’ behoren: ‘leraren’, ‘leraressen’, ‘ouders’ en op de eerste plaats natuurlijk de leerlingen, ofschoon dit woord als zodanig niet voorkomt, maar alleen (eenmaal) in het trefwoord ‘kinderen’.

Conclusie

<i>Hoofdstuk / paragraaf</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
	weg, school	katholieke, kerk, mensen

< Fig. 27 >

Het signaalwoord ‘conclusie’ blijkt een wat weidse term voor de inhoud, die slechts 157 woorden omvat. Met enige voorzichtigheid maak ik uit de frequentwoorden op, als deel uitmakend van een afsluitend woord, dat ‘school’ als ‘weg’ in een christelijk verband staan. Het trefwoord ‘mensen’ zou kunnen duiden op een breder perspectief van de congregatieverklaring, dan de gebruikelijke doelgroep.

3.4. De tekstcommunicatie: de taalhandelingen

In deze paragraaf analyseer ik *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* op basis van de vijf soorten illocutionaire taalhandelingen, waarmee de zender (TIA) de ontvanger (TIR) – of zichzelf tegenover de TIR – aanspoort of committeert iets te doen of juist te laten.¹⁹⁴ Ik concentreer me hierbij vooral op de frequentie en combinaties van relevante taalhandelingen, met de bijbehorende codes, die mede op basis van de woordaantallen en woordfrequenties, de leesdirectieven vormen voor de tekst-interne lezer (TIR). Voor de inhoudelijke weergave verwijs ik naar de tabellen hieronder, die echter niet uitputtend zijn.

Ik open met mijn bevindingen ten aanzien van de inhoud van de congregatieverklaring, die in twee delen uiteenvalt: de uitgebreide Inleiding, §1 t/m §10 (3.4.1) en De katholieke

¹⁹⁴ Naar analogie van de analyse van de concilieverklaring *Gravissimum Educationis*, cf. supra: 2.4.2 t/m 2.4.4.

school, §11 t/m §20, (3.4.2). Daarna analyseer ik de Conclusie en de Noten (3.4.3). In een excurs ga ik nader in op het citaat uit het Bijbelboek Wijsheid en de consequenties die dit heeft voor mijn analyse van de TIA en de TIR (3.5). Tot slot kijk ik terug op de resultaten van mijn analyse (3.4.6).

3.4.1. De inleiding van de congregatieverklaring

De verklaring gaat in de Inleiding (§1 t/m §10) zeer uitgebreid in op de maatschappelijke en culturele situatie, waarin de katholieke school aan het eind van het tweede millennium is beland, en somt vervolgens haar uitdagingen voor het volgende millennium op.

<i>Hoofdstukken / paragrafen</i>	<i>Codes</i>	<i>Belangrijkste fragmenten – indicatief</i>
Inleiding: §1 t/m §4	Fde(P), Fre(P), Fex/–(P), Fco(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fre(P), Fex/–(P): “Het gaat dan bijzonder om de crisis van de waarden, die vooral in de rijke en ontwikkelde samenlevingen de vormen aanneemt van een <i>wijdverspreid subjectivisme, van moreel relativisme en nihilisme, die dikwijls worden opgezweept door de media.</i>”¹⁹⁵ (§1) Fre(P), Fco(P): “Nieuwe eisen hebben de vraag naar nieuwe leerstof, nieuwe vaardigheden en de nieuwe onderwijsmodellen opgeworpen naast de traditionele.” (§2) Fco(P), Fdi.app(P): “Met dit voor ogen wordt de katholieke school <i>uitgedaagd</i> tot een moedige reactie.” (§3) Fdi.app(P), Fex/+(P): “En aldus <i>moet</i> de katholieke school nu –

¹⁹⁵ Mijn cursivering.

		net als in het verleden – zich daadkrachtig, overtuigend en actueel <i>tonen</i>.” (§3) Fdi.pre(P), Fco(P): “(...) enkele <i>fundamentele karaktertrekken</i> van de katholieke school, die <i>wij belangrijk achten</i> voor de doelmatigheid van het pedagogische werk in kerk en maatschap[pij]¹⁹⁶ (...). (§4) Fre(P), Fdi.pre(P): “(...) de katholieke school als plaats van integrale opvoeding van de persoon door een duidelijk onderwijsplan dat zijn fundament heeft in Christus; (...).”¹⁹⁷ (§4) Fre(P): <i>explicitering</i> karaktertrekken.¹⁹⁸ (§4)
Vreugden en moeilijkheden: §5 t/m §7	Fde(P), Fre(P), Fex/–(P), Fco(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fex/+(P): “Met <i>voldoening</i> blikken wij terug op de <i>positieve</i> weg die de katholieke school de afgelopen decennia heeft afgelegd.” (§5) Fre(P): <i>explicitering</i> bijdragen van de katholieke school aan geloofsgemeenschap, cultuur en maatschappij. (§5) Fco(P), Fex/+(P): “Wij <i>voelen ons verplicht</i> de <i>enorme bijdrage</i> van de katholieke school aan de pedagogische en didactische

¹⁹⁶ Er staan relatief veel drukfouten in deze Nederlandse vertaling.

¹⁹⁷ Verwijzing in de tekst (p. 40/216) naar Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming, *De katholieke school* (19 maart 1977), 34.

¹⁹⁸ In §4 (p. 40/216) wordt in verband met de karakteristieke kenmerken van de katholieke school verwezen naar de congregatieverklaring Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming, *De katholieke school* (19 maart 1977), 2. Et passim.

		vernieuwing met waardering te vermelden (...).” (§5)¹⁹⁹ Fdi.pre(P): “De katholieke school wordt <i>geconfronteerd</i> met kinderen en jongeren die de moeilijkheden van deze tijd ondervinden. (§6) Fre(P), Fex/–(P), exemplarisch: “[De katholieke school] staat voor leerlingen die alle moeiten uit de weg gaan, die niet in staat zijn offers te brengen, geen doorzettings-vermogen hebben en geen authentieke voorbeelden hebben die zij kunnen navolgen, zelfs in hun gezinnen.” (§6) Fex/–(P): “Onder de <i>moeilijkheden</i> zijn ook politieke, sociale en culturele situaties die het bezoek van de katholieke school in de weg staan of geheel onmogelijk maken. (§7) Fre(P): <i>explicitering</i> politieke, sociale en culturele factoren die katholiek onderwijs (ver)hinderen. (§7)
Met het oog op de toekomst: §8	Fde(P), Fre(P), Fco(P), Fdi.pre(P)	Fco(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P): “Wij <i>zijn</i> daarom <i>overtuigd</i> dat sommige fundamentele karaktertrekken van de katholieke school versterkt <i>moeten</i> worden, wil men van haar een pedagogisch instrument maken dat past bij de

¹⁹⁹ Verwijzing in de tekst (p. 40/216) naar *Gravissimum Educationis*, 8.

		tegenwoordige wereld.” ²⁰⁰ (§8)
De persoon en zijn opvoeding: § 9 t/m §10	Fde(P), Fre(P), Fex/–(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P)	Fdi.pre(P), Fdi.app(P): “De katholieke school <i>presenteert zich</i> als school voor de persoon en als school voor de personen.” “(…)[D]aarom is de ontplooiing van de menselijke persoon het <i>doel</i> van de katholieke school.”²⁰¹ (§9) Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P): “Daarom, als de katholieke school zich inzet voor de ontplooiing van de hele mens, dan doet zij dat in gehoorzaamheid aan de zorg van de kerk, in het bewustzijn dat alle menselijke waarden hun volledige verwerkelijking <u>van daardoor</u>²⁰² hun eenheid vinden in Christus.”²⁰³ (§9) Fdi.pre(P), Fex/–(P): “(…) [D]at de beperking van de opvoeding tot zuiver technische en functionele aspecten <i>wijdverbreid</i> is geworden. (...) [Dit] leid[t] ertoe dat de school terugvalt in een veronderstelde neutraliteit, die de pedagogische kracht verzwakt en negatieve invloed heeft op de vorming van

²⁰⁰ Onder de hoofdstuktitel “Met het oog op de toekomst” citeert de betreffende paragraaf (§8, p. 41/217) Paus Johannes Paulus II in zijn apostolische brief *Tertio millennio adveniente*, 58, inhoudende dat de toekomst van kerk en wereld toebehoort aan de jongere generaties: “Ze [“de jongere generatie op de drempel van het derde millennium”] zijn in deze eeuw geboren en zullen in de eerste eeuw van het komend millennium rijpe mensen worden.”

²⁰¹ Quote (41/217) Paus Johannes Paulus II uit een toespraak tijdens het eerste nationale congres voor katholieke scholen in Italië.

²⁰² Mijn onderstreping van deze stijlfout. Het Engelse origineel luidt: “For this reason the Catholic school, in committing itself to the development of the whole man, does so in obedience to the solicitude of the Church, *in the awareness that all human values find their fulfilment and unity in Christ.*” (Mijn cursivering). Cf. *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium*, §9.

²⁰³ Verwijzing in de tekst (41/217) naar *De katholieke school* (19 maart 1977), 35.

		de leerlingen.” ²⁰⁴ (§10) Fdi.re(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fco(P): “Een juiste pedagogische visie daarentegen <i>moet</i> het hele terrein van de opvoeding overzien en niet alleen letten op het ‘hoe’ maar ook op het ‘waarom’ (...).” (§10)
--	--	--

< Fig. 28 >

Representatives

De inleiding is vooral *beschrijvend*, *bewerend* en *verklarend* van inhoud en we zien dat de paragrafen §5 t/m §10 *argumenterend* de opmaat vormen voor de opdrachten en taken van de katholieke school, zoals beschreven in de tweede helft van de congregatieverklaring (§11 t/m §20). Een belangrijke claim vinden we in de laatste paragraaf (§10) van de inleiding, die ook wel als het devies van de congregatieverklaring kan worden gelezen door de tekst-interne lezer:

“Een juiste pedagogische visie daarentegen *moet* het hele terrein van de opvoeding overzien en niet alleen letten op het ‘hoe’ maar ook op het ‘waarom’ (...).”²⁰⁵

De veranderende culturele en maatschappelijke situatie van de katholieke school brengt nieuwe eisen voor de onderwijsmodellen en de les-en leerstof met zich mee. Een aantal “fundamentele karaktertrekken” en de bijdragen van de katholieke school aan cultuur en maatschappij worden *geëxpliciteerd*, Fre(P).

Een andere belangrijke claim staat te lezen in §10, die de katholieke school “als school voor de persoon en als school voor de personen” bepaalt. De Engelse versie is echter:

“The Catholic school sets out to be a school for the human person and of human persons.”

De Nederlandse vertaling lijkt hier slordig en niet accuraat. Met name ‘*of* human persons’ duidt aan dat de school *van* ‘de mensen’ is. Zij zijn de geestelijke eigenaars. Evenals getuige de

²⁰⁴ In deze paragraaf (42/218) wordt verwezen naar *De katholieke school* (19 maart 1977), 3, dat stipuleert dat haar pedagogische waarde voor de katholieke school “haar voornaamste en fundamentele reden van bestaan uitmaakt en de grondslag is van haar apostolaat.”

²⁰⁵ J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 42.

Conclusie de mens de voornaamste weg voor de kerk is, zo is dat ook de katholieke school. Het Engelse ‘of’ is verkeerdelijk vertaald met ‘voor’.²⁰⁶

Tot slot: als inhoudelijk onderdeel van de speech-act vinden we in alle paragrafen evident de representatives terug.

Expressives

De inleiding laat het beeld zien van een afwisseling van negatief [Fex/-(P)] en positief [Fex/+(P)] getoonzette paragrafen. In dit verband bezigt de verklaring nogal eens nadrukkelijke (pessimistische) termen. Een voorbeeld vinden we direct in de tweede alinea van de inleiding (§1), Fex/-(P):

“Het *diepingrijpende* pluralisme dat het maatschappelijk leven *doortrekt*, doet verschillende houdingen ontstaan, die in enkele gevallen zo tegenstrijdig zijn dat zij een *bedreiging* vormen voor iedere gemeenschappelijke identiteit.”²⁰⁷

De beschrijvingen vanuit sociaal, cultureel en politiek oogpunt in de paragrafen §1, §2, §6, §7 en §10, schetsen een somber beeld van de stand van zaken voor de christelijke opvoeding en de katholieke vorming op school en thuis. Daar staan de in positieve termen beschreven uitdagingen voor het christelijk geloof en de katholieke school in de paragrafen §3, §4, §5, §8, en §9 tegenover.

Opvallend zijn de in pejoratieve zin gebezigde termen waarin breed de situatie van de katholieke school wordt uitgemeten: de verklaring spreekt van een “crisis van waarden”, die een gevaarlijke spin-off met zich meebrengt “van subjectivisme, van moreel relativisme en van nihilisme [voor de westerse samenlevingen], die [daarin] dikwijls worden opgezweept door de media”, (§1) Fex/-(P).

De nieuwe leerstof en pedagogische en didactische onderwijsmodellen die de nieuwe situatie met zich mee heeft gebracht, worden als “bijzonder moeilijk” gelabeld (§2). Een pessimistisch gekleurde impressie [Fex/-(P)] geeft de tekst-interne auteur (TIA) van de jeugd van toen (§6):

“In toenemende mate zijn zij niet alleen onverschillig of niet praktiserend, maar ook gespeend van ieder[e] religieuze of morele vorming. Daarbij komt ook nog dat bij veel leerlingen en in de gezinnen

²⁰⁶ *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium*, §9.

²⁰⁷ Mijn cursiveringen. Cf. J. Berkemans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39.

een diep gevoel van apathie voor ethische en religieuze vorming is, zodanig dat uiteindelijk het enige wat hen interesseert en wat ze van de katholieke school vragen het diploma is of hoogstens een gekwalificeerde opleiding en beroepsvaardigheid.”²⁰⁸

De TIA neemt daarentegen de handschoen onvervaard op, om de nieuwe sociaal-culturele en politieke problemen voor onderwijs en opvoeding het hoofd te bieden, Fex/+(P). De verklaring wijst op de belangrijke bijdragen van de katholieke school in het verleden, tot recent, aan cultuur en maatschappij, Fex/+(P). (§5)

Zij spreekt van een uitdaging (§3) en hamert op het opnieuw valideren van de fundamentele kenmerken van het christelijk en katholiek onderwijs (§4, §8, §9). Het gaat de katholieke school respectievelijk om de integrale vorming van de persoon van de leerling op basis van een christelijk-gefundeerd onderwijsplan, om onderwijs dat in gemeenschap met ouders en parochie de kinderen en jongeren opvoedt en vormt, en die dit als haar “roeping” (§10) beschouwt.

Directives

De katholieke school moet in de nieuwe situatie een aantal fundamentele karaktertrekken blijven eerbiedigen, wat enerzijds een oproep inhoudt, Fdi.app(P), maar ook een imperatieve richtlijn, Fdi.pre(P): (§4)

“(…) de katholieke school als plaats van integrale opvoeding van de persoon door een duidelijk onderwijsplan, dat zijn fundament heeft in Christus; haar kerkelijke en culturele identiteit; haar zending tot pedagogische liefde; haar sociale dienstbaarheid; de pedagogische stijl die de gemeenschap die belast is met de opvoeding, moet kenmerken.”²⁰⁹

De wat ambigue formuleringen van de *directives*, maken dat deze zowel een voorschrijvend als een appellerend functie-aspect kennen. De verklaring *waarschuwt* voor de eigentijdse onderwijsmodellen die zich beperken tot “zuiver technische en functionele aspecten.” (§8). Ze *waarschuwt* tevens de katholieke school dat ze “wordt geconfronteerd” met leerlingen die de “moeilijkheden van deze tijd ondervinden”, Fdi.pre(P). (§6) Anderzijds spreekt ze van een uitdaging voor de katholieke school, Fdi.app(P). (§4)

In aansluiting op het hierboven gesignaleerde devies van de congregatieverklaring in

²⁰⁸ Cf. J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40–41.

²⁰⁹ Cf. J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40.

zake haar prevaleren van het *wat en waarom* van het onderwijs boven het *hoe* ervan, laat de de tekst-interne auteur (TIA) in §10 een ernstige waarschuwing horen:

“(…) dat de beperking van de opvoeding tot zuiver technische en functionele aspecten wijdverbreid is geworden. (...) [Dit] leid[t] ertoe dat de school terugvalt in een veronderstelde neutraliteit, die de pedagogische kracht verzwakt en negatieve invloed heeft op de vorming van de leerlingen.”²¹⁰

Commissives

Enerzijds vormen de nieuwe les- en leerstofeisen en onderwijsmodellen een uitdaging voor de katholieke school, anderzijds houden ze ook de *verplichting* voor haar in om een antwoord hierop te formuleren, Fco(P). De tekst-interne auteur voelt zich tegenover de katholieke school verplicht haar waardevolle bijdragen te benadrukken, Fco(P).

De onder het kopje *expressives* besproken validering van de “fundamentele kenmerken” van de katholieke school hebben, behalve een vanuit het kerkelijk gezag verplicht, Fdi.pre(P), karakter, uiteraard ook een zelfverplichtend karakter, Fco(P). De school is het als instituut aan zichzelf, maar ook aan gemeenschap (én parochie) en gezin, verplicht haar fundamentele uitgangspunten en doelstellingen waar te maken. Een zelfverplichting die de tekst-interne auteur in kernachtige bewoordingen in §3 uitspreekt namens de tekst-interne lezer:

“Met dit voor ogen wordt de katholieke school *uitgedaagd* tot een moedige reactie.”²¹¹

In §10 wordt na de kritiek op de “beperking van de opvoeding tot zuiver technische en functionele aspecten” door de moderne onderwijsmodellen, de “roeping” van de katholieke school benadrukt om hierop een adequaat antwoord te bieden, Fco(P). Het begrip ‘roeping’ drukt enerzijds een garantie uit en anderzijds een commitment. Het woord komt vier maal in de tekst voor. In §5 spreekt de tekst-interne auteur waardering uit voor de religieuzen en leken die hun functie als leraar beleven als roeping. §20 benadrukt de “specifieke roeping” van de leraar en lerares, met een verwijzing naar *Gravissimum Educationis* §8, dat het werk van de leraar en lerares tot apostolaat *verklaart*, Fde(P), want vooral van hen hangt het af of de katholieke school haar doelstellingen en de plannen om deze te realiseren kan waarmaken. In §10 en §12 gaat het over de roeping van de katholieke school om de uitdagingen van de tijd aan te gaan.

De verwijzingen naar *Gravissimum Educationis* laten zien, dat roeping als synoniem

²¹⁰ J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 42.

²¹¹ J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39–40.

niet alleen maar een kwestie is van beroepskeuze of motivatie, maar dat er aan een aantal voorwaarden moet voldaan zijn door de leraar, om over hem of haar in termen van ‘roeping’ te kunnen spreken, zoals bijvoorbeeld in *Gravissimum Educationis* §5:

“Deze roeping vereist bijzondere gaven van geest en hart, een zorgvuldige voorbereiding, een aanhoudende bereidheid om te vernieuwen en aan te passen.”²¹²

In Hoofdstuk 5 ga ik verder in op het roepingsaspect van de leraar en de katholieke school.²¹³

3.4.2. De katholieke school

De katholieke school

In het tweede deel gaat de verklaring in op de religieuze, culturele en maatschappelijke opdrachten en taken van de katholieke school (§11 t/m §20), en dit niet in tactisch (operationeel) perspectief, maar in strategisch (visie en missie) opzicht.

<i>Hoofdstukken / paragrafen</i>	<i>Codes</i>	<i>Belangrijkste fragmenten – indicatief</i>
De katholieke school in het hart van de kerk: §11 t/m §13	Fre(P), Fex/–(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fex/+(P): “Men dient dus nadrukkelijk te stellen dat de kerkelijke dimensie geen toe[ge]voegd ²¹⁴ kenmerk is, maar een eigen en specifieke hoedanigheid, die ieder moment van haar onderwijsactiviteit doordringt en vormgeeft. (...) Het bevorderen van deze dimensie blijft ene <i>opgave</i> voor ieder lid van de schoolgemeenschap.” ²¹⁵ (§11)

²¹² M.A. Nauwelaerts, “Gravissimum Educationis”, 232.

²¹³ Cf. infra 5.2.2, 5.2.3.

²¹⁴ Wederom een drukfout.

²¹⁵ Het kerkelijke karakter vormt voor de katholieke school “het hart van haar identiteit”; dit wordt geadstrueerd met verwijzingen naar de congregatieverklaring *De religieuze dimensie van de opvoeding in de katholieke school*, 33. Tegelijk wordt gestipuleerd dat de katholieke opvoeding in een context van “inculturatie” en “dialogo” plaatsvindt; zulks met verwijzing naar de exhortatie *Ecclesia in Africa* (14 september 1995), 102.

		Fdi.pre(P): Het behoort dat de katholieke school “organisch is ingebed in de pastoraal van de christelijke gemeenschap.” (§12) Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fco(P): “(...) [P]arochies en diocesane gemeenschappen [zijn] doordrongen (...) van hun plicht om speciale zorg te besteden aan opvoeding en onderwijs.” (§12) Fdi.pre(P), Fdi.app(P): “(...) [H]et is passend eraan te herinneren dat de aanwezigheid van religieuzen in de onderwijswereld onontbeerlijk is (...)” (§13)²¹⁶
Culturele identiteit van de katholieke school: §14	Fre(P), Fdi.pre(P)	Fdi.pre(P): Synthese: “(...) [A]an de wordtel²¹⁷ van haar onderwijsplan [ligt] de synthese tussen cultuur en geloof. (§14) Fdi.pre(P): Synergie: De afzonderlijke “leervakken [werken] met hun specifieke eigen leerstof samen.” “[Ze] bieden niet enkel weetjes (...), maar ook waarden (...)”²¹⁸(§14)
“De drang naar onderrichting is liefde” (Wijsheid 6, 18): §15	Fre(P), Fdi.pre(P)	Fdi.pre(P), Fdi.app(P): De katholieke school “is vooral een school met speciale aandacht voor de zwaksten.” “Juist tot deze nieuwe armen richt zich de katholieke school. (§15)
De katholieke school ten dienste van de maatschappij:	Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fco(P), Fdi.pre(P): De katholieke school stelt zich op

²¹⁶ Citerende verwijzing (43/219) naar de exhortaties *Vita consecrata* (25 maart 1996), 96 en *Christifideles laici* (30 december 1988), 62.

²¹⁷ Wederom een drukfout.

²¹⁸ Verwijzing in de tekst (43/219) naar *De katholieke school* (19 maart 1977), 39.

§16 t/m §17		“als kritische instantie tegenover beperkte pedagogische modellen (...)” (§16) Fco(P), Fdi.pre(P): De katholieke school “heeft duidelijk en openlijk een signatuur vanuit het katholieke geloof (...)” (§16) Fdi.pre(P), Fdi.app(P): Maar “zij is helemaal niet alleen voor katholieken, maar staat open voor allen (...)”²¹⁹ (§16) Fco(P): De katholieke school “garandeert een cultureel en pedagogisch pluralisme (...)” (§16)²²⁰ Fco(P), Fex/+(P): De katholieke school erkent “graag” het schoolsysteem en de wetgeving van individuele staten, op voorwaarde van erkenning van het “subsidiariteitsbeginsel”²²¹ en het principe van de “verdelende rechtvaardigheid”.²²² (§17) Fre(P), Fdi.pre(P): Claim juridische en financiële erkenning van “de school die geen staatsschool is”.²²³ (§17)
Sfeer	van	Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P) Fdi.app(P): De

²¹⁹ Verwijzing in de tekst (44/220) naar *Gravissimum Educationis*, 9.

²²⁰ Verwijzing in de tekst (44/220) naar Heilige Stoel. *De rechten van het gezin*, art. 5.

²²¹ Verwijzing in de tekst (44/220) naar Paus Joannes Paulus II, de exhortatie *Familiaris consortio* (22 november 1981), 40; Congregatie voor de geloofsleer, de instructie *Libertatis conscientia* (22 maart 1986), 94.

²²² Verwijzing in de tekst (44/220) naar *Gravissimum Educationis*, 6.

²²³ Verwijzing in de tekst (45/221) naar de publicatie van een brief aan de overste van de Piaristen van Paus Johannes Paulus II in *L'Osservatore Romano*, 28 juni 1997. De orde van Piaristen, in Rome gesticht door de Spaanse priester, H. Josef van Calasanza, verzorgt sinds 1597 basis- en middelbaar onderwijs aan de onderkant van de samenleving in onder andere Italië. In §15 wordt hij naast De la Salle en Don Bosco ten voorbeeld gesteld voor het realiseren van onderwijs aan de maatschappelijk achtergestelde jeugd.

schoolgemeenschap: §18 t/m §20		schoolgemeenschap van “leerlingen, ouders, leraren/leraressen, schoolleiding en niet-onderwijzend personeel”, <i>is geroepen</i> om de doelstellingen van de school door de interpersoonlijke relaties te bevorderen.²²⁴ (§18) Fdi.app(P): Leraren en leraressen zijn als eersten verantwoordelijk voor het scheppen van het “unieke klimaat van een christelijke school”.²²⁵ (§19) Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P): “[V]óór alles hangt het van hen [“leraren/leraressen”] af of de katholieke school in staat is om haar doelstellingen en plannen te realiseren.”²²⁶ (§19) Fdi.pre(P), Fdi.app(P): De ouders moeten “als de eerstverantwoordelijken voor de opvoeding van hun kinderen”, betrokken worden bij het schoolleerplan.²²⁷ (§20)
--	--	--

< Fig. 29 >

Representatives

Als propositie in de speech-act vinden we in alle paragrafen evident de *representatives* terug. Deze kennen vaak een claim, bijvoorbeeld, (§11):

“Men dient dus nadrukkelijk *te stellen dat* de kerkelijke dimensie geen toe[ge]voegd²²⁸ kenmerk [van

²²⁴ Verwijzing in de tekst (45/221) van de school als gemeenschap naar *Gravissimum Educationis*, 8 en *De katholieke leraar – geloofsgetuigenis in de school*, 22.

²²⁵ Verwijzing in de tekst (45/221) naar *De religieuze dimensie van de opvoeding in de katholieke school*, 26.

²²⁶ Verwijzing in de tekst (45/221) naar *Gravissimum Educationis*, 8.

²²⁷ Verwijzing in de tekst (45/221) naar Johannes Paulus II, de exhortatie *Familiaris consortio*, 40.

²²⁸ Drukfout.

de katholieke school] is, (...).”²²⁹

Daaraan worden dan vaak weer *directives* gekoppeld, in de zin van een oproep of een appel. De *representatives* zijn in het tweede deel zakelijker geformuleerd, dan in het eerste, omdat daarin nogal eens negatieve waardeoordelen waren verwerkt. Ze betreffen meestal een nadere explicatie van de geviseerde uitgangspunten voor de katholieke school. De benadering van de tekst-interne lezer is hier meer zakelijk-inhoudelijk te noemen, ook in de kritische stellingname ten opzichte van de veronderstelde “beperkte” van de moderne pedagogische modellen.

Directives

Ook in het tweede deel zien we *directives* die zowel een voorschrijvend als een oproepend karakter hebben, bijvoorbeeld: De ouders moeten “als de eerstverantwoordelijken voor de opvoeding van hun kinderen”, betrokken worden bij het schoolleerplan. (§20) Een ander voorbeeld is: Maar “[De katholieke school] is (...) niet alleen voor katholieken, maar staat open voor allen (...).” (§16) In lijn daarmee ligt de gerichtheid van de katholieke school op “de armen.” Fdi.pre(P), Fdi.app(P). (§15)

Als zodanig functioneert de congregatie tekstkritisch gezien als een visiedocument, want er is enkel sprake van algemene uitgangspunten en nauwelijks een operationeel voorschrijvend directief. De leden van de schoolgemeenschap, waaronder directief-voorschrijvend tevens de ouders worden genoemd, zijn niet zozeer verplicht als wel *geroepen*, om de “doelstellingen van de school (...) te bevorderen, Fdi.app(P). (§18)

Als performatieven leunen de richtlijnen hier, evenals in het inleidend tekstdeel, tegen de zelfverplichtende *commissives* voor de katholieke school aan. Als speech-act-codes vinden we deze daarom vaak in combinatie met die van de oproepende/aansporende en voorschrijvende terug. In zijn communicatie met de tekst-interne lezer stelt de tekst-interne auteur zich dus als een gesprekspartner op, die de eerste serieus neemt in zijn opvattingen.

Commissives

Deze vinden we niet alleen als verplichting voor de katholieke school terug, zoals die door het kerkelijk gezag wordt geformuleerd, maar ook als een zelfverplichting. Tegelijk kan deze ook een belofte inhouden aan de ouders en andere belanghebbenden. De grens daartussen is meestal moeilijk te trekken. Een voorbeeld hierboven is: De katholieke school “heeft duidelijk en

²²⁹ J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 42.

openlijk een signatuur vanuit het katholieke geloof (...).” (§16)

Naast dit soort toezeggingen zijn er ook de garanties, bijvoorbeeld: De katholieke school “*garandeert* een cultureel en pedagogisch pluralisme (...).” De katholieke school *belooft* een loyale opstelling tegenover de Staat en overheden, bijvoorbeeld in de speech-act in §17. De katholieke school *erkent* de rol van de staten en burgerlijke overheden.²³⁰ Maar de tekst-interne auteur formuleert meteen wel een *sine qua non*: “op voorwaarde van erkenning van het “subsidiariteitsbeginsel” en het principe van de “verdelende rechtvaardigheid”, Fco(P). (§17)

Een gelijksoortig voorbehoud vinden we terug in bijvoorbeeld: De katholieke school stelt zich op “*als kritische instantie*”²³¹ tegenover beperkte pedagogische modellen (...).” Fco(P). (§16) Met andere woorden, ze wijst deze niet categorisch af, maar neemt hiertegenover een kritisch-participerende opstelling aan.

Expressives

De (impliciet-)expressieve toon van het tweede deel van de congregatieverklaring is aanmerkelijk positiever, op een enkele uitzondering na, bijvoorbeeld in §20:

“Jammer genoeg is er tegenwoordig een wijdverbreide tendens om die oerplicht [van de ouders om hun kinderen op te voeden] te delegeren.”²³²

Daarnaast zijn er de pessimistische typering met betrekking tot kinderen en jongeren in §15. De tekst-interne auteur spreekt in termen van de geloofsverzaking van verwaarloosde jeugd uit “ontwortelde gezinnen” en van de “geestelijke nood” van jongeren als “slaven van de nieuwe afgoden van een maatschappij”.

De tekst-interne auteur ontvouwt in het tweede deel het visieprogramma voor de katholieke school, waarin uiteraard de voorschrijvende en oproepende performatieve functie de boventoon voeren. Er zijn slechts enkele voorbeelden waarin een expliciete waardering wordt geuit, bijvoorbeeld in de opstelling van de kerkelijke overheden in zake de katholieke school tegenover de Staat en de andere overheden, van oudsher een gevoelig thema, bijvoorbeeld in §17:

²³⁰ J. Berkemans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 44–45.

²³¹ Mijn cursivering.

²³² J. Berkemans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 45.

“(…) [D]e katholieke school [neemt] “*graag*²³³ haar plaats in binnen het schoolsysteem van verschillende landen en de wetgeving van individuele staten (…).”²³⁴

Declaratives

Als onderdeel van de congregatieverklaring²³⁵ vinden we in alle paragrafen evident de *declaratives* terug. De congregatieverklaring wil immers de levens van katholieken en christengelovigen, andersgelovigen en niet-gelovigen veranderen. De tekstvoering in de Conclusie onderstreept het declaratief karakter van de congregatieverklaring.²³⁶

3.4.3. Conclusie & Noten

<i>Hoofdstuk / paragraaf</i>	<i>Codes</i>	<i>Belangrijkste fragmenten – indicatief</i>
Conclusie	Fde(P), Fre(P), Fdi.app(P), Fex/+(P)	Fde(P): “(…) de mens [is] de voornaamste en fundamentele weg voor de kerk (…).”²³⁷ Fdi.app(P), “(De katholieke school) kan (…) bijdragen tot de vervulling van de zending van het volk van God en een dienst bewijzen aan de dialoog tussen de kerk en de gemeenschap (…).” Fex/+(P): De katholieke school bewaart “in onze tijdsomstandigheden haar uitzonderlijk belang.”

< Fig. 30 >

²³³ Mijn cursivering.

²³⁴ J. Berkelmans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 44–45.

²³⁵ Mijn cursivering.

²³⁶ Cf. infra, 3.4.3.

²³⁷ Verwijzing in de tekst (45/221) naar de encycliek van Johannes Paulus II, *Redemptor hominis* (4 maart 1979), 14.

De afsluitende paragraaf (zonder nummer) vormt geen Conclusie in de zin van een vaststelling naar aanleiding van de inhoud, maar heeft meer het karakter van een opdracht aan de tekst-interne lezer als belanghebbende van de katholieke school. Ze doet dat in de vorm van een “bevel (...) dat het Tweede Vaticaans Concilie (...) richtte aan de katholieke school (...)” Deze directief-voorschrijvende woordkeuze, Fdi.pre(P), is vervolgens contrair met de inhoud, want zoals uit de inhoud in de tabel blijkt gaat het om een oproep die in meer tentatieve stijl geformuleerd is, Fdi.app(P).

De paragraaf opent met een opvallende “formule” van Paus Johannes Paulus II, die een onmiskenbaar declaratief karakter heeft en waarin een haast sensationele omkering van zaken wordt weergegeven: “de mens [als] voornaamste en fundamentele weg (...) voor de kerk (...)”.²³⁸ Op die weg ontmoeten “de verkondigers van het Evangelie” – de kerkdienaren als tekst-interne lezer – de uitdagingen in persona van opvoeding en onderwijs, leerlingen / studenten, leraren, schoolleiders, ondersteunend personeel en ouders.

Noten	Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P)	Impliciete prescriptief-directieven in verwijzingen naar uitspraken van Paus Johannes-Paulus II.
--------------	----------------------------	--

< Fig. 31 >

De 27 Noten (met in totaal 28 tekstverwijzingen) zijn zelf-verwijzend, waarmee ik bedoel dat ze louter refereren aan kerkelijke documenten, zoals de congregatieverklaring *De katholieke school* (1977), de concilieverklaring *Gravissimum Educationis*, de concilieconstitutie *Gaudium et Spes*, en apostolische brieven, exhortaties, pauselijke toespraken van Johannes Paulus II. Hieronder staat een overzicht van de referenties en de vindplaatsen in de tekst van de congregatieverklaring.

<i>Gravissimum Educationis</i>	<i>Gaudium et Spes</i>	JPII		Congregatieverklaringen		<i>Handvest van de rechten van het gezin</i>
6 (vtn. 1, 4, 16, 19, 23, 25)	1 (vtn. 9)	9		11		1 (vtn. 17)
		<i>Tertio</i>	1 (vtn. 5)	<i>De katholieke</i>	5 (vtn. 2, 3, 7,	

²³⁸ Het citaat vervolgt met: “de weg die is uitgestippeld door Christus zelf.” Het woordje ‘kerk’ is met kleine letter geschreven (sic).

		<i>millennio adveniente</i> (1994)		<i>school</i> (1977)	8, 15)	
		<i>Ecclesia in Africa</i> (1995)	1 (vtn. 10)	<i>De religieuze dimensie van de opvoeding in de katholieke school</i> (1988)	3 (vtn. 11, 12, 24)	
		<i>Vita consecrata</i> (1996)	1 (vtn. 13)	<i>De katholieke leraar – geloofgetuigenis in de school</i> (1982)	2 (vtn. 21, 22)	
		<i>Christifideles laici</i> (1988)	1 (vtn. 14)	<i>Libertatis conscientia</i> (1986) ²³⁹	1 (vtn. 18)	
		<i>Familiaris consortio</i> (1986)	2 (vtn. 18, 26)			
		<i>Redemptor hominis</i> (1979)	1 (vtn. 27)			
		Toespraak en brief	2 (vtn. 6, 20)			

< Fig. 32 >

Het aantal referenties aan Paus Johannes Paulus II (een-derde deel) overstijgt die aan *Gravissimum Educationis* (ruim een kwart). De rest (ongeveer 40%) verwijst naar de verschillende congregatieverklaringen over de katholieke school, vooral *De katholieke school* (1977) en *De religieuze dimensie van de opvoeding in de katholieke school* (1988), die als institutionele correcties kunnen worden gelezen op *Gravissimum Educationis* (1965). Het kerkelijke instituut ‘de katholieke school’ kwam voorop te staan, in plaats van de christelijke opvoeding, die voor de concilieverklaring nog primordiaal was geweest. De positie van de katholieke school was veranderd sinds het Tweede Vaticaans Concilie. Ze fungeerde niet langer als zelfbewuste, vooruitgeschoven post in het kader van de katholieke emancipatie of missie, maar was, zoals in Nederland, school naast andere scholen geworden. De focus op de eigen identiteit van de katholieke school kreeg steeds meer het karakter van een overlevingsstrategie,

²³⁹ Instructie van de Congregatie voor de Geloofsleer.

in een westerse samenleving die sinds de jaren zestig op drift was geraakt.

De geest van Paus Johannes Paulus II waait dan ook over de prescriptieve directieven in de congregatieverklaring, die een meer stevige greep van het kerkelijk gezag op de katholieke school moeten ondersteunen. De evidentie van deze kennelijke noodzaak wordt ingeleid met de vaak pessimistische beschrijvingen van de sociaal-culturele situatie in het eerste deel.

3.5. Excurs: Wijsheidcitaat

Een uitweiding over de Wijsheidsquote als hoofdstuktitel bij §15 is hier relevant, omdat daarin een tekst-interne lezer direct zichtbaar wordt in de congregatieverklaring: de tekst-interne auteur van de congregatieverklaring wordt hier in de keuze van het citaat als titel van een hoofdstuk immers zelf tekst-interne lezer van een Bijbelboek. De Wijsheid van Salomo is een oorspronkelijk Grieks werk, opgenomen in de Septuagint, en als zodanig onderdeel van de katholieke Bijbelcanon. Het is tussen 200–30 v.C. in Alexandrië in Egypte geschreven.

Het vormt een didactische aansporing, geschreven voor een publiek van opgeleide Alexandrijnse joden, die in die tijd openstonden voor de hellenistische cultuur, die hun gemeenschap sinds de verovering van Alexander de Grote van Egypte omringde.²⁴⁰ Het in het Grieks geschreven Bijbelboek kan gezien worden als een overgangsdokument naar het Nieuwe Testament: niet de verhouding tussen de gemeenschap en God staat centraal, maar de persoonlijke relatie van het individu tot God.²⁴¹ Dit persoonlijke bestaan ziet Wijsheid 10–19, het derde en laatste boekdeel, als een voorbereiding op het leven na de dood, min of meer dus als een school.²⁴²

Het citaat van Wijsheid 6:18 als titel van het hoofdstuk bij §15 luidt: “De drang naar onderrichting is liefde.” Dit vers staat in de context van Wijsheid 6:1–21, die een oproep is om in te gaan op de uitnodiging om wijsheid op te doen. Deze verzengroep maakt deel uit van het tweede deel van het boek Wijsheid, de wijsheidsleer van Salomon, Wijsheid 6–9. Het eerste deel beslaat Wijsheid 1–5, dat een uitgebreide waarschuwing voor een eeuwige vergelding vormt voor het voeren van een “goddeloos” bestaan, waar tegenover het gelukzalige lot van de “rechtvaardigen” wordt gezet. Wijsheid biedt vervolgens in het tweede deel (Wijsheid 6–9) haar diensten daarbij aan.

Deze verzengroep valt in twee delen uiteen. In 6:1–11 motiveert een anonieme ik – die

²⁴⁰ John S. Kloppenborg, “Isis and Sophia in the Book of Wisdom”, 63.

²⁴¹ Nico J. Tromp, “De Wijsheid van Salomo, antwoord op een nieuwe tijd”, 2075–2076.

²⁴² John P. Weisengoff en John, T. Weisengoff, “Death and Immortality in the Book of Wisdom”, 107.

zich bekend maakt met het bezittelijke voornaamwoord ‘mijn’ – om in te gaan op de uitnodigingen van de allegorische figuur Wijsheid.²⁴³ De koningen (vocatief in vers 1) in hun hoedanigheid als dienaren (vocatief in vers 4) van God en als heersers (vocatief in vers 9) over volken hebben immers slecht beleid gevoerd, omdat ze niet geluisterd hebben naar hun Heer, die God is. In de verzen 6:12–21 beschrijft de anonieme ik vervolgens hoe gemakkelijk Wijsheid zich laat vinden.

De Wijsheid wordt door de tekst-interne auteur van de congregatieverklaring, die als tekst-interne lezer van het Bijbelboek Wijsheid de woorden van de tekst-interne auteur van deze Bijbeltekst in het citaat als titel van een hoofdstuk overneemt, aldus impliciet gepersonifieerd. Deze verzengroep vormt een directe reminiscentie aan Spreuken 8–9, waar Wijsheid door een personale vertelinstantie, Koning Salomon, in de directe rede wordt opgevoerd. De allegorische figuur Wijsheid in 6:1-21 kent evenwel geen directe rede.²⁴⁴ De traditie schrijft Spreuken, evenals Wijsheid, toe aan koning Salomon.

Het citaat Wijsheid 6:18 omvat de woorden van een ik-verteller, een fictieve Koning Salomon,²⁴⁵ die de oproep van de allegorische figuur Wijsheid beschrijft om op haar uitnodiging in te gaan. De ‘drang naar onderrichting’ dient gelezen te worden vanuit het perspectief van deze allegorische figuur. Het is in eerste instantie niet de leerling die op zoek gaat naar Wijsheid, maar het is juist andersom: de Wijsheid gaat naar hem op zoek of biedt zich aan.²⁴⁶

De Nederlandse vertaler zet met het woordje ‘drang’ de tekst-interne lezer wellicht op het verkeerde been, omdat dit meer het perspectief vanuit de leerling of student lijkt te suggereren. Het perspectief van de allegorische figuur Wijsheid wordt bevestigd in de vertaling van het vers daarvoor, 6:17. Het oorspronkelijke Grieks van de Septuagintversie van het Nederlandse citaat uit Wijsheid 6:18 luidt in combinatie met vers 6:17,²⁴⁷ waar ik voor het

²⁴³ In Wijsheid 6:22-25 maakt de ik-verteller zich bekend als ‘ik’. Cf. Katholieke Bijbelstichting. *De Bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrordvertaling* (1981), 953.

²⁴⁴ Katholieke Bijbelstichting, *De Bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrordvertaling* (1981), 803, geeft een interessante typering van de figuur Wijsheid: “Wijsheid is niet alleen een eigenschap van God en mensen, en dan in heel veelzijdige zin (kunde, handvaardigheid, levenskunst, ervaring, vroomheid; zie Spreuken 1:1-7), maar ook een eigenschap van de werkelijkheid [Spinoza!], die door God een goddelijke ordening, een scheppingsorde heeft meegekregen. Er zijn constanten in de ervaring en een soort wetmatigheid in de wereld, sporen van Gods ordenende werkzaamheid [Deus sive Natura], die de mens kan naspeuren. De mens moet zich in die orde inpassen, wil hij harmonieus, d.i. gelukkig leven en in vrede bestaan, d.i. ‘in orde’ zijn.” De toevoegingen tussen haakjes zijn van mijzelf.

²⁴⁵ John S. Kloppenborg (“Isis and Sophia in the Book of Wisdom”, 61) noemt de verteller “Pseudo-Salomon”.

²⁴⁶ De beschrijving van de vrouwelijke allegorische figuur Wijsheid in 6:12-21 roept de associatie op van de publieke vrouw die haar diensten bij de stadspoort of bij de tempel aanbood. In 6:16 bijvoorbeeld heet het: “Want zij gaat zelf rond, zoekend naar mensen die haar waardig zijn, en op de wegen vertoont zij zich minzaam aan hen (...)” Cf. Katholieke Bijbelstichting, *De Bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrordvertaling* 1981, 953.

²⁴⁷ Alfred Rahlfs, *Septuaginta, Volumen II Libri poetici et prophetici* (1982), 352–353. In deze uitgave maakt het citaat “De drang naar onderrichting is liefde” deel uit van Sapientia (Σοφία Σαλωμωνος), 6.17.

gemak de in noot 22 veronderstelde Willibrordvertaling (gedeeltelijk) bij heb gezet.²⁴⁸

αρχη γαρ αυτης²⁴⁹ η αληθεστατη παιδειαις επιθυμια (Haar begin is het oprechte verlangen naar onderrichting;) φροντις δέ παιδειαις αγαπη (de drang naar onderrichting is liefde;) αγαπη δε τηρησεις νομων αυτης (de liefde echter is het onderhouden van haar wetten;) προσοχή δέ νόμων βεβαίωσις άφθαρσίας (de ijver voor de wetten is een waarborg voor de onvergankelijkheid;)

Het Griekse φροντις δέ παιδειαις van 6:17²⁵⁰ betekent eerder, gebaseerd op de diverse woordenboekbetekenissen ‘geconcentreerde focus’, dat met δέ nadruk krijgt: ‘zorg voor onderrichting’. Uit de voorgaande verzen blijkt dat de wijsheid zelf op zoek gaat naar de persoon, zoals blijkt uit Wijsheid 6:16:

“Want zij gaat zelf rond, zoekend naar mensen die haar waardig zijn en op de wegen vertoont zij zich minzaam aan hen en komt hun tegemoet bij iedere gedachte.”²⁵¹

Direct hierna volgen de bovenstaand geciteerde verzen. Zoals de katholieke school haar focus richt op de allerarmsten en zij die verstoken blijven van een behoorlijke opvoeding en opleiding.

In communicatief opzicht worden met de quote Wijsheid 6:18 de heersers uit Wijsheid 6:1-11 vervangen door de leraren, waarmee de tekst-interne auteur van het Bijbelboek aan de tekst-interne lezer van de congregatieverklaring laat zien dat ‘heersen’ onderrichting behoort te zijn, wijsheid en liefde.

In de congregatieverklaring komt naast het ‘onderrichting’ van de titel van het hoofdstuk alleen ‘onderricht’ voor in §9, namelijk in een quote van Paus Johannes Paulus II die het in het verband plaatst van de persoon van Jezus. In §15 wordt de onderrichting als liefde uit de hoofdstuktitel verder uitgewerkt. Daar heet het dat katholieke scholen ontstaan zijn uit “een diepe pedagogische liefde voor jongeren en kinderen, die aan zichzelf waren overgelaten en totaal geen opvoeding hadden gehad.” De katholieke school moet “die oorspronkelijke synthese

²⁴⁸ Katholieke Bijbelstichting, *De Bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrordvertaling* (1981), 953.

²⁴⁹ Namelijk: η σοφια, de wijsheid.

²⁵⁰ Takamitsu Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* 2009, 720–721: φροντις: act of giving thought, concern, worry; φροντιζω: to exercise the mind, 'think', to give thought to, to think and give caring attention to. Cf. Walter Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, 1728: φροντις: Sorge, d. Besorgnis, d. Fürsorge; φροντιζω: denken an, bedacht sein auf, sich kümmern um. Cf. Henry George Liddell en Robert Scott, *A Greek English Lexicon*, 1956–1957: φροντις: geen separate vertaling; φροντιζω: o.a. to be concerned, anxious about, give consideration to, attention to. Cf. Alfred Schmoller, *Handkonkordanz zum Griechischen Neuen Testament*, 512: φροντιζειν: curare.

²⁵¹ Katholieke Bijbelstichting, *De Bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrordvertaling* (1981), 953.

van pedagogische hartstocht en liefde tot stand brengen (...).” De congregatieverklaring noemt als concrete invullers van deze liefde een aantal onderwijsheiligen als leraren: Josef van Calasanza, De la Salle, en Don Bosco. Naast ‘Wijsheid’ als verwijzing naar de titel van het Bijbelboek bij §15 komt ‘wijsheid’ alleen voor in §14, dat stelt dat kennis die op school wordt opgedaan door de leerling “tegen de achtergrond van het geloof (...) wijsheid en levensvisie” wordt.

De nadrukkelijke zorg voor onderwijs die uit het citaat spreekt, komt in de drie alinea’s van §15 tot uiting in een pedagogische liefde, uitgedrukt in de bewoordingen van “speciale aandacht voor de zwaksten” (al.1), in de focus van de katholieke school op kinderen die blijven verstoken van opvoeding en scholing (al.2), en op de allerarmsten en gemarginaliseerden (al.3).

De tekst-interne auteur van de congregatieverklaring citeert met bronvermelding tot zelfs in de hoofdstuktitel toe. In het perspectief van de taalhandeling kan deze redactie beschouwd worden als een *representative* als claim, Fre(P). Daarnaast impliceert deze de taalhandeling van een autoriteit die enerzijds voorschrijft, Fdi.pre(P), en oproept, Fdi.app(P). De tekst-interne auteur van de congregatieverklaring laat zich zien als een goede lezer, met andere woorden als een goede leerling van Wijsheid, en die als leervoorbeeld een rolmodel is voor de tekst-interne lezer van de congregatieverklaring, Fdi.app(P).

In declaratieve zin neemt in het geval van dit Bijbelcitaat de personale wij-verteller van de congregatieverklaring de voorbeeld(ige) rol over van de ik-verteller van Wijsheid 6:1-21. Op basis van de Wijsheid-quote verklaart de tekst-interne auteur van de congregatieverklaring het verzorgen van onderwijs tot een daad van naastenliefde, Fde(P). De tekstverwijzingen naar uitspraken van autoriteiten als de concilievaders als auteurs van *Gravissimum Educationis* en Paus Johannes Paulus II, op wie ik respectievelijk in §3.4.2 wees, fungeren als ondersteuning van de autoriteit van de tekst-interne auteur van de congregatieverklaring, Fde(P) en vormen daarmee een leeswijzer voor de tekst-interne lezer van de congregatieverklaring.

3.6. Terugblik

In het oog springend is de tegenstelling in de tekst tussen het sombere en pessimistische eerste deel van de congregatieverklaring en het meer neutrale, licht optimistische tweede deel. Een enthousiasme over de niet systematisch uiteengezette beschrijving van visie en missie van de katholieke school blijkt daar niet uit. De soms gebrekkige formuleringen en het ambtelijk proza van deze congregatieverklaring willen daarbij ook niet echt helpen. Een goed voorbeeld van het laatste staat in de eerste alinea van §11:

“Van haar kerkelijke identiteit leidt zij haar oorspronkelijke karaktertrekken van haar ‘structuren’ af. Zij is een legitiem instrument van de kerk, een plaats voor werkelijk een specifiek pastoraat.”²⁵²

De congregatieverklaring spreekt daarnaast nogal eens in termen van ‘investeren’ en ‘middelen’. En dan zijn er de taal- en drukfouten, waarop ik hierboven al eens wees in een voetnoot. Ik wees ook op de plaatsing en de inhoud van de *lead*, die in feite alleen de ‘extended’ introductie betreft. Het artikel in het officiële publiciteitsorgaan van het Secretariaat RKK maakt daardoor een slordige indruk. In het kader van de communicatie door middel van taalhandelingen vind ik deze bevinding wel relevant, omdat de taal- en drukfouten de overdracht ervan belemmeren. Ook boodschappen moeten behoorlijk worden ingepakt.

De weergave van de feiten door middel van de *representatives* mag hier en daar gerust tendentiekus genoemd worden. Het ontbreekt in dit verband aan gegevens die de aannames ondersteunen. In §6 wordt er – zonder verdere onderbouwing – een wel heel negatief beeld van ‘de jeugd van tegenwoordig’ geschetst: jongeren worden “onverschillig” en “apathisch” genoemd.²⁵³ Ik wees er hierboven al op dat de tekst-interne auteur (TIA) deze nodig had, om een stevig corrigerend geluid te laten horen met betrekking tot de katholieke school als “instrument” tegen al te slechte tendensen in cultuur en maatschappij.

In deze congregatieverklaring wordt zichtbaar, dat de tekst-interne auteur (TIA) in de terminologie aanhaakt bij de onderwijskundig-ambtelijke tendensen in de taalvoering in het Nederlandse onderwijs sinds de jaren negentig. Behalve in het citaat (§11) hierboven gebruikt de TIA een onderwijskundige en ambtelijke formulering, door de katholieke school als “pedagogisch instrument” te presenteren (§8).²⁵⁴

Daartegenover staat dat het Wijsheidscitaat (6.18) als hoofdstuktitel benadrukt, dat het onderricht door de leraar op de eerste plaats een daad van liefde is. Onderwijs begint met een diepbeleefde solidariteit met de leerling, met name de kansarme. De tekst-interne auteur doet, in zijn relatie tot de tekst-interne lezer (TIR) van de tekst uit Wijsheid, met dit citaat als onderwijsvisie een appel op de leraar en verklaart tegelijk daarmee onderwijs op school als liefdeswerk.

Hierboven signaleerde ik al een tegenstelling tussen de negatieve toon in de situatiebeschrijvingen van de katholieke school en de positieve toon over het onderwijsaanbod

²⁵² J. Berkemans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 42.

²⁵³ Cf. supra 3.4.1; J. Berkemans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40/216–41/217.

²⁵⁴ J. Berkemans, “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 41/217.

ervan. Daarnaast stel ik ook een discrepantie vast in de taalvoering, die enerzijds vooringenomen en emotioneel geladen is in haar situatieschetsen, en anderzijds de oplossingen ervoor door middel van het onderwijsaanbod van de katholieke school, die niet zelden in ambtelijk proza worden geformuleerd. Deze discrepantie vergroot echter de zeggingskracht van de speech-acts naar mijn mening niet, omdat de zakelijkheid niet altijd evident is.

De taalvoering duidt in de taalhandelingen desalniettemin op een serieus nemen van de tekst-interne lezer (TIR): de soep wordt niet al te heet opgediend. Ik wees op de ambiguïteit in de *directives*: de kerkelijke richtlijnen met betrekking tot de katholieke school worden in tentatieve stijl geformuleerd, waardoor de voorschriften tegelijk als aansporingen kunnen worden gelezen. De scheidslijnen in de formuleringen van de taalhandelingen zijn sowieso poreus te noemen.

Rechtovereind blijft echter staan in de congregatieverklaring, dat de katholieke school toe is aan een revalidering van haar christelijke fundament en evangelische waarden, als antidotum. Hierin is de hand van Paus Johannes Paulus II, afgaande op de referenties, duidelijk zichtbaar.

Ten aanzien van de verhouding tussen opvoeding en onderwijs op school, houdt de congregatieverklaring het bij algemene bevindingen en formuleert hier ook niet in meer operationele termen, niettegenstaande de sombere constatering dat veel ouders de opvoeding ‘gedelegeerd’ zouden hebben, waarbij op de eerste plaats aan de school kan worden gedacht. De pedagogische modellen moeten een meerdimensionale invulling krijgen, als tegenwicht tegen de al te functionalistisch en technisch geformuleerde. En daarnaast moeten ouders actief betrokken blijven van de vorming van hun kinderen.

Een opvallend gegeven is, dat ook in deze congregatieverklaring een systematisch onderscheid tussen de diverse termen met betrekking tot de vorming van het kind en de jongere uitblijft.²⁵⁵ De termen met betrekking tot de activiteiten op school worden door elkaar gebruikt: onderwijs, opvoeding, instructie, scholing en vorming (*Bildung*). Een handicap vormt steeds het woord ‘education’ uit de Engelse vertaling als uitgangspunt, dat meerdere betekenissen heeft: het duidt zowel op onderwijs als opvoeding en ook de andere hier zojuist genoemde zaken vallen daarbinnen. De term is per definitie ambigu. Elke keuze hierbij tussen bijvoorbeeld ‘onderwijs’ en ‘opvoeding’ is discutabel en dus geheel de verantwoordelijkheid van de vertaler.

Identiteit en functionaliteit vormen de tegenstelling in deze congregatieverklaring, maar het klinkt allemaal wat ambivalent en ambigu. Enerzijds blijkt uit de tekst dat de katholieke

²⁵⁵ Ook in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* worden termen met betrekking tot onderwijs niet systematisch naast elkaar gebruikt. Cf. supra 2.2.

school vanuit de eigen identiteit op haar ponteneur staat; ze weigert om helemaal mee te gaan in moderne pedagogische en didactische modellen en onderwijscurricula die zij onaf noemt, omdat het transcendente narratief erin zou ontbreken. Anderzijds staat de katholieke school open voor dialoog met de overheid en staat zij letterlijk open voor iedereen – onder de restrictie overigens van waardering en respect voor haar identiteit – en formuleert hierin in uitnodigende stijl. Het is niet dat deze afbakening van identiteit en de openheid voor andere contradictoir zijn, maar het gaat mij hier meer om de tegengestelde manier van formuleren. Buiten de school is het weer guur, binnen is het warm.²⁵⁶

²⁵⁶ De boven geciteerde passage uit §6 is als generaliserende diskwalificatie van jongeren ronduit een dissonant, zelfs een faux-pas, te noemen.

4. De bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* (2002)

4.1. Inleiding

De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* werd als kerkelijk-strategisch visiedocument, dat de grondbeginselen van de christelijke opvoeding en de katholieke scholen op het oog had, achtereenvolgens operationeel uitgewerkt door de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming en de nationale bisschoppenconferenties.

In het vorige hoofdstuk analyseerde ik als exemplarisch voorbeeld van een verklaring van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming: *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998). Dit hoofdstuk vervolgt met een analyse van een exemplarische brief, of liever gezegd onderwijsnota, van de Nederlandse Bisschoppenconferentie: *Bezield en zelfbewust, beleidsnota met het oog op een nieuwe dynamiek en een gedeelde visie in het katholiek onderwijs* (2002).

De aanloop naar het jaar 2000 werd als een scharnierpunt ervaren, zowel maatschappelijk als kerkelijk, getuige bijvoorbeeld alleen al de titel van het onderzoeksrapport van de Nederlandse Katholieke Schoolraad uit 1999.²⁵⁷ Dit feit alleen al motiveerde mij om voor twee documenten te kiezen, een congregatieverklaring uit 1998²⁵⁸ en een bisschoppelijke brief uit 2002, die gepubliceerd werden rondom dit scharnierpunt. Ik kies wat de laatste betreft voor een bisschoppelijke nota met een meer algemene inhoud, die een breed onderwijsterrein bestrijkt en niet voor een brief of nota die een specifiek probleem aankaart met betrekking tot het katholiek onderwijs.

Een motivering te meer is, dat *Bezield en zelfbewust* goed aansluit bij de voornoemde congregatieverklaring, onder meer omdat in beide documenten de identiteitsbepaling van de katholieke school een hoofditem is. Bovendien vormt de nota het laatste substantiële document van de Nederlandse Bisschoppenconferentie met een brede onderwijs-range.

De vraag die ik in dit hoofdstuk wil beantwoorden, is hoe de taalhandelingen, gebaseerd op de structuur en de semantiek, zoals aan de tekst-interne lezer (TIR) van *Gravissimum Educationis* voorgelegd, door de TIR van *Bezield en zelfbewust* (2002) zijn opgepikt. In de synthese van Hoofdstuk 5 volgt een vergelijking van de lezersreceptie met betrekking tot de besproken congregatieverklaring.

Naar analogie van de beide vorige hoofdstukken, geef ik eerst de sociaal-culturele en

²⁵⁷ Nederlandse Katholieke Schoolraad, *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?*

²⁵⁸ Cf. supra, Hoofdstuk 3.

intertekstuele context aan waarbinnen deze congregatieverklaring verscheen (4.1). Die is hier wat uitgebreider dan de contextbeschrijvingen in de beide vorige hoofdstukken van respectievelijk de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* en de congregatieverklaring, *De katholieke school op de drempel het derde millennium*, omdat het perspectief van deze analyse de lezersreceptie van het Nederlands katholiek onderwijs is. Mede daarom is gekozen voor Nederlandse vertalingen van deze verklaringen. De focus van dit proefschrift ligt immers op de Nederlandse context van het (katholiek) onderwijs en ik kies voor de vertalingen die in de context van het Nederlands katholiek onderwijs courant zijn.

Daarna volgt analoog aan de beide voorgaande hoofdstukken de tekststructuur van deze bisschoppelijke nota in 4.2 en komt zijn tekstsemantiek aan bod in 4.3. De tekstcommunicatie in de vorm van taalhandelingen of speech-acts wordt behandeld in 4.4. De beide evangeliecitaten die voorkomen in het Besluit van de bisschoppelijke nota worden geanalyseerd en op hun intertekstuele valentie geschat in 4.5. Tot slot volgt een terugblik op het hoofdstuk in 4.6.

De eerste paragraaf begint met een beschrijving van de sociaal-culturele context in historisch perspectief van het confessioneel onderwijs in Nederland, waarbinnen *Bezielde en zelfbewust* verscheen in 2002. Om de bredere historische context aan te geven, komt vervolgens een overzicht aan bod van de brieven en nota's over het Nederlands katholiek onderwijs van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, plus enkele rapporten die onder haar auspiciën daarover verschenen, in de postconciliaire periode (4.1.1). Van beide typen documenten worden enkele karakteristieken gegeven (4.1.2).

4.1.1. De bisschoppelijke brieven, nota's en rapporten in samenhang

De publicaties die onder verantwoordelijkheid van het Nederlands episcopaat verschenen, hadden (en hebben) hun specifiek Nederlandse setting van de verhouding van Kerk en Staat en daaraan gekoppeld de positie van het confessioneel (katholiek en protestants) onderwijs. Hierin trad (en treedt) de dualiteit van openbaar en bijzonder onderwijs op de voorgrond, die haar wortels heeft in de stichting van de Nederlandse natie in 1795. Ten aanzien van het confessioneel onderwijs zijn in zijn reactie op het staatsonderwijs – dat bekend staat als het openbaar onderwijs – in het bijzonder vanuit katholiek perspectief, drie stadia te onderscheiden: die van verzuiling en emancipatie (1900-1950), vervolgens consolidatie en expansie (1950-1990) en tenslotte reïficatie en verzakelijking (1990-2020).

De eerste helft van de twintigste eeuw, de eeuw van het kind genoemd vanwege de

toegankelijkheid voor jongens en meisjes van de school,²⁵⁹ wordt gekenmerkt door een expansief proces van maatschappelijke verzuiling en katholieke emancipatie, waarin het katholieke volksdeel zich tegenover de politieke overheid opstelde, vooral ook op onderwijsgebied.

Vanaf 1950 volgt de periode van consolidatie en expansie, juist aan het einde van de era van het Rijke Roomsche Leven, die duurde van ongeveer 1925 tot 1960,²⁶⁰ om behoud en uitgroei van het bevochten deel en werd samenwerking met diezelfde overheid gezocht.

Ten slotte volgt vanaf ongeveer 1990 de periode van reïficatie en verzakelijking. In het katholieke onderwijs bij uitstek, dat al vrij snel de praktische invulling van haar signatuur verloor, maar deze, al was het vaak slechts formeel, nog wenste te behouden.

Naar aanleiding van en in reactie op *Gravissimum Educationis* en de verklaringen van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming publiceerde de Nederlandse Bisschoppenconferentie in de tijd na het Tweede Vaticaans Concilie een aantal bisschoppelijke brieven en beleidsnota's.²⁶¹ Daarnaast werden onder haar verantwoordelijkheid onderzoeksrapporten gepubliceerd.

Met de blik op het jaar 2000, dat in de seculiere wereld zijn focus richtte op de gevreesde millenniumbug, wilde de Nederlandse Bisschoppenconferentie peilen of het katholiek onderwijs in Nederland klaar was voor het nieuwe millennium. Zij stelde in haar onderwijsbrief uit 1996, *Katholiek onderwijs en de komende tijd*, een consultatie in het vooruitzicht onder allen die in het katholiek onderwijs betrokken waren. Dit onderzoek naar het profiel en de rol van het katholiek onderwijs zou worden uitgevoerd door de Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSR) en de bisschoppelijk gedelegeerden.

De in de bisschoppelijke brief in het vooruitzicht gestelde consultatie die volgde, werd in 1999 door de Nederlandse Katholieke Schoolraad gepubliceerd, onder de titel *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?* Naar aanleiding van de daarin geformuleerde adviezen verscheen in 2002 de episcopale beleidsnota *Bezield en zelfbewust*.

De bisschoppelijke nota die hier aan een onderzoek wordt onderworpen, is de zesde over katholiek onderwijs en christelijke opvoeding sinds het Tweede Vaticaans Concilie. In totaal gaat het om de volgende acht brieven of nota's van de Nederlandse Bisschoppenconferentie

²⁵⁹ J. F. Aarts, N. Deen en J. H. Giesbers, *Onderwijs in Nederland*, 6.

²⁶⁰ M. van der Plas, *Uit het rijke Roomsche Leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935*, 9.

²⁶¹ Bisschoppelijke brieven zijn gericht aan de hele geloofsgemeenschap, met een uitstraling naar buiten, en zijn vaak meer performatief geformuleerd. Het zijn tactisch-beleidsdocumenten voor de middellange termijn en verschijnend in een sequentie. Hierover meer in 4.1. Bisschoppelijke beleidsnota's zijn op kerkprovinciaal niveau meer strategisch van aard, en gebaseerd op veldonderzoek. Ze zijn meer positionerend van karakter.

over onderwijs en opvoeding.

In onderstaande chronologische overzichten staan tevens enkele rapporten vermeld over katholiek onderwijs en catechese, die door diverse organisaties onder auspiciën van de Nederlandse Bisschoppenconferentie na het Tweede Vaticaans Concilie zijn gepubliceerd.

Bisschoppelijke brieven en nota's

- *Brief van de bisschoppen over het katholieke onderwijs* (1977).
- *Perspectieven voor de catechese in Nederland. Verklaring van de Nederlandse bisschoppen* (1982).
- *Geloofsoverdracht. Een reactie van de bisschoppen op de aanbevelingen van het LPO over geloofsoverdracht tussen jongeren en ouderen* (1982).
- *Katholiek onderwijs en de komende tijd. Oproep tot bezinning aan allen die bij het onderwijs betrokken zijn* (1996).
- *'Wiccen' en wegen: instrument voor kwaliteitsbeheer in de catechese* (2000).
- *Bezield en zelfbewust. Beleidsnota met het oog op een nieuwe dynamiek en een gedeelde visie in het katholiek onderwijs* (2002).
- *De glans van Gods woord. Brief over catechese* (2004).
- *De vreugde van het leren. Gesprek tussen katholieken en Joden als bijdrage aan de samenleving* (2005).

Rapporten onder auspiciën van de Nederlandse Bisschoppenconferentie

- Bisschoppelijke Commissie voor de Katechese, Bisschoppelijke Commissie voor Onderwijs en Vorming (1995), *Criteria bij de bepaling van de inhoud van het godsdienstonderwijs op de Katholieke School*.
- Congregatie voor de Clerus (1998), *Algemeen directorium voor de catechese*.
- Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSR) (1999), *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig? Rapport van de consultatiecommissie 'Katholiek onderwijs 2000plus'*.
- Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSR) i.s.m. het Officium Educationis van de Nederlandse Bisschoppenconferentie (2006), *Een kwaliteitsperspectief voor de katholieke school*.

- Commissie Verkenning Katholiek Onderwijs (2010), *School en kerk verbinden: een perspectief voor katholiek onderwijs. Eindrapport van de onafhankelijke verkenningscommissie ingesteld door de Nederlandse Bisschoppenconferentie en de Nederlandse Katholieke Schoolraad.*

4.1.2. De bisschoppelijke brieven in kort bestek

Hierna volgt een wat uitgebreidere schets van de acht bisschoppelijke brieven of nota's, waarmee tevens een verantwoording van de keuze wordt gegeven. Daarbij worden kort de rapporten van het bovenstaande overzicht aangestipt. Er zijn veel meer officiële publicaties op andere gebieden van of namens de Nederlandse Bisschoppenconferentie, maar de bovenstaande acht hebben uitdrukkelijk de katholieke school en het christelijk onderwijs op het oog.

De eerste officiële brief van de Nederlandse Bisschoppenconferentie over onderwijs en opvoeding verscheen in 1977, ruim tien jaar na het Tweede Vaticaans Concilie.²⁶² Deze brief – waarbij wat langer wordt stilgestaan – vormt de formele aftrap voor het Nederlandse bisschoppelijk onderwijs- en opvoedingsbeleid. Deze en volgende onderwijsbrieven laten zien dat de bisschoppen ingingen op de nieuwe ontwikkelingen rondom secularisering en schaalvergroting binnen het Nederlands onderwijs, waardoor invulling van de katholieke identiteit hernieuwde aandacht behoeft. De bisschoppelijke focus was dus niet zozeer gericht op de nominale signatuur van de scholen, maar de consolidatie ervan door een nieuwe invulling ervan.

De aanleiding voor de brief blijkt de onderwijscrisis waarvan in Nederland (tien jaar na het Tweede Vaticaans Concilie) sprake zou zijn, en die nog geïntensiveerd wordt door een geloofscrisis. Wat hier onder onderwijscrisis wordt verstaan, blijkt de crisis van het katholiek onderwijs te zijn. En die blijkt uit het verband met de geloofscrisis waarvan sinds het Tweede Vaticaans Concilie sprake zou zijn.

Deze brief was de eerste in de rij van pogingen van de Nederlandse Bisschoppenconferentie om het contact te bestendigen met de katholieke school, die vaak de fluïde vormen van de laatmoderniteit aannam.²⁶³ Enerzijds bleef ze de katholieke identiteit steeds weer opnieuw onder woorden brengen, maar anderzijds nam ze de eigentijdse manier van doen op school aan.

In haar bisschoppelijke brief van vijf jaar later met de titel *Perspectieven voor de*

²⁶² Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Brief van de bisschoppen over het katholieke onderwijs.*

²⁶³ Z. Bauman, “Stop telling me; show me!”, 63–76.

catechese in Nederland (1982) stelt de Bisschoppenconferentie enigszins mismoedig vast: “God lijkt zich uit Nederland te hebben teruggetrokken.”²⁶⁴ Deze situatie maakt het werk voor de catecheet zo moeilijk soms, dat hij maar liever uit voorzichtigheid zijn mond houdt, want het geloof is op de terugtocht. Zelfs op de katholieke school.

Tegelijkertijd is er waardering voor de grote maatschappelijke aandacht en betrokkenheid voor allerlei zaken die de menselijke waardigheid betreffen: de vraagstukken van oorlog en vrede,²⁶⁵ het milieu,²⁶⁶ de solidariteit met wat toen genoemd werd de Derde Wereld.²⁶⁷

Hierin lezen wij de aanzetten terug die beeld en inhoud van het meer praktisch gerichte ‘impliciete curriculum’ met zijn ‘impliciete waardenoriëntatie’ van het godsdienstonderwijs steeds vaker zou gaan bepalen, om uiteindelijk de staande praktijk te worden.²⁶⁸ Daarnaast wordt er een poging gedaan de catechese meer inhoud en vorm te geven op school, aan de hand van richtlijnen van bovenaf. Dit betekende een stap verder in het proces om de katholiciteit van het onderwijs sterker te verankeren.

In haar bisschoppelijke brief *Geloofsoverdracht* van hetzelfde jaar doet de Nederlandse Bisschoppenconferentie (1982) op aanbevelingen van het Landelijk Pastoraal Overleg (LPO)²⁶⁹ nóg een poging tot behoud van de catechese op school. Ze brengt daarmee, gedwongen door de hard voortschrijdende secularisering onder de leerlingen, maar vooral ook onder hun ouders en leerkrachten, een nuancering aan in de regelgeving. Zo probeert ze onder druk van de vaak moeizame praktijk op de scholen, vooral in het voortgezet onderwijs tot nieuwe definities te

²⁶⁴ Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Perspectieven voor de catechese in Nederland. Verklaring van de Nederlandse bisschoppen*, 10. Een episcopale personificatie die voor de lezer van nu meteen de associatie oproept met het populaire boek van de historicus Geert Mak (1996), *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Lang daarvoor had Nescio het in *Dichtertje* al over de “God van Nederland”, die stond voor het Hollandse burgersmansfatsoen inclusief spruitjeslucht. Cf. Nescio, “Dichtertje”, 73–117.

²⁶⁵ ‘Kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland’ was een bekende leus in de tijd van de grote demonstraties tegen de plaatsing van kernwapens in Nederland in de jaren 1981–1983. Cf. A. van Iersel en M. Spanjersberg, “Naar een morele beoordeling van de nucleaire afschrikking”, 9–172.

²⁶⁶ In Nederland verscheen in 1972 het Rapport van de Club van Rome. Cf. Dennis Meadows (MIT), *De grenzen aan de groei*.

²⁶⁷ In de jaren zeventig en tachtig werden diverse VN-conferenties over ontwikkelingssamenwerking georganiseerd, die in de Nederlandse media grote aandacht kregen.

²⁶⁸ T. Elshof, “Katholiek onderwijs in Nederland: tussen kerk en wereld. Een pleidooi voor hernieuwde betrokkenheid”, 374–392.

²⁶⁹ “Het Landelijk Pastoraal Overleg was een voortzetting van het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie (1965–1970). In 1973 werd besloten tot de oprichting van dit overleg, dat net als haar voorganger trachtte de hervormingen van het Tweede Vaticaans Concilie binnen de Nederlandse context vorm te geven. Dit orgaan zou slechts een adviserende functie hebben. De bisschoppen hadden zitting, maar geen stemrecht in dit overleg. Het overleg kon alleen op initiatief van de bisschoppen bijeengeroepen worden. Tussen 1973 en 1998 zijn er vijf zittingen van het LPO geweest, die ieder over verschillende bijeenkomsten verspreid waren. Hoewel het LPO officieel niet is opgeheven, zijn er sinds 1998 geen zittingen meer geweest.” Cf. Katholiek Documentatiecentrum (z.j.), “Ten geleide archiefstuk LPO III.”

komen voor de christelijke en katholieke vorming.²⁷⁰

In de bisschoppelijke brieven van na 1990 en de daaraan gekoppelde rapporten gaan de bisschoppen meer inhoudelijk in op de ontwikkelingen binnen het Nederlandse onderwijs. Door de intensivering van overheidstoezicht op onderwijs en de regelgeving die dat met zich meebracht ten aanzien van de schoolplannen, curriculum en examinering, was het onderwijs in Nederland uniformer geworden.²⁷¹ Hierdoor dreigde signatuur steeds meer een lege huls te worden. Het was zaak om die eigen identiteit opnieuw te gaan verwoorden en te professionaliseren.

In de bisschoppelijke onderwijsbrief uit 1996, *Katholiek onderwijs en de komende tijd*, waarin, zoals ik hierboven al schreef, een consultatie van het katholieke onderwijsveld in het vooruitzicht werd gesteld, uiten de bisschoppen hun bedenkingen tegen de toename van rendements- en doelmatigheidsoverwegingen, met name in het publieke en maatschappelijke domein.²⁷² In het Nederlandse onderwijs leidde dat volgens hen tot schaalvergroting, decentralisatie en deregulering (§11-§15). De autonomie van de scholen, lees de schoolbesturen, moest groter en de leerling als klant moest maatwerk geboden. Dat paste volgens de bisschoppen in de wereldwijde tendens van “veralgemenisering” (§15), die met name ook “het bijzonder onderwijs” bedreigde. Hierdoor kwam de diversiteit in het onderwijs in gevaar, terwijl de pluriforme samenleving daar juist wel om vroeg. Ook maakten de bisschoppen zich zorgen over de spankracht van de docenten in een samenleving en met een overheid die steeds meer van hen vergde.

De in de bisschoppelijke brief van 1996 *Katholiek onderwijs en de komende tijd* in het vooruitzicht gestelde consultatie van participanten en belanghebbenden in het onderwijs vond haar uitwerking in een rapport dat in 1999 verscheen onder de titel *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?*²⁷³ De consultatiecommissie Katholiek onderwijs 2000plus was de rapporteur, samengesteld door de Nederlandse Katholieke Schoolraad en het College van Bisschoppelijk Gedelegeerden voor het katholiek onderwijs.

De meest in het oog vallende items die gesignaleerd werden, waren een hernieuwde aandacht voor de identiteit van de school, de ontvankelijkheid voor nieuwe vormen van

²⁷⁰ Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Geloofsoverdracht. Een reactie van de bisschoppen op de aanbevelingen van het LPO over geloofsoverdracht tussen jongeren en ouders*.

²⁷¹ B. Mellink, *Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945*, 16.

²⁷² Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Katholiek onderwijs en de komende tijd. Oproep tot bezinning aan allen die bij het onderwijs betrokken zijn*.

²⁷³ Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRR), *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig? Rapport van de consultatiecommissie 'Katholiek onderwijs 2000plus'*.

spiritualiteit en ethiek, en de navenante invulling van de catechese en godsdienstlessen.

De bisschoppelijke brief (of eerder notitie) met de wat bevreedende titel, *‘Wiccen’ en wegen: instrument voor kwaliteitsbeheer in de catechese* (2000), zet de ontwikkeling in gang naar meer eigentijdse professionalisering van de catechese en godsdienstles op school en in de parochie.²⁷⁴ De tijd was rijp om tot een formele functieomschrijving te komen, zoals we die ook kennen uit de wereld van werkgevers en werknemers: het functiewaarderingssysteem. In 2006 zou een concrete uitwerking volgen in de vorm van het kwaliteitsrapport, die zowel de schoolcatechese als de parochiecatechese betrof.²⁷⁵

In 2002 publiceerde de Nederlandse Bisschoppenconferentie de nota *Beziëld en zelfbewust* als uitwerking in termen van beleid van het advies van de consultatiecommissie Katholiek onderwijs 2000plus, dat het onderwerp van analyse in de paragrafen 4.2 t/m 4.5 is.

De brief van een paar jaar later, *De glans van Gods woord* (2004) had als achterliggende vraag of de schoolcatechese nog wel een reële toekomst had.²⁷⁶ Met het verdwijnen van de moderator uit de katholieke scholen was sinds de jaren zeventig de catechese, maar ook de godsdienstles op de scholen geleidelijk aan haar elan kwijtgeraakt. In deze periode (2000–2005) achtte de Nederlandse Bisschoppenconferentie de tijd rijp om vól over te schakelen naar de parochiecatechese, en deze nieuwe impulsen te geven. De bisschoppen ruimden voor de schoolcatechese in het curriculum nog maar een beperkte plaats in.

In de bisschoppelijke onderwijsbrief van een jaar later, *De vreugde van het leren* (2005), wordt de fundamentele betekenis van de menselijke waardigheid benadrukt, tegelijk met de bekende toevoeging van het belang van het *bonum commune* in dit verband – de menselijke waardigheid geldt ook de ander. In een document met als performatief doel het verbinden is dat onvoorwaardelijk, evenals het beklemtonen van de dialoog.²⁷⁷

De notie ‘dialoog’ gebruikt de tekst als opstapje naar een beschouwing over de verhouding tussen maatschappij en religie. Die is na 2001 onder grote druk komen te liggen, maar die samenleving heeft de religies nodig, juist vanwege hun verbindende kracht. Hier speelt op de achtergrond het politieke klimaat, maar door daar niet naar te verwijzen blijft deze op zich zinnige uitspraak wat in de lucht hangen. In de sterk geseculariseerde Nederlandse

²⁷⁴ Bevreedend, omdat het neologistische acroniem ‘wiccen’ associaties oproept met het acroniem ‘wica’ of ‘wicca’, een internationale organisatie van moderne hekserij. Het ging om wat toen nog heette de functie van werkende in de catechese: afgekort de *wic*. Deze term heeft het historisch gezien niet gehaald. Cf. Nederlandse Bisschoppenconferentie, “Wiccen en wegen: instrument voor kwaliteitsbeheer in de catechese”, 348–358.

²⁷⁵ Nederlandse Katholieke Schoolraad, *Een kwaliteitsperspectief voor de katholieke school*.

²⁷⁶ Nederlandse Bisschoppenconferentie, “De glans van Gods woord. Brief over catechese”, 318–329.

²⁷⁷ Nederlandse Bisschoppenconferentie, “De vreugde van het leren. Gesprek tussen katholieken en Joden als bijdrage aan de samenleving”, 221–226.

samenleving kregen de traditionele godsdiensten plotseling een rol toebedeeld als gesprekspartner van andere wereldreligies zoals de islam en het hindoeïsme. Het religieus analfabetisme nam onder de Nederlandse bevolking echter hand over hand toe,²⁷⁸ waardoor een dialoog praktisch onmogelijk werd. De afstand tussen seculier en religieus was hier te groot.

De hierboven al genoemde nota (in de vorm van een brochure verspreid over de katholieke scholen) van de Nederlandse Katholieke Schoolraad uit 2006, *Een kwaliteitsperspectief voor de katholieke school*, haakt op de hierboven geschetste tendens van formalisering en standaardisering in en heeft dan ook de kwaliteitszorg van het katholiek onderwijs tot onderwerp.²⁷⁹ Deze is het tactische en operationele vervolg op de bisschoppelijke nota *Bezield en zelfbewust* (2002), en sluit als zodanig aan op passages uit *Gravissimum Educationis* (§8, §9), betreffende de kwaliteitseisen voor het katholiek onderwijs.

In de nota treffen we nieuwe woorden aan die een nieuw eigentijds taalpalet illustreren. Daarbinnen lijkt sprake van een zekere tendens tot reïficatie in vorm en inhoud van een ambtelijk bureaucratisch taalregister dat aspecten, bijvoorbeeld in het beroepenveld van de zorg of van het onderwijs, op zichzelf en losstaand van hun context en omgeving uitdrukt.²⁸⁰ Deze taal vindt men met name terug in de terminologie van de kwaliteitszorg, die gaat over de ontwikkeling en bewaking van de kwaliteit van het onderwijs en de verantwoording ervan.

Deze verantwoording vindt plaats in termen van schoolplannen, kwaliteitshandboeken, benchmarks, borging, audits, visitaties, jaarverslagen en verbeterplannen. De bewaking van de kwaliteit van het onderwijs brengt relatief veel bureaucratie met zich mee, en de klacht is dat dit allocatiegelden van het primaire proces wegtrekt. De kwaliteitscontrole van het onderwijs door de overheid heeft een dermate grote administratieve last opgeleverd, dat deze het werk is geworden van specialisten die thuis zijn in de ambtelijke regelgeving.

Er werden diensten opgetuigd, binnen en buiten de scholen. De eerste zijn de stafdiensten van gefuseerde scholen, de tweede zijn de schoolbegeleidingsdiensten, die deze ondersteuning in hun pakket hebben. Onbedoeld bereikt de gebezigde taal dat de direct betrokkenen op afstand worden gezet. De door *Gravissimum Educationis* (§12) geviseerde samenwerking wordt bijvoorbeeld gevonden door middel van het uitwisselen van ‘good

²⁷⁸ T. Elshof, “Katholiek onderwijs in Nederland: tussen kerk en wereld. Een pleidooi voor hernieuwde betrokkenheid”, 374-392; M. van Dijk-Groeneboer, *Leren en leven vanuit je wortels. Religieuze educatie voor iedereen*, 7-9.

²⁷⁹ Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKS) i.s.m. het *Officium Educationis* van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Een kwaliteitsperspectief voor de katholieke school*.

²⁸⁰ Vergelijk de Sapir-Whorf-hypothese die voorspelt dat woorden en zinnen op den duur hun eigen werkelijkheid scheppen (Ton Dijkstra en Gerard Kempen, *Taal in uitvoering, inleiding in de psycholinguïstiek*, 73). Hypostasering in het Nederlandse onderwijs is zichtbaar geworden, onder andere zich manifesterend in een toenemende bureaucratie en objectivering van normen, die zich deels loszongen van de onderwijspraktijk.

practices'. Alle 'uitdagende' bewoordingen ten spijt, zal het duidelijk zijn dat we met dit ambtelijk taalgebruik ver verwijderd zijn van de panegyriek in *Gravissimum Educationis*.

Na 2005 publiceert de Nederlandse Bisschoppenconferentie opvallend genoeg geen publieke brieven meer, christelijk en seculier, over onderwijs en opvoeding.²⁸¹ De tijd van de brief als communicatiemiddel lijkt voor het onderwijs voorbij. In het breder maatschappelijk verband was dit inderdaad ook het geval. De bisschoppen bleven echter wel hun jaarlijkse vastenbrief en adventsbrief sturen. Het internet bood steeds vaker een goed alternatief, als doorlopend communicatiemedium.

In 2010 verscheen in opdracht van de Nederlandse Bisschoppenconferentie en de Nederlandse Katholieke Schoolraad het rapport *School en Kerk verbinden* van de Commissie Verkenning Katholiek Onderwijs. De inhoud van het rapport roept sterke reminiscenties op aan de tijd van het conflict van schoolorganisatie en bisschoppelijk gezag rondom de OMO-catechese in de jaren zeventig. De problematische verstandhouding tussen beide treedt in het rapport op de voorgrond, en wordt dan ook gethematiseerd.²⁸²

Na de jaren zeventig zagen we de relatie tussen school en bisschoppen regelmatig terug in de publicaties over het katholiek onderwijs. Met name was subsidiariteit in de relatie van de katholieke school met de bisschop relevant, meer in het bijzonder de dragers van de katholieke identiteit: docenten, schoolleiders, leerlingen, ouders en andere belanghebbenden.

Het voorlopig laatste grote onderzoek dat de Nederlandse Bisschoppenconferentie liet doen was het hierboven besproken rapport *School en kerk verbinden* van de Commissie Verkenning Katholiek Onderwijs, ook wel bekend als de Commissie Van de Donk in 2010. Haar voornaamste aanbeveling: een 'platte' organisatie met korte communicatielijnen van onderwijsveld met de bisschoppen en vice versa. Deze vinden nu inderdaad over het algemeen op diocesaan niveau plaats, en de katholieke onderwijsplatforms vormen steeds de plekken van samenkomst.

4.2. De tekststructuur

Zoals hiervoor al aangegeven, bestaat deze tekstanalyse uit drie stappen om zicht te krijgen op de tekst-interne lezer (TIR): achtereenvolgens de structuur, de semantiek en de communicatie in de tekst. In deze paragraaf beschrijf ik de opbouw van de tekst in meer operationele zin, te

²⁸¹ Dit onderzoek betreft de periode van na het Tweede Vaticaans Concilie tot 2023.

²⁸² Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRR) / Commissie Van den Donk, *School en kerk verbinden*, 7–8.

weten de hoofdstukken- en paragrafenindeling en kopjes (4.2.1). Ook de aantallen woorden van de tekst in zijn geheel en per paragraaf behoren tot de bouwstenen (4.2.2). De structuurbeschrijving die hier volgt is dus enerzijds gebaseerd op de opbouw in hoofdstukken en paragrafen, en anderzijds op de woordaantallen.

4.2.1. Opbouw in hoofdstukken en paragrafen

De beleidsnota voor het katholiek onderwijs, *Bezielde en zelfbewust*, van de Nederlandse Bisschoppenconferentie is onderverdeeld in vijf hoofdstukken, met elk (sub)paragrafen van wisselende lengte (< Fig. 33 >). Met een woord vooraf van de persdienst van het Secretariaat RKK, begint de nota met een inleidend hoofdstuk en sluit met een hoofdstuk tot besluit af, dat gevolgd wordt door alle namen van de Nederlandse bisschoppen als ondertekenaars. Twee bijlagen completeren ten slotte de tekst. In totaal bestaat het document uit veertien tekstparagrafen, waarvan een aantal met subparagrafen in de kernhoofdstukken III en IV. De (sub)paragrafen hebben allemaal kopjes, evenals de hoofdstukken.

Een schuingedrukte lead op de nota gaat aan het eerste hoofdstuk vooraf. Behalve het inleidend en afsluitend hoofdstuk van de tekst kent elk hoofdstuk een lead, maar ook de paragrafen met subparagrafen in de hoofdstukken III en IV. In hoofdstuk III staat een uitgebreide toelichtende kadertekst tegen een donkere achtergrond. Foto's van overwegend lessituaties vormen de illustraties bij de tekst. De voetnoten staan in de marges van de lopende tekst.

Hoofdstuk / paragraaf §
Ten geleide (p. 2)
I. Inleiding op de nota (pp. 3–6)
1. De aanleiding tot deze nota
2. Het doel van deze nota
3. Voor wie is deze nota bestemd?
4. De opzet van deze nota
II. Voor welke vragen weten wij ons gesteld? (pp. 7–15)
1. De katholieke school bevindt zich in een seculariserende, individualiserende en multiculturele samenleving waarin

het christendom een minderheid is
2. Veranderingen in het onderwijs en op communicatief gebied
3. Katholieken en hun band met geloof en Kerk
4. De verhouding van het katholiek onderwijs tot de leiding van de Kerk
5. Alles overziende
III. Uitgangspunten (pp. 16–31)
1. Een recht van het kind
2. Onderwijs en vorming
3. Katholiek onderwijs
3.1. In het licht van de zending van de Kerk
3.2. Wat maakt een school tot katholieke school?
IV. Naar bezielde en zelfbewust katholiek onderwijs (pp. 32–38)
1. Doelen van beleid
2. Speerpunten
2.1. Contact tussen de geloofsgemeenschap en het katholiek onderwijs
2.2. Identiteitsbeleid van katholieke scholen
2.3. Versterking van de draagkracht van het katholiek onderwijs op identiteitsgebied
2.4. Kerk en school ter plaatse
V. Besluit (pp. 39–40)
Bijlage 1. Activiteitenagenda (p. 41)
Bijlage 2. Vigerend identiteitsbeleid van katholieke onderwijsorganisaties (pp. 41–46)
Inhoudsopgave (p. 47)

De Inleiding van de nota kent de gebruikelijke indeling, gevolgd door hoofdstuk II met de vragen waarvoor het katholieke onderwijs zich ziet gesteld. Hoofdstuk III biedt het overzicht van uitgangspunten van waaruit in Hoofdstuk IV de antwoorden volgen. Het korte Besluit vormt een evangelische evocatie die het katholieke onderwijs beoogt te typeren.

Bijlage 1 (p.41) etaleert de agenda voor de volgende vijf jaar met activiteiten van de Nederlandse bisschoppen, daarin ondersteund door de bisschoppelijk gedelegeerden, die de uitvoering van de beleidsnota in gang moet zetten. De uitgebreide Bijlage 2 (pp. 41–46) beschrijft het identiteitsbeleid met betrekking tot het katholiek onderwijs van een aantal katholieke onderwijsorganisaties.

4.2.2. Opbouw in woordaantallen

De hier gebruikte versie van deze bisschoppelijke onderwijsnota omvat 47 bladzijden (kwartoformaat).²⁸³ In kwantitatief opzicht levert een vergelijking van het aantal woorden per paragraaf onderstaand beeld op (< Fig. 34 >).

Paragraaf/§	
Totaal verklaring	16.665
Titel	21
Ten geleide (inclusief kopje en ondertekening)	242
Volledige titel en motto	83
I. Inleiding op de nota	1255
1. De aanleiding tot deze nota	364
2. Het doel van deze nota	564
3. Voor wie is deze nota bestemd?	215
4. De opzet van deze nota	112

²⁸³ De onderwijsnota is gepubliceerd in de reeks *Kerkelijke documentatie*, voorheen *Archief der Kerken/Katholiek Archief*, een uitgave van de afdeling Pers en Communicatie van het Secretariaat RKK. Gelijktijdig met de publicatie ging ook de website www.katholiekonderwijs.nl van start.

II. Voor welke vragen weten wij ons gesteld?	3288
<i>Inleiding op het hoofdstuk</i>	67
1. De katholieke school bevindt zich in een seculariserende, individualiserende en multiculturele samenleving waarin het christendom een minderheid is	666
2. Veranderingen in het onderwijs en op communicatief gebied	530
3. Katholieken en hun band met geloof en Kerk	1021
4. De verhouding van het katholiek onderwijs tot de leiding van de Kerk	788
5. Alles overziende	216
III. Uitgangspunten	6133
<i>Inleiding op het hoofdstuk</i>	212
1. Een recht van het kind	577
2. Onderwijs en vorming	865
3. Katholiek onderwijs	4479
<i>Inleiding op de paragraaf</i>	45
3.1. In het licht van de zending van de Kerk	255
3.2. Wat maakt een school tot katholieke school?	3198
Diagram p.28	210
Diagram p. 29–30	771
IV. Naar een bezielde en zelfbewuste katholiek onderwijs	2555
<i>Inleiding op het hoofdstuk</i>	110

1. Doelen van beleid	766
2. Speerpunten	1681
<i>Inleiding op de paragraaf</i>	12
2.1. Contact tussen de geloofsgemeenschap en het katholiek onderwijs	262
2.2. Identiteitsbeleid van katholieke scholen	456
2.3. Versterking van de draagkracht van het katholiek onderwijs op identiteitsgebied	687
2.4. Kerk en school ter plaatse	264
V. Besluit (inclusief ondertekening)	464
Bijlage 1 Activiteitenagenda	398
Bijlage 2 Vigerend beleid van katholieke onderwijsorganisaties	1825
Noten	401

< Fig. 34 >

De Nederlandse tekst telt 17.436 woorden, inclusief de noten bij de tekst en de bijlagen. De omvangrijkste hoofdstukken zijn II Vragen (3288 woorden) en III Uitgangspunten (5153 woorden). Een belangrijke derde plaats is ingeruimd voor IV Doelen (2555 woorden). De meeste woorden qua paragrafen leveren op III.3.2 ‘Wat maakt een school tot katholieke school?’ (3198 woorden) en II.3 ‘Katholieken en hun band met geloof en Kerk’ (1020 woorden). Op het belang van bovenstaande kom ik terug in de volgende paragraaf over de semantiek.

4.3. De tekstsemantiek

De tweede stap in deze tekstanalyse om zicht te krijgen op de tekst-interne lezer (TIR), betreft de semantiek van de tekst. In deze paragraaf beschrijf ik de woordaantallen integraal en per hoofdstuk opnieuw, maar nu in semantisch perspectief (4.3.1). Daarna volgen de frequentiewoorden, de woorden zoals die in de integrale tekst en per hoofdstuk in volgorde van aantallen voorkomen (4.3.2).

4.3.1. Woordaantallen in semantisch perspectief

Het onderstaande overzicht (< Fig. 35 >) koppelt de structuur van de tekst aan de macrosemantiek van de tekst, omdat de titels van de hoofdstukken, mede duidelijk maken welke thema's in de tekst naar voren komen. De paragrafen zijn genummerd en hebben kopjes. Daaruit kan het belang van het thema of onderwerp worden afgeleid, op basis van het aantal ervan en de hoeveelheid woorden, zoals die in de vorige paragraaf al zijn aangegeven.

Paragraaf/§	
Totaal verklaring	16.665
Titel	21
Ten geleide (inclusief kopje en ondertekening)	242
Volledige titel en motto	83
I. Inleiding op de nota	1255
1. De aanleiding tot deze nota	364
2. Het doel van deze nota	564
3. Voor wie is deze nota bestemd?	215
4. De opzet van deze nota	112
II. Voor welke vragen weten wij ons gesteld?	3288
Inleiding op het hoofdstuk	67
1. De katholieke school bevindt zich in een seculariserende, individualiserende en multiculturele samenleving waarin het christendom een minderheid is	666
2. Veranderingen in het onderwijs en op communicatief gebied	530
3. Katholieken en hun band met geloof en Kerk	1021
4. De verhouding van het katholiek onderwijs tot de leiding van de Kerk	788

5. Alles overziende	216
III. Uitgangspunten	6133
Inleiding op het hoofdstuk	212
1. Een recht van het kind	577
2. Onderwijs en vorming	865
3. Katholiek onderwijs	4479
<i>Inleiding op de paragraaf</i>	45
3.1. In het licht van de zending van de Kerk	255
3.2. Wat maakt een school tot katholieke school?	3198
Diagram p.28	210
Diagram p. 29–30	771
IV. Naar een bezielde en zelfbewuste katholieke onderwijs	2555
Inleiding op het hoofdstuk	110
1. Doelen van beleid	766
2. Speerpunten	1681
<i>Inleiding op de paragraaf</i>	12
2.1. Contact tussen de geloofsgemeenschap en het katholieke onderwijs	262
2.2. Identiteitsbeleid van katholieke scholen	456
2.3. Versterking van de draagkracht van het katholieke onderwijs op identiteitsgebied	687
2.4. Kerk en school ter plaatse	264
V. Besluit	464
Bijlage 1 Activiteitenagenda	398
Bijlage 2 Vigerend beleid van katholieke onderwijsorganisaties	1825

Noten	401

< Fig. 35 >

De episcopale onderwijsnota kent de gebruikelijke indeling van begin, kern en slot, maar valt inhoudelijk in twee met oranje en gele gemarkeerde delen uiteen: respectievelijk een uitgebreide inleiding met betrekking tot de plaats van het (katholiek) onderwijs in kerk en maatschappij en de vragen die deze oproept bij het Nederlandse episcopaat (oranje gemarkeerd). De geel gearceerde hoofdstukken bieden, respectievelijk vanuit een aantal uitgangspunten met kernwaarden, antwoorden op die vragen. Ik ga hierbij voorlopig alleen uit van de naamgeving van de hoofdstukken; zo stel ik analoog het thema of onderwerp van het door mij bepaalde tweede deel vast, dat met de titel een aanwijzing biedt.

De inleiding (I en II) omvat bijna een kwart van de tekst – ±4400 woorden – en biedt een sociaal-culturele situatieschets van het (katholiek) onderwijs aan het begin van het derde millennium, die de thematische aanleiding vormt voor de bisschoppelijke nota. Het tweede deel (III en IV) omvat bijna de helft van de tekst – 7700 woorden – en beschrijft de identiteit van de katholieke school en haar onderwijskundige en opvoedkundige opdrachten, vanuit de idee van de christelijke-waardengemeenschap die de katholieke school vormt, die als uitgangspunt voor de onderwijsdoelen ervan vormt.

Voor de bijlagen (1. en 2.) is een relatief grote plaats in de tekst ingeruimd – 2200 woorden. Hierin staat naast een bisschoppelijke onderwijsplanning voor vijf jaar een uitgebreide beschrijving van het identiteitsbeleid van diverse katholieke organisaties als belanghebbenden, waarmee de nota deze tevens aanduidt als belangrijke gesprekspartner.

De paragrafenverdeling over het eerste deel (I en II) is redelijk in evenwicht, respectievelijk vier en vijf. Het tweede deel (III en IV) heeft respectievelijk drie en twee paragrafen, maar beide delen kennen een aantal subparagrafen, respectievelijk twee (III.3.1, 3.2.) en vier (IV.2.1 t/m 2.4).

De hoofdstuktitels en de paragraafkopjes van het eerste deel, geven eenduidig aan wat erin behandeld wordt en markeren als zodanig het inleidend tekstgedeelte. Die van het tweede deel geven in III de waardeninhouden van de katholieke identiteit van de school aan en in IV de onderwijsdoelen die het Nederlandse episcopaat ermee beoogt.

De paragrafen uit het eerste deel hebben alle een wisselend woordenaantal, waarbij de slotparagrafen telkens het kleinste woordenaantal van het betreffende hoofdstuk hebben. Het

meer inhoudelijke II van de Inleiding omvat ruim driemaal zoveel woorden als I, dat meer formeel van beschrijving is, zoals voor nota's e.d. doorgaans gebruikelijk is. II gaat meer specifiek in op de plaats van de katholieke school in de tijd van secularisatie van na het Tweede Vaticaans Concilie, in kerk en maatschappij in de Nederlandse contexten, en de veranderingen die deze met zich meebrachten.

Ook de paragrafen van het tweede deel hebben alle een wisselend woordenaantal, waarbij de hoofdstuk- en paragraafinleidingen telkens het kleinste woordenaantal van het betreffende hoofdstuk hebben. III omvat ruim tweemaal zoveel woorden als IV. Hierin valt III.3.2 op als de meeste woorden bevattende (sub)paragraaf met bijna 3200 woorden, waardoor III.3 met in totaal bijna 3500 woorden de grootste paragraaf van de nota wordt. De nota gaat hier uitgebreid in op het katholiek onderwijs, in het bijzonder de identiteit van de katholieke school.

Terwijl III blijkens de titels en de kopjes meer beschrijvend is in termen van visie en missie van de katholieke school, is IV meer in termen van bisschoppelijke beleidsstrategie en operationeel beleid in zake katholiek onderwijs geformuleerd.

Het relatief korte Besluit (ruim 460 woorden) is, zoals hierboven al gezegd, meer in termen van citaten uit het Marcus-evangelie (9:33–37) en het Mattheus-evangelie (19:13–14) geformuleerd en vormt als zodanig geen conclusie, maar eerder een oproep tot een ruimhartige ontvangst van en omgang met de leerlingen op school. In 4.5 gaat een excursus Marcuscitaten nader in op deze evangelische evocaties.

4.3.2. Woordwolk

In deze paragraaf bepaal ik vervolgens de frequentiewoorden met behulp van het onderzoeksinstrument Atlas-ti.²⁸⁴ Onderstaande biedt een overzicht van een aantal trefwoorden in volgorde van frequentie, in respectievelijk de integrale tekst en de hierboven vastgestelde tekstdelen en bijbehorende paragrafen. De trefwoorden krijgen vervolgens een duiding.

Voor de integrale tekst ligt de frequentiegrens om redenen van overzichtelijkheid op een minimaal aantal van tien. Daarbij gaat het bij voorkeur om zelfstandige naamwoorden, maar relevante werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en een enkel persoonlijk voornaamwoord met een traceerbare signaalwaarde vormen een uitzondering daarop.

In de tabellen staat een aparte kolom 'minder frequente woorden' ter aanvulling op de

²⁸⁴ Cf. supra 2.3.2. en 3.3.2.

objectief bepaalde frequentiewoorden. Het gaat om woorden die ik in de duiding als relevant aanmerk, bijvoorbeeld omdat ze in de integrale tekst regelmatig terugkeren, zoals ‘dialogoog’ en ‘christelijk’. Er kunnen ook referentiële redenen zijn waarom er woorden als minder frequent in staan; omdat ze in een bepaald woordveld passen. Een woordveld als ‘gemeenschap’ kent connotaties als: ‘samen’, ‘betrokkenheid’ en ‘veiligheid’, bijvoorbeeld.²⁸⁵

Voor de afzonderlijke hoofdstukken is afhankelijk van de lengte ervan de frequentiegrens om redenen van overzichtelijkheid op een minimaal aantal van drie en maximaal tien gelegd. In de afzonderlijke hoofdstukken staan bij voorkeur alleen zelfstandige naamwoorden, uitgezonderd relevante werkwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en een enkel persoonlijk voornaamwoord, met een traceerbare signaalwaarde een uitzondering. In deze duiding van frequentiewoorden zijn de woorden uit de hoofdstuktitels en paragraafkopjes meegenomen.

<i>Integrale tekst</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
Totaal (inclusief kaderteksten en noten) ²⁸⁶ NL: 16.665	scho(o)len, katholieke, opvoeding, identiteit, waarden, wordt/ worden ²⁸⁷ , leerlingen, ouders, samenleving, kerk(en)/kerkelijk(e)	vorming, verantwoordelijkheid, staat, gemeenschap, contact, beleid, nieuw(e), andere, leven, persoon, kunnen, geven, zending

< Fig. 36 >

De frequentie van de woorden in de integrale tekst bevestigen de zinsnede uit het Ten geleide (van de ‘Afdeling Pers & Communicatie Secretariaat RKK’) dat waarden die betrekking hebben op “de gehele menselijke persoon, die onderdeel uitmaakt van de gemeenschap”, de kern uitmaken van de identiteit van de katholieke school. In het contact met de leerlingen vindt op school de overdracht van waarden plaats, die onlosmakelijk verbonden is aan kerk en samenleving.

Het gaat in de nota op de eerste plaats over en om de katholieke identiteit van het bijzonder onderwijs, in zonderheid de katholieke school. ‘Over’ duidt aan hoe dat deze er in het seculariserende Nederland voorstaat – Hoofdstuk 2 gaat daar uitgebreid op in. ‘Om’ geeft aan

²⁸⁵ Deze inleidende tekstpassage is omwille van het leesgemak grotendeels letterlijk uit 3.3.2. overgenomen.

²⁸⁶ Deze komen wel terug in de tekstbesprekingen hieronder.

²⁸⁷ Werkwoorden als ‘zijn’, ‘worden’, ‘moeten’, ‘kunnen’ en andere zijn ofwel hulpwerkwoorden of koppelwerkwoorden en in een enkel geval zelfstandige werkwoorden. Omdat er sprake kan zijn van ambiguïteit in dezen, zijn mijn gevolgtrekkingen voorlopig van karakter.

dat de bisschoppen de identiteit van de katholieke school willen beschermen om deze te behouden. Hoofdstuk IV beschrijft het nieuwe elan dat de bisschoppen eraan willen geven. De betreffende frequentiewoorden, zoals die ook in de integrale tekst de hoofdmoot vormen, komen telkens in wisselende contexten van de tekst voor.

In bovenstaande trefwoordinventaris vinden we de contraire woordparen weer terug als ‘school’, ‘onderwijs’ en ‘opvoeding’, ‘moeten’ en ‘zijn’.²⁸⁸ Het werkwoord ‘worden’ komt relatief ook vaak weer voor, die een dynamiek van openheid en ontwikkeling suggereren, een dynamiek die de trefwoorden ‘leven’, ‘nieuw’, ‘bijzonder’, ‘andere’ en ‘eigen’ ook kunnen impliceren, evenals het werkwoord ‘kunnen’ en ‘geven’ zelf. De trefwoorden met een religieuze connotatie zien we ook relatief vaak terug: ‘kerk’, ‘identiteit’, ‘katholieke’, ‘christelijke’, ‘gemeenschap’ en ‘zending’, bijvoorbeeld. Daarnaast komen de gebruikelijke onderwijstermen voor als ‘pedagogie’, ‘vormen’, ‘vorming’ en uiteraard ‘scholen’. ‘Ouders’ behoort tot de meer frequente woorden, maar de term ‘gezin’ komt verhoudingsgewijs in dit verband weinig voor, waaruit ook hier de gerichtheid van de bisschoppelijke nota op onderwijs op school valt af te leiden.

<i>Hoofdstukken /paragrafen</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
Ten geleide	onderwijs, katholiek, onderwijsnota	documentatie, mensen
Titel en lead	bezield, zelfbewust	
I. Inleiding: §1 t/m §4 1.De aanleiding tot deze nota 2.Het doel van deze nota 3.Voor wie is deze nota bestemd? 4.De opzet van deze nota	onderwijs, katholiek, wij, scholen, verantwoordelijkheid, visie	Nederlandse, consultatie, vrijheid, vragen , veranderingen
II. Vragen waarvoor wij ons gesteld zien: § 1 t/m §5 ²⁸⁹ 1.De katholieke school bevindt zich in een seculariserende, individualiserende en multiculturele samenleving waarin het christendom een minderheid is 2.Veranderingen in het onderwijs en op communicatief gebied 3.Katholieken en hun band met geloof en Kerk 4.De verhouding van het katholiek onderwijs tot de leiding van de Kerk 5.Alles overziende	onderwijs, katholiek(e), school, vragen, nieuwe, kerk(elijk), ouders, minderheid, eigen, samenleving/gemeenschap	seculariserende, individualiserende, multiculturele, elkaar, leiding, verantwoordelijkheid, generatie, signatuur, identiteit, gedelegeerden, aansturing

²⁸⁸ Cf. supra 2.3.2, 3.3.2.

²⁸⁹ Afzonderlijke woorden uit hoofdstuk- en paragraaftitels neem ik hier en daar ook mee als trefwoorden en plaats deze dan tussen apostrofjes.

De frequentiewoorden bevestigen en accentueren de inhoud van de inleiding van de nota die als zodanig het antwoord vormt op de eerder gedane consultatie,²⁹⁰ namelijk dat de veranderingen in kerk en samenleving vragen met zich meebrengen die om een nieuwe visie vragen op het katholieke onderwijs, in het bijzonder de katholieke school. De tekst-interne auteur (TIA) ziet dit als een gezamenlijke ('wij') 'verantwoordelijkheid' – in samenspraak met een breed scala aan partners – die de (grondwettelijke) vrijheid van onderwijs in Nederland met zich meebrengt. Opmerkelijk is dat in de inleiding de term 'christelijke opvoeding' of überhaupt 'christelijk' niet voorkomt.

Hoofdstuk II gaat uitgebreid in op de vragen die de 'nieuwe' situatie van het 'katholiek' 'onderwijs' in een 'seculariserende', 'individualiserende' en 'multiculturele' Nederlandse 'samenleving' met zich meebrengt. Het christendom is een 'minderheid' geworden in de Nederlandse 'samenleving'. De frequentiewoorden accentueren deze situatie van de 'katholieke school', waarvan haar 'identiteit' niet meer de vanzelfsprekendheid heeft van enkele decennia voor de millenniumwisseling.

De vragen betreffen het behoud van de 'eigen' identiteit van de katholieke school in de Nederlandse samenleving en de verhouding van deze tot de 'leiding' van de 'kerk', o.a. tot uiting komend in de vragen rondom het behoud van de katholieke 'signatuur'.

<i>Hoofdstukken/paragrafen</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
III. Uitgangspunten: §1 t/m §3 <i>1.Een recht van het kind</i> <i>2.Onderwijs en vorming</i> <i>3.Katholiek onderwijs</i> <i>3.1.In het licht van de zending van de Kerk</i> <i>3.2.Wat maakt een school tot katholieke school?</i>	onderwijs, scho(o)l(en), (rooms)katholiek, waarden, mensen, worden, kerk, leven, wij/ons	eigen, gemeenschap, leerling/kind, vorming, identiteit, God, persoon, godsdienst(onderwijs)- levensbeschouwing, recht, Christus, christelijk(e)
IV. Naar een bezielde en zelfbewust katholiek onderwijs: §1 t/m §2 <i>1.Doelen van beleid</i> <i>2.Speerpunten</i> <i>2.1.Contact tussen de geloofsgemeenschap en het katholiek onderwijs</i>	katholiek(e), onderwijs, wij/ons, scho(o)l(en), identiteit, beleid, worden, docenten, leerlingen	bezieling, kunnen, kerk, vragen, zelfbewust(zijn), leerlingen, vorming, godsdienst- levensbeschouwing, contact, geloofsgemeenschap

²⁹⁰ Cf. supra: 4.1.3.

2.2. Identiteitsbeleid van katholieke scholen 2.3. Versterking van de draagkracht van het katholiek onderwijs op identiteitsgebied 2.4. Kerk en school ter plaatse		
--	--	--

< Fig. 38 >

Met III.1, dat ingaat op ‘onderwijs’ als het ‘recht’ van elk ‘kind’, en III.2, onderwijs en ‘vorming’ in generiek opzicht, als opmaat, gaat III.3 specifiek in op het ‘katholiek’ onderwijs. De kern van het hoofdstuk wordt gevormd door subsectie III.3.2, dat de vraag beantwoordt wat een school tot een ‘katholieke school’ maakt. Haar ‘eigen’ ‘identiteit’ wordt bepaald door haar ‘christelijk’ ‘waardenstelsel’, die het uitgangspunt vormt voor de katholieke school als educatieve ‘gemeenschap’, die zich richt op de vorming van de gehele menselijke ‘persoon’ en op alle ‘kinderen’, in het bijzonder de zwakkeren. De kerkelijke overheden hebben in dit onderwijsproces een aansturende rol.

IV beschrijft de weg naar de realisering van de ‘katholiciteit’ van het ‘onderwijs’ in termen van ‘beleid’. De ‘identiteit’ en ‘signatuur’ van de katholieke school moet ‘bezieling’ en ‘zelfbewustzijn’ uitstralen naar de ‘samenleving’ toe. Het ‘contact’ van de lokale katholieke school met de ‘geloofsgemeenschap’ van de parochie vormt ‘speerpunt’ van beleid.

Evenals in III zien we de term ‘catechese’ nauwelijks terug in IV, maar in plaats daarvan duikt als de alternatieve vorm van ‘godsdienstonderwijs’, die sinds de jaren negentig in zwang is gekomen, het vak ‘Godsdienst/ Levensbeschouwing’ op.

<i>Hoofdstuk / paragraaf</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
Besluit	kinderen, Jezus, leerlingen	ontvangst, onderwijs, toekomst, Evangelie

< Fig. 39 >

De ‘leerlingen’ op school worden evangelisch geassocieerd met de ‘kinderen’ die ‘Jezus’ in het Evangelie tot zich laat komen. In het korte Besluit vormen ‘ontvangst’, ‘toekomst’ en ‘Evangelie’ de trefwoorden voor het katholiek ‘onderwijs’.

<i>Hoofdstuk / paragraaf</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
Bijlage 1	onderwijs, katholiek(e), wordt,	activiteiten, contact, opleiding,

<i>Activiteitenagenda</i>	scho(o)l(en),	mogelijkheden, identiteitsbeleid
Bijlage 2 <i>Vigerend beleid van katholieke onderwijsorganisaties</i>	onderwijs, katholiek(e), scho(o)l(en), identiteit	ouders, visie, beleid, waarden, levensbeschouwelijk, leerlingen, schoolleiders

< Fig. 40 >

In de ‘activiteitenagenda’ geven de bisschoppen een planning-overzicht van hun ontmoetingen met partners in het ‘katholiek’ ‘onderwijs’, als actief vervolg op hun onderwijsnota *Bezield en zelfbewust*. Het ligt in de bedoeling om in het ‘contact’ met het werkveld, vertegenwoordigd door onder andere de ‘katholieke’ ‘onderwijsorganisaties’, maar ook de ‘schoolleiders’ en de docenten van de ‘scholen’ zelf, de ‘mogelijkheden’ voor het katholiek onderwijs opnieuw te verkennen, om zo te komen tot een gedeeld ‘identiteitsbeleid’. Daarvoor is eerst een verkenning van de ‘visie’ op ‘beleid’ in zake de ‘katholieke’ ‘identiteit’ van deze gesprekspartners nodig.

<i>Hoofdstuk/paragraaf</i>	<i>Frequente woorden</i>	<i>Minder frequente woorden</i>
Noten	onderwijs, katholiek(e), komende, school, algemeen, Directorium, kerkelijk(e)	catechese, millenniumbestendig

< Fig. 41 >

De bekende termen uit de nota vinden we uiteraard ook in de noten terug, die hoofdzakelijk bestaat uit een overzicht van de gebruikte bronnen.²⁹¹ Uit de termen ‘komende’ en ‘millenniumbestendig’ blijkt de blik op de toekomst die de *Bezield en bewust* wil bieden. De verwijzingen naar de term ‘catechese’, in het kader van het *Algemeen ‘Directorium’ voor de catechese* en het *Oecumenisch ‘Directorium’*, duiden op de ‘kerkelijke’ kaders van waaruit de bisschoppen denken en opereren voor de komende jaren.

4.4. De tekstcommunicatie: de taalhandelingen

In deze paragraaf analyseer ik naar analogie van de beide vorige hoofdstukken *Bezield en zelfbewust* op basis van de vijf soorten illocutionaire taalhandelingen, waarmee de zender (TIA)

²⁹¹ In 4.4.3 geef ik in het kader van mijn analyse van de taalhandelingen in de nota een overzicht van de diverse tekstverwijzingen.

de ontvanger (TIR) – of zichzelf tegenover de TIR – aanspoort of committeert iets te doen of juist te laten.²⁹² Aan de orde komen vooral de frequentie en combinaties van relevante taalhandelingen en de bijbehorende codes, die mede op basis van de woordaantallen en woordfrequenties, de leesdirectieven vormen voor de tekst-interne lezer (TIR). De inhoudelijke weergave ervan bieden de tabellen hieronder, die echter niet uitputtend zijn.

Eerst komen mijn bevindingen aan bod ten aanzien van de inhoud van de bisschoppelijke onderwijsnota, die in twee delen uiteenvalt: de uitgebreide Inleiding, I en II (4.4.1) en De katholieke school, III en IV (4.4.2). Dan volgt een analyse van de Conclusie, de Bijlagen en de Noten (4.4.3). Een excurs gaat nader in op citaten uit het Marcus-evangelie en het Mattheus-evangelie en de consequenties die deze hebben voor mijn analyse van de tekst-interne auteur en de tekst-interne lezer (4.5). De paragraaf besluit met een terugblik op de resultaten van de analyse (4.6).

4.4.1. Inleiding van de bisschoppelijke nota

De inleiding van de onderwijs nota valt in drie delen uiteen: naast een voorwoord van de redactie, de titel en lead, een inleiding met een gebruikelijke opzet, aanleiding, doel, publiek, opbouw (I), en een problemschets van het Nederlands katholiek onderwijs (II).

<i>Hoofdstukken/ paragrafen</i>	<i>Codes</i>	<i>Belangrijkste fragmenten – indicatief</i>
Bezield en zelfbewust, integraal	Fde(P) Fre(P)	Fde(P), Fre(P), Fco(P): De bisschoppelijke beleidsnota beoogt de bestuurlijke aanzet te geven tot “bezield en zelfbewust” katholiek onderwijs.
Ten geleide	Fex/–(P) Fco(P) Fdi.pre(P) Fdi.app(P)	Fre(P), Fco(P): “(...) [I]n de overdracht van waarden gaat het daarbij altijd om de gehele menselijke persoon, die onderdeel uitmaakt van de gemeenschap.”
Titel en lead	Fex/+(P)	Fde(P), Fre(P), Fco(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P): “(...) [O]uders en Fdi.app(P): “Bezield en zelfbewust. leerlingen [treffen] op Beleidsnota met het oog op een katholieke scholen een open nieuwe dynamiek en een gedeelde cultuur [aan]waarin iedere visie in het katholiek onderwijs”

²⁹² Cf. supra: 2.4.2 t/m 2.4.4, 3.4.4.

		(volledige titel)	leerling telt (...). ²⁹³
I Inleiding: §1 t/m §4		Fre(P), Fex/-(P): “Het katholiek onderwijs (...) staat ambivalent ten opzichte van de kerkelijke overheid.” (§1)²⁹⁴ Fco(P): “Als bisschoppen hebben wij een eigen taak en verantwoordelijkheid²⁹⁵ ten aanzien van het katholiek onderwijs.” (§1)²⁹⁶ Fre(P): Claim: de veranderingen in de Nederlandse samenleving vragen om een onderwijsvisie van verandering en continuering. (§2) Fco(P), Fdi.app(P): “Wij willen als bisschoppen onder woorden brengen in welke richting wij het katholiek onderwijs en de katholieke school willen stimuleren. (...) [H]et [gaat] ons om een ontwikkeling naar een bezielde en zelfbewust katholiek onderwijs.” (§2)	Fdi.pre(P): “Met deze nota richten wij ons (...) tot degenen die verantwoordelijkheid dragen voor en in het katholiek onderwijs (...).” (§3) Fdi.app(P): “Verder nodigen wij allen uit die zich betrokken weten bij het onderwijs, bij het katholiek onderwijs in het bijzonder, – onder hen ook ouders – om van deze nota kennis te nemen.” (§3)
II. Vragen waarvoor wij ons gesteld zien: §1 t/m §5²⁹⁷		Fre(P): “De katholieke school bevindt zich in een seculariserende, individualiserende en multiculturele samenleving waarin het christendom een minderheid is.” (§1)	Fre(P), Fco(P): “Een katholieke school mag zich van [de ouders in haar katholieke identiteit] duidelijk presenteren.” (§3)³⁰⁰

²⁹³ Verwijzing in de tekst (3) naar de toespraak getiteld “We hebben goud in handen” van kardinaal Simonis bij de aanbidding van het adviesrapport *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?* 51–54 (1999) van de consultatiecommissie Katholiek onderwijs 2000Plus onder redactie van Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRR).

²⁹⁴ Verwijzing in de tekst (3–4) naar Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRR), *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?* §50.

²⁹⁵ Het frequentiewoord ‘verantwoordelijkheid’ komt in verschillende taalhandelingen voor en die heeft afhankelijk van de context van de propositie in de taalhandeling een eigen specifieke duiding.

²⁹⁶ Verwijzing in de tekst (3–4) naar de Nederlandse Katholieke Schoolraad, *Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs*, nr. 2.3, nr. 5.3, waarin verwezen wordt naar het *Wetboek van Canoniek Recht* (1983), canon 803 t/m 805, 827, die handelen over onder andere de erkennings- en benoemingsbevoegdheid en het toezicht op de katholieke scholen van de Nederlandse bisschoppen. Zij hebben beide gedelegeerd aan de Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRR).

²⁹⁷ Afzonderlijke woorden uit hoofdstuktitels neem ik hier en daar ook mee als trefwoorden en plaats deze dan tussen apostrofjes.

³⁰⁰ Verwijzing in de tekst (10–12) naar Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRR), *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?* 44.

		Fre(P), Fdi.app(P): “Katholiek onderwijs is een aanbod aan alle leerlingen, ongeacht hun achtergrond.” (§1) Fco(P): “Katholiek onderwijs hecht aan vorming van de hele mens tot persoon. Het staat voor de opdracht een goede balans te vinden tussen waarden waarin de ontplooiing van de persoon centraal staat (vrijheid, zelfstandigheid) en waarden waarin de ander en de gemeenschap centraal staan (zorg, veiligheid, solidariteit, samenwerking, gemeenschapszin).” (§1)²⁹⁸ Fre(P), Fdi.app(P): “Het leren van de leerling staat centraal. Kinderen worden uitgenodigd actief en participatief om te gaan met de werkelijkheid.” (§2) Fre(P): “De taak van de docent verandert van instructie naar begeleiding.” (§2) Fco(P): “Het ‘nieuwe leren’ stelt voor de uitdaging (...) de vraag te stellen naar de waardebeoordeling van leerervaringen, dit ‘nieuwe leren’ ook op moreel, godsdienstig en levensbeschouwelijk terrein te realiseren en in de rol van docenten ruimte te houden voor de communicatie van gewone levenswijsheden.” (§2)²⁹⁹	Fco(P), Fdi.app(P): “In hun dienst en verantwoordelijkheid ten aanzien van het kind zijn zij (sc. school en ouders) partners van elkaar.” (§3) Fre(P): “[Evenals onder ouders is] onder docenten, schoolleiders en bestuurders van katholieke scholen (...) een grote verscheidenheid te vinden naar overtuiging en engagement.” (§3) Fco(P), Fdi.app(P): De katholieke school staat voor de opdracht in al haar momentane verscheidenheid vorm te geven aan haar identiteit en signatuur.³⁰¹ (§3) Fco(P), Fdi.app(P): “Kerk en onderwijs zijn partners. Zij zijn op samenwerking aangewezen. Ieder heeft een eigen verantwoordelijkheid, deskundigheid en inbreng.” (§4)
--	--	---	--

²⁹⁸ Verwijzing in de tekst (7–8) naar Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Katholiek onderwijs en de komende tijd*, nr. 17–19, waarin de bisschoppen onderwijs en vorming typeren als “zorg voor het leven”, dat zij omschrijven als “respect voor de natuurlijke grondslagen van het leven, respect voor de waardigheid en onschendbaarheid van elke mens en met name van de zwakkeren (...)”

²⁹⁹ Verwijzing in de tekst (8–10) naar Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Katholiek onderwijs en de komende tijd*, nr. 15.

³⁰¹ Verwijzing in de tekst (10–12) naar Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Is het katholiek onderwijs*

Representatives

Met haar verklaring in de vorm van een onderwijsnota brengt de Nederlandse Bisschoppenconferentie allen die bij het katholiek onderwijs betrokken zijn op de hoogte van haar beleidsvoornemens in dezen. In de Ten geleide staat meteen het missiestatement als *claim* van de onderwijsnota geformuleerd, Fre(P). Het (katholiek) onderwijs wordt in de Ten geleide gedefinieerd als “overdracht van waarden”, woorden die verwijzen naar de kernparagraaf §III.3, Katholiek onderwijs, dat ingaat op de vraag om welke waarden het in het katholiek onderwijs gaat.

In hoofdstuk II *beschrijft* de nota zakelijk de situatie waarin het katholieke onderwijs opereert, te weten, in een gesecculariseerde, geïndividualiseerde en multiculturele samenleving, Fre(P).

Directives

De *lead* is een letterlijk overgenomen en geciteerd *advies* uit de toespraak van Adrianus Kardinaal Alfrink bij de aanbieding van het adviesrapport van de consultatiecommissie Katholiek onderwijs 2000plus.³⁰² De bisschoppelijke beleidsnota beoogt de bestuurlijke aanzet te geven tot een “bezield” en “zelfbewust” katholiek onderwijs, die zowel als *richtlijn* en als *oproep* bedoeld is, Fdi.pre(P), Fdi.app(P).

De in de gebruikelijke bewoordingen geformuleerde Inleiding van de nota geeft het publiek aan voor wie de tekst van de onderwijsnota bestemd en bedoeld is, Fre(P) – de tekst-interne lezer (TIR) wordt hier expliciet gemaakt derhalve –, maar tegelijk houden deze zowel een *richtlijn* als een *uitnodiging* aan de belanghebbenden in het katholiek onderwijs in, onder wie de ouders van de leerlingen, Fdi.pre(P), Fdi.app(P).

De bisschoppen *nodigen* het katholiek onderwijsveld *uit* om het ‘nieuwe leren’ te omarmen en in dat kadermodel de lessen Godsdienst/Levensbeschouwing vorm te geven: *actief, participatief en uitnodigend* ten aanzien van de leerling, waarbij de leraar meer als leerbegeleider functioneert, Fdi.app(P).

De bisschoppen willen met hun nota het onderwijsveld *stimuleren* om tot “bezield en zelfbewust” katholiek onderwijs komen, Fdi.app(P), maar claimen tegelijk hun eigen positie en

millenniumbestendig? nr. 24.

³⁰² Verwijzing in de tekst (3) naar Adrianus Kardinaal Simonis, “We hebben goud in handen”, 51–54.

verantwoordelijkheid ten aanzien van het katholiek onderwijs, een citaat waarbij in noot 5 gerefereerd wordt aan het *Wetboek van Canoniek Recht*, canon 803 §3, Fdi.pre(P):

“[D]e kerkelijke overheid [heeft] het recht katholieke scholen te besturen en/of te erkennen en (...) scholen [mogen] zich alleen katholiek noemen, als zij daarvoor toestemming hebben van het bevoegd kerkelijk gezag.”³⁰³

Commissives

Volgens de claim in de Ten geleide staat op de katholieke school de persoon van de leerling centraal, als deel uitmakend van de (katholieke) gemeenschap. Tegelijk kan deze claim gelezen worden als een *commitment* voor allen die bij het katholiek onderwijs betrokken zijn op school en daarbuiten, Fco(P). De bewoordingen waarin de lead gesteld is, sluiten hierop *zelfverplichtend* en *garanderend* aan: de katholieke school staat in principe open voor elke leerling, ongeacht godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging (van hun ouders), Fco(P).

De beschreven situatie waarin het katholiek onderwijs zich bevindt, vraagt om een nieuwe *modus operandi*, die zowel een *zelfverplichting* van de katholieke school als een uitnodiging aan alle stakeholders inhoudt, Fco(P). De bisschoppen claimen hun eigen positie en verantwoordelijkheid ten aanzien van het katholiek onderwijs, die tevens een *zelfverplichtende* attitude impliceren, Fco(P).

De ouders van de leerlingen van de katholieke school vragen haar om herkenbaar vorm te geven aan haar identiteit en signatuur. Het positief antwoord hierop houdt meteen een *commitment* aan hen en aan haar identiteit in, Fco(P).

Het *participatief* aspect van de taalhandelingen benadrukt voortdurend het partnerschap van alle belanghebbenden, onder wie het episcopaal gezag van de RKK Nederland, in het onderwijsveld, Fco(P).

Expressives

De nota is in zijn geheel geformuleerd in bestuurlijk-neutrale woorden. Ook de situatieschets

³⁰³ Noot 5 (4) gaat verder: “In Nederland komt het niet meer voor dat scholen direct onder bisschoppelijk bestuur vallen. De Nederlandse bisschoppen hebben de bevoegdheid tot predikaatverlening en toezicht op de katholieke identiteit landelijk gedelegeerd aan de Nederlandse Katholieke Schoolraad, Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs (Regelingen R.K. Kerkgenootschap in Nederland nr. 2), Utrecht: Secretariaat R.-K. Kerkgenootschap in Nederland, 1987, nr. 5.3).”

in de Inleiding geeft een in nuchtere bewoordingen geformuleerd beeld van de situatie van het katholiek onderwijs, in zonderheid de katholieke school, aan het begin van het nieuwe millennium. De eerste paragraaf van de Inleiding *constateert*, meteen al dat het onderwijspersoneel ambivalent tegenover het bisschoppelijk gezag staat, een bevinding die gebaseerd is op de werkveldscan in het rapport van de consultatiecommissie Katholiek onderwijs 2000plus van de Nederlandse Katholieke Schoolraad, Fre(P), maar die tevens een pejoratieve connotatie suggereert, Fex/–(P).

Maar tegelijkertijd ontbreekt de positieve ‘touch’ niet, bijvoorbeeld de lead van de tekst eindigt met de zin, Fex/+(P): “Hoop wint het van doemdenken, zingeving van cynisme, saamhorigheid van concurrentie.”

Declaratives

Met haar *verklaring* in de vorm van de onderwijsnota, beoogt de Nederlandse Bisschoppenconferentie de werkelijkheid en de praktijk van het katholiek onderwijs in Nederland te beschrijven en een nieuw elan te geven richting een bezielde en zelfbewuste attitude van allen die erbij betrokken zijn. Met haar nota verklaart de Nederlandse Bisschoppenconferentie haar voornemens tot beleid, Fde(P).

4.4.2. De katholieke school

<i>Hoofdstukken/paragrafen</i>	<i>Codes</i>	<i>Belangrijkste fragmenten – indicatief</i>	
III. Uitgangspunten: §1 t/m §3	Fde(P)	Fco(P), Fdi.app(P): Als	Fre(P), Fdi.pre(P): De
	Fre(P)	bijzondere school weet de	fundamentele *waarden:
	Fex/–(P)	“katholieke school als	* “[Katholiek onderwijs] heeft
	Fco(P)	educatieve gemeenschap,	oog voor God als Schepper en
	Fdi.pre(P)	[zich] verbonden met de	Verlosser en voor Zijn
	Fdi.app(P)	rooms-katholieke	Koninkrijk.” ³⁰⁷ (§3.2.2)
	Fex/+(P)	geloofsgemeenschap,	* Katholiek onderwijs is naar het
		leeft en werkt vanuit dier	christelijk model gericht op de
		waarden.” (Inleiding)	vorming van de gehele menselijke
		Fdi.pre(P): Het recht op	persoon. ³⁰⁸ (§3.2.2)
		opvoeding is een	

³⁰⁷ Verwijzing in de tekst (22–25) naar *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, nr. 11, 12 en 14.

³⁰⁸ Verwijzing in de tekst (22–25) naar *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, nr. 9, 10 en *God met ons. Herderlijk schrijven over Jezus Christus*, 155–166, dat refereert aan *Gaudium et Spes*, nr. 22.

	“onvervreemdbaar recht”.³⁰⁴ (§1) Fdi.pre(P): “Educatie moet in overeenstemming zijn met de eigen aard, het doel en het geslacht van de persoon.” (§1) Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P): “Onderwijs en vorming leren [de leerlingen] te onderscheiden waar, wanneer en waarom kennis en vaardigheden voor hen van belang en van waarde zijn.”³⁰⁵ (§2) Fdi.pre(P): “Kerkelijke documenten situeren katholiek onderwijs in deze missionaire en pastorale zending van de Kerk.”³⁰⁶ (§3.1) Fdi.pre(P): “Een(...) katholieke school, [vervult] haar educatieve taak (...) vanuit een	* “Katholiek onderwijs is onderwijs voor elke mens, met een bijzonder oog voor de zwakkeren.”³⁰⁹ (§3.2.2) * De katholieke school vormt een educatieve gemeenschap.³¹⁰ (§3.2.2) Fco(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P): De concrete vertaling van de vier fundamentele waarden moet gedragen worden door de gehele schoolgemeenschap in de verschillende vormen van onderwijs.³¹¹ (§3.2.3) Fre(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P): Katholiek onderwijs komt tot uiting door middel van “waardegeoriënteerde communicatie” in <u>gemeenschapsvorming</u>, <u>vieren</u> – bijvoorbeeld oecumenisch en interreligieus, <u>leren</u> – bijvoorbeeld in het vak Godsdienst/Levensbeschouwelijke vorming volgens
--	--	---

³⁰⁴ Verwijzing in de tekst (16–18) naar *Gravissimum Educationis*, nr. 1.

³⁰⁵ Verwijzing in de tekst (18–20) naar *Vrijheid, verandering en verscheidenheid. Advies over de inrichting van het onderwijsbestel van de Commissie Toekomst Bijzonder Onderwijs*, 40–41.

³⁰⁶ Verwijzing in de tekst (21–22) naar *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, nr. 3 en *Katholiek onderwijs en de komende tijd*, nr. 19: het zelfbewustzijn van het katholiek onderwijs moet getuigen van een “missionair elan”.

³⁰⁹ Verwijzing in de tekst (22–25) naar *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, nr. 15. Tevens naar een publicatie van de Vereniging van Schoolbesturen voor Katholiek Basis- en Speciaal Onderwijs (Bond KBO): *Verantwoord en geïnspireerd. Veertien beleidsuitspraken voor de jaren 2000–2003*, 14. In de referentie aan *Ontwikkelingen in het onderwijs en zelfstandigheid van leerlingen*, 52, constateren de auteurs K. Wittebrood en S. Keuzenkamp (red.) een “toenemende polarisatie” tussen de toename van jongeren die goed op school (in havo, vwo) mee kunnen komen en een toenemend aantal (in mavo, lbo) dat dit niet kan. In deze laatste neemt schooluitval en ongediplomeerd schoolverlaten toe.

³¹⁰ “Daarom is het nodig voor elke soort van onderwijs eigen plannen, activiteiten en werkvormen te ontwikkelen.” Verwijzing in de tekst (22–25) naar *Katholiek onderwijs en de komende tijd*, nr. 18; *Algemeen directorium voor de catechese*, nr. 74.

³¹¹ Verwijzing in de tekst (25–27) naar *Beleidsplan Bond KBVO (Katholiek Bond Voortgezet Onderwijs) 2002–2006*, 18, 19.

		stelsel van spirituele en morele waarden (...) in de geloofsschat en de levende traditie van de Rooms-Katholieke Kerk.” (§3.2.1)	raamleerplannen,³¹² en <u>dienen</u> – praktische dienstbaarheid, bijvoorbeeld aan kansarmen.³¹³ (§3.2.4) Fco(P): “Een stimulerend bestuurlijk contact van procesmatige aard tussen katholieke scholen en de kerkelijke overheid beschouwen wij als een noodzakelijke en gewenste aanvulling op de (kerk)juridische gestalte van dit contact tot nu toe.”³¹⁴ (§3.2.5)
IV. Naar een bezielde en zelfbewust katholiek onderwijs: §1 t/m §2		Fco(P), Fdi.app(P): “Daarom zijn de bevordering van authentiek christelijke bezieling en de versterking van het zelfbewustzijn van katholieke scholen de voornaamste oogmerken van ons beleid in de	* Fco(P), Fdi.pre(P), Fdi.app(P): De uitvoering van het episcopaal identiteitsbeleid is in handen gelegd van bisschoppelijk gedelegeerden en identiteitsbegeleiders. (§2.2) * Fco(P), Fdi.app(P): De vergroting van de actieve, bezielde en zelfbewuste betrokkenheid van het onderwijspersoneel bij de

³¹² Cf. kadertekst op blz. 29 van de onderwijsnota: “Het Algemeen directorium voor de catechese merkt op dat het godsdienstonderricht als een leervak gezien moet worden. Godsdienstonderricht is onderscheiden van catechese. Catechese is een activiteit van en in de Kerk, gericht op de verdere groei van gelovigen in het geloofsleven en wel op een systematische en omvattende wijze.” Bij deze passage staat een verwijzing naar het *Algemeen directorium voor de catechese*, nr. 73.

³¹³ In de betreffende subparagraaf 3.2.4 (36–38) staan tekstverwijzingen naar:

- *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?* 46–48;
- *Oecumenisch directorium*, nr. 104, 106, 129; *Algemeen directorium voor de catechese*, nr. 61–75;
- Bisschoppelijke Commissie voor de Catechese, Bisschoppelijke Commissie voor Onderwijs en Vorming, *Criteria bij de bepaling van de inhoud van het godsdienstonderricht op de katholieke school*, 476–477;
- NKSR, *Raamleerplan voor Godsdienst/Levensbeschouwing op Katholieke basisscholen*, 1999;
- NKSR, *Godsdienst/Levensbeschouwing in de Tweede fase van het Voortgezet Onderwijs voor Katholieke Scholen van HAVO en VWO*;
- College van Bisschoppelijk Gedelegeerden/NKSR, *Leerlijnen bij het Raamleerplan Godsdienst/Levensbeschouwing op Katholieke basisscholen*, 2000;
- *Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs*, art. 13 en 15;
- Wachter-van Veen en Th. van der Zee (red.), *Van A tot Z, Aandacht en zorg op school*. Roermond: College van Bisschoppelijke Gedelegeerden voor het katholiek onderwijs, 2002.

³¹⁴ In de betreffende subparagraaf 3.2.5 (30–31) staat een referentie naar het *Wetboek van Canoniek Recht*, canon 803 en het *Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs* (Regelingen R.-K. Kerkgenootschap nr. 2), art. 6 en 7, cf. toelichting punt 3.

		komende jaren.” ³¹⁵ (§1)	katholieke identiteit en signatuur van hun school, door middel van een aantal beleidsvoornemens in zake personeelsbeleid, lerarenopleiding en toetsing van signatuur. ³¹⁶ (§2.3)
		Fco(P), Fdi.app(P): “Wij nodigen de verantwoordelijken in het katholiek onderwijs uit aan te geven welke bijdrage zij kunnen en willen leveren aan de verwerkelijking van deze doelstelling.” (§1)	* Fco(P), Fdi.app(P), Fex/–(P): De bevordering van de contacten tussen (katholieke) school en parochie en / of dekenaat mede in het kader van de ‘brede-schoolontwikkeling’. ³¹⁷ (§2.4)
		* Fco(P), Fdi.app(P): Bevordering van de contacten tussen de vertegenwoordigers van respectievelijk het katholiek onderwijs en de RKK-Nederland. (§2.1)	
Besluit		Fde(P), Fdi.app(P): evangelische *citaten: * “Wie een van zulke kinderen ontvangt, ontvangt Mij. En wie Mij ontvangt, ontvangt niet Mij, maar Hem die Mij gezonden heeft” (Mc 9,33-37).	* “Laat die kinderen en verhinder niet dat ze bij Me komen, want van zulke kinderen is het Koninkrijk der hemelen” (Mt 19,13-14). ³¹⁸ Fde(P), Fdi.app(P): “(...) [A]lle betrokkenen [in het onderwijs zijn] leerlingen. Uiteindelijk zijn allen leerlingen van het Leven.”

< Fig. 43 >

Representatives

In hoofdstuk III *expliciteren* de Nederlandse bisschoppen “de fundamentele waarden” van het katholieke onderwijs, die een school in het “bijzonder onderwijs” tot katholieke school maken. De concrete invulling hiervan in de lessen en op school komt in de tekst tot uitdrukking in wat

³¹⁵ Verwijzing in de tekst (32–35) naar *Katholiek onderwijs en de komende tijd*, nr. 26.

³¹⁶ Verwijzingen in de tekst (36–38) naar Bond KBO, *Verantwoord én geïnspireerd*, 23-24; *Beleidsplan Bond KBVO 2002- 2006*, 8-9.

³¹⁷ Verwijzing in de tekst (38–39) naar *Woord aan de Nederlandse bisschoppen*, 30 januari 2000.

³¹⁸ Verwijzing in de tekst (39–40) naar *Regel van Benedictus*, nr. 3.

heet “waardegeoriënteerde communicatie”. Wat hieronder verstaan wordt, hoe en waar deze plaatsvindt, wordt verder *toegelicht* aan de hand van de onderwijsconcepten gemeenschapsvorming, vieren, leren en dienen.

Het laatste inhoudelijk *beschrijvende* hoofdstuk IV richt zich op het *schrijfdoel*³¹⁹ van de bisschoppelijke onderwijsnota: het confessioneel onderwijsveld opiniëren, motiveren en activeren richting “bezield en zelfbewust” katholiek onderwijs.

Directives

Het exposé van kernwaarden die het katholiek onderwijs kenmerken dient tevens als *voorschrift en richtlijn*, Fdi.pre(P), Fdi.app(P). De “concrete vertaling” hiervan in onderwijs en opvoeding op school, vormt zowel een *opdracht* van het kerkelijk gezag als houdt het een *uitdaging* voor het schoolpersoneel, ouders en betrokkenen in. Aan de geëxpliciteerde kernwaarden gaat een tweetal voorwaarden als sine qua non vooraf: het recht op onderwijs en de concrete persoon van de leerling, onafhankelijk van levensovertuiging, godsdienst en afkomst. Het vak Godsdienst / Levensbeschouwelijke vorming, in onderscheid van de catechese die volgens de richtlijnen sinds 2006 buiten school in de parochie plaatsvindt, *dient* net als elk ander schoolvak ingevuld en uitgevoerd te worden volgens raamleerplannen.

De *missie* van de katholieke school is apostolisch en ze staat dan ook in de katholieke traditie, waar ze put in haar onderwijs uit haar “geloofsschat, (...) vanuit [haar] stelsel van spirituele en morele waarden”. Behalve onderwijs vindt op school ook vorming hierin plaats. Het praktische aspect van het onderwijsproces vormt als zodanig een eigenstandige *opdracht* en *appel* op leerling, leraar, ouders en andere betrokkenen, Fdi.pre(P), Fdi.app(P).

Hoofdstuk IV zet de voornaamste kenmerken van het beoogde onderwijs op de katholieke school als *richtingaanwijzers* nog eens op een rijtje: “authentiek christelijke bezieling” en katholiek zelfbewustzijn, Fdi.pre(P), Fdi.app(P). De bisschoppen vragen alle betrokkenen en belanghebbenden bij het christelijk en katholiek onderwijs met hen mee te denken en een bijdrage te leveren. Zij hebben hierbij met name de schoolbestuurders op het oog, Fdi.app(P).

In de contacten van de bisschoppelijk gedelegeerden met het onderwijsveld, ligt hun focus vooral op het vergroten van het zich bewustzijn van schoolbestuur en schoolpersoneel van de christelijke identiteit en katholieke signatuur van hun school, Fdi.pre(P).

³¹⁹ Jan Renkema, “2.2 Een analysemodel voor tekstkwaliteit”, 37–47; “2.4 ‘De onderdelen van een publicatie’”, 63–68.

Het afsluitende hoofdstuk vormt geen Besluit in de zin van een vaststelling naar aanleiding van de inhoud, maar heeft meer het karakter van een *appel* aan de tekst-interne lezer als belanghebbende van de katholieke school. Ze doet dat in de vorm van twee citaten uit respectievelijk het Evangelie van Marcus en Mattheus.

Het transcendent-christelijke perspectief, zoals verwoord in het Besluit, maken leraar en leerling gelijkwaardig aan elkaar en plaatst beide op hetzelfde bestaansniveau. Dit paradoxale gegeven impliceert een *aansporing* en (heilige) *opdracht* voor de leraar, maar ook voor het overig schoolpersoneel, het schoolbestuur en andere belanghebbenden bij het onderwijs, Fdi.app(P).

Commissives

De concrete uitdrukking naar inhoud en vorm van die kernwaarden door het personeel in al zijn geledingen, ouders en belanghebbenden, houdt behalve een opdracht en een uitdaging (in de gesecculariseerde Nederlandse context), een *zelfverplichting* voor de katholieke school en andere onderwijsniveaus in, waarin het katholiek onderwijs een plaats heeft of wil vinden. Ook de bisschoppen zelf *verplichten zich* aan deze opdracht van de katholieke school. Ze willen de implementatie van het onderwijsbeleid, zoals verwoord in de nota graag blijven volgen, als aanvulling op het kerkelijk toezicht op het katholiek onderwijs, Fco(P).

Tot hun “speerpunten van onderwijsbeleid” *verplichten* de bisschoppen *zich*, om de contacten met het onderwijsveld actief en activerend te bevorderen, Fco(P). Zij voeren daartoe de functie van “bisschoppelijk gedelegeerde” in, die deze contacten duurzaam moet intensiveren. Daarnaast willen ze *ernaar streven* om de (nieuwe) leraar Godsdienst/Levensbeschouwing in het curriculum van de lerarenopleidingen, in met name het hbo, te doen opnemen, Fco(P).

Expressives

De bisschoppen zijn wel bereid om mee te denken aan de inhoud en vormgeving van het katholiek onderwijs in het kader van de “brede schoolvorming”, maar ze staan ronduit *sceptisch* om niet te zeggen *negatief* tegenover de samenwerkingsschool, Fex/-(P). De *positieve toonzetting* van de bisschoppelijke onderwijsnota komt ook tot uiting in de foto’s bij de tekst, Fex/+(P). Ze tonen beelden van kinderen en jongeren in allerlei lessituaties, actief in de schoolbanken, lezend en schrijvend in het schrift, of werkend aan de computer. Een docent staat voor het bord uit te leggen. Een jarig kind wordt in het zonnetje gezet. Er zijn de beelden van

oudergesprekken en leerlingengesprekken, de beelden op de gang en voor de school. Er hangt een crucifix aan de muur in de klas en op de gang een poster met als thema “Multi-culti”.

Declaratives

Met de beide evangelielcitaten ter ondersteuning, *verklaart* de bisschoppelijke onderwijsnota het werkzaam zijn of anderszins betrokken zijn bij het onderwijs, tot werken aan “[d]e toekomst van de samenleving en de toekomst van Gods Koninkrijk,” Fde(P). Vanuit dit transcendente perspectief bezien blijkt het leven een Leven met een hoofdletter en in die context staan leerling en leraar paradoxaal genoeg op hetzelfde transcendente niveau, beide hebben een heilige opdracht, Fde(P).

4.4.3. Bijlagen & Noten

<i>Hoofdstukken/paragrafen</i>	<i>Codes</i>	<i>Belangrijkste fragmenten – indicatief</i>
Bijlagen	Fde(P) Fre(P) Fex/–(P) Fco(P) Fdi.pre(P) Fdi.app(P) Fex/+(P)	Fre(P), Fco(P): “In de komende vijf jaar zullen de Nederlandse bisschoppen en de bisschoppelijk gedelegeerden voor het onderwijs naar vermogen diverse activiteiten ontplooiën en verschillende onderwerpen op hun agenda zetten ter uitvoering van het beleid dat in deze nota is Fre(P): “Diverse instanties van het georganiseerd katholiek onderwijs hebben beleid geformuleerd met betrekking tot de identiteit van katholieke scholen in het licht van de ontwikkelingen die ook in deze nota zijn beschreven.” Vervolgens wordt dit beleid in hoofdlijnen geëxpliciteerd. ³²⁰ (Bijlage

³²⁰ In de betreffende Bijlage 2 (41–46): “Vigerend identiteitsbeleid van katholieke onderwijsorganisaties” staan tekstverwijzingen naar:

- *Verbinden en vertrouwen, Strategisch beleidsplan Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSRR) 2001–2004*, 5, 9–12;
- College van Bisschoppelijk Gedelegeerden voor het katholiek onderwijs, *Meerjarenbeleidsplan 2001–2004*;
- *Kiezen en delen, Aanzet tot longitudinale planning en onderlinge afstemming van godsdienst/levensbeschouwing in het katholiek onderwijs*, 30–33;
- Bond KBO, *Verantwoord én geïnspireerd, Veertien beleidsuitspraken voor de jaren 2000–2003; Beleidsplan Bond KBVO 2002–2006 inclusief activiteitenplan* (conceptdocument);
- Bestuur van de Nederlandse Katholieke Oudervereniging, *Woord aan de Nederlandse bisschoppen*, Den Haag, 30 januari 2000, *Pleidooi voor een landelijke invoering van het vak levensbeschouwing op alle middelbare scholen in Nederland door de VDL, de VGL en het PSC HVO. Conceptdocument voor raadpleging in de ledenvergadering 22 maart 2002*.

		geschetst.” 2) Vervolgens wordt hun beider agenda per jaar geëxpliciteerd. (Bijlage 1)
Noten		Fde(P), Fre(P), Fdi.pre(P): Impliciete prescriptief-directieven in verwijzingen naar diverse kerkelijke beleidsdocumenten.

< Fig. 44 >

Naast de bisschoppelijke agenda, is er in de Bijlagen de beschrijving op hoofdlijnen van het meerjarenplan van het College van Bisschoppelijk Gedelegeerden voor het katholiek onderwijs. Van de Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKSr) is er zijn door de Nederlandse Bisschoppenconferentie gemandateerde erkenningstaak, en ondersteuning van de katholieke school als “(waarde)gemeenschap” in zake identiteitsprofilering. Hun taken vormen uitvoering van het nieuwe bisschoppelijk beleid.

De belangenorganisatie van ouders van leerlingen in het katholiek onderwijs, de Nederlandse Katholieke Ouderorganisatie (NKO), wil de synergie tussen ouders bevorderen in de contexten van school en parochie. De Vereniging van Docenten Levensbeschouwing (VDL) richt zich op de veranderingen in het beroep en rol van de leraar, i.c. de docent Godsdienst/Levensbeschouwing, in het kader van het ‘nieuwe leren’.

De 81 Noten (waarvan acht bij de bijlagen) zijn in hoge mate zelf-verwijzend, zoals het Vaticaanse *Algemeen directorium voor de catechese* (1998) en het *Oecumenisch Directorium, richtlijnen voor de toepassing van de beginselen en normen inzake de oecumenische beweging* (1993), de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998), die het vorige hoofdstuk besprak, de bisschoppelijke brief *Katholiek onderwijs en de komende tijd* (1996) en het rapport van de Nederlandse katholieke schoolraad *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig?* (1999). Daarnaast zijn er verwijzingen naar het *Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs* (1987), de onderwijsregelingen R.K. Kerkgenootschap in Nederland. Naar de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* (1965) en de concilieconstitutie *Gaudium et Spes* (1965) wordt slechts eenmaal verwezen.³²¹

³²¹ *Gravissimum Educationis* §1 (p.16); *Gaudium et Spes*, §22 (p.23). Bij de laatste staat een tekstverwijzing: “Zie

Buitenkerkelijk zijn er de verwijzingen naar *Vrijheid, verandering en verscheidenheid, Advies over de inrichting van het onderwijsbestel van de Commissie Toekomst Bijzonder Onderwijs* (2000), een advies aan het Ministerie van Onderwijs en Cultuur van een tweetal verenigingen van schoolbesturen, en naar het *Verdrag over de rechten van het kind* (1989) van de Verenigde Naties. In aansluiting daarop verwijst de onderwijsnota naar *Gravissimum Educationis* §1, die het recht op opvoeding en onderwijs “een onvervreemdbaar recht” noemt. Hieronder staat een overzicht van de referenties en de vindplaatsen in de tekst van de congregatieverklaring.

Notenverwijzingen

<i>Algemeen directorium voor de catechese</i>	<i>Oecumenisch Directorium</i>	<i>De katholieke school op de drempel van het derde millennium</i>	<i>Katholiek onderwijs en de komende tijd</i>	<i>Is het katholiek onderwijs millennium- bestendig?</i>	<i>Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs (→CICIII)</i>	<i>Vrijheid, verandering en verscheiden heid</i>	<i>VN-verdrag over de rechten van het kind (→ Gravissimum Educationis)</i>
							<i>Gaudium et Spes</i>
9 (vtn. 48, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62)	3 (vtn. 51, 52, 53)	8 (vtn. 9, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 42)	10 (vtn. 2, 4, 11, 13, 14, 26, 35, 45, 46, 69)	10 (vtn. 3, 7, 15, 16, 17, 18, 19, 49, 50, 54)	4 (vtn. 5, 6, 66, 68)	3 (vtn. 8, 21, 33)	3 (vtn. 24, 25, →27)
							1 (vtn. 41)
<i>Verbinden en vertrouwen, Strategisch beleidsplan NKSR 2001- 2004</i>	<i>Publicaties College van Bisschoppelijk Gedelegeerden (/NKSR)</i>	<i>Woord aan de bisschoppen – Bestuur NKOV</i>					
4 (vtn. 74, 75, 76, 77)	3 (vtn. 64, 67, 78)	2 (vtn. 23, 82)					

< Fig. 45 >

Het aantal verwijzingen naar de Vaticaanse richtlijnen in de beide directoria en de

God met ons, Herderlijk schrijven over Jezus Christus, Utrecht: Secretariaat van het R.-K. Kerkgenootschap, 1997 (ook in *Kerkelijke documentatie* 25 (1997), 155–166.”

congregatieverklaring in zake catechese en godsdienstige opvoeding en onderwijs is significant, een kwart. De bisschoppelijke onderwijsnota sluit temporeel en inhoudelijk aan op de bisschoppelijke brief *Katholiek onderwijs en de komende tijd* (1996) en het rapport *Is het katholiek onderwijs millennium-bestendig?* (1999) van de NKS, hetgeen tot uiting komt in het aantal verwijzingen, een kwart.

Naar het *Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs* (1987), het ARKO, de onderwijsregelingen R.K. Kerkgenootschap in Nederland, wordt viermaal verwezen, waarvan twee verwijzingen naar onderwijscanons in het *Wetboek van Canoniek Recht* (1983).

Voortvloeiend uit de bisschoppelijke onderwijsnota zijn er de verwijzingen naar het strategisch beleidsplan (2001–2004) en de publicaties van het College van Bisschoppelijk Gedelegeerden. In de nota is ook een plaats ingeruimd voor de reacties van de Nederlandse Katholieke Oudervereniging.

4.5. Excurs: de Evangeliecitaten

In de eerste alinea van het Besluit staan twee citaten uit het Evangelie, die als zodanig een stijlbreuk met de overwegende zakelijkheid van de nota laten zien. In de hele nota komt immers geen verwijzing in die vorm voor.³²² Beide Evangeliecitaten ondersteunen en verdiepen de verklaring van de Nederlandse bisschoppen met, dat werken in of betrokken zijn bij het onderwijs, het werken aan de komst van Gods Koninkrijk impliceert.³²³ Ze verlangen van de tekst-interne lezer (TIR) een denkomslag.

Een uitweiding over de beide Evangeliecitaten (Mc 9,37; Mt 19,14) uit het Besluit (pp. 39–40) is ook hier, net als in 3.5 bij het citaat uit het Bijbelboek Wijsheid (6,18) relevant, omdat daarin een TIR direct zichtbaar wordt in de bisschoppelijke onderwijsnota: de tekst-interne auteur (TIA) van de nota gaat hier in de keuze van het citaten immers zelf een relatie aan met de TIR van de Evangelieteksten.

Hieronder volgt het citaat van de betreffende alinea uit het Besluit, inclusief de ingebedde Evangeliecitaten, waarvan overigens de literatuurverwijzing niet in een noot bij de tekst vermeld wordt:

³²² Wel is er de verwijzing (p. 24) in de vorm van een citaat uit de bisschoppelijke brief *Katholiek onderwijs in de komende tijd* (nr. 18) waarin onder meer niet geciteerde verwijzingen naar de Bergrede (Mt 5:1–12) en de zaligsprekingen (Mt 5:3–12).

³²³ Cf. supra 4.4.2.

“In het Evangelie wordt verhaald dat Jezus een kind in het midden van zijn leerlingen zette, zijn armen er omheen sloeg en zei: “Wie een van zulke kinderen ontvangt, ontvangt Mij. En wie Mij ontvangt, ontvangt niet Mij, maar Hem die Mij gezonden heeft” (Mc 9,37). En als zijn leerlingen kinderen maar lastig vinden, komt Jezus voor hen op. “Laat die kinderen en verhinder niet dat ze bij Me komen, want van zulke kinderen is het Koninkrijk der hemelen” (Mt 19,13-14).³²⁴

In de tekstkritische uitgave van Nestlé-Aland, 28ste druk, luiden de twee Evangelieteksten:

“Ὅς ἂν ἐν τῶν τοιούτων παιδίων δέξηται ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου,³²⁵ ἐμὲ δέχεται· καὶ ὁς ἂν ἐμὲ δέξηται, οὐκ ἐμὲ δέχεται, ἀλλὰ τὸν ἀποστείλαντά με” (Mc 9,37).³²⁶

ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν, Ἄφετε τὰ παιδιά, καὶ μὴ κωλύετε αὐτὰ ἐλθεῖν πρὸς με· τῶν γὰρ τοιούτων ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν (Mt 19,14).³²⁷

De context van het Marcuscitaat is Jezus' itinerarium van de regio Caesarea naar Kafarnaüm (Mc 9,30–37), op weg naar Jeruzalem. Onderweg ernaar toe kondigt hij (ten tweede male) bij zijn leerlingen zijn lijden, dood en opstanding aan. Zijn leerlingen begrijpen hem echter niet, maar ze durfden hem niet om verduidelijking te vragen (vers 32). Dat is een opmerkelijk gegeven, omdat Jezus zich tegenover hen opstelt als hun leraar. Bij aankomst vraagt hij hun waar zij onderweg met elkaar over geruzied hebben. Ze verzwijgen echter de woordenstrijd die ze gehad hebben over wie de primus onder hen zou zijn (vers 34).

Daarop treedt Jezus opnieuw als hun leraar op, heel expliciet door te gaan zitten en van de kant van zijn leerlingen door om hem heen te gaan staan. Uit vers 35 blijkt tevens dat Jezus wist waarover zij geredetwist hadden, hoewel zij over hun woordenstrijd gezwezen hadden. Jezus legt uit dat de apostelen zich tegenover elkaar en iedereen als dienaar, διακονος, dienen op te stellen:

Εἴ τις θέλει πρῶτος εἶναι, ἔσται πάντων ἔσχατος, καὶ πάντων διάκονος (Mc 9,35).³²⁸

Als iemand de eerste wil zijn, zal hij de laatste van allen zijn, en dienstbaar aan allen.³²⁹

³²⁴ De citaten komen waarschijnlijk uit de Willibrordvertaling van 1975 of van 1995. De tekst wijkt enigszins af van de Willibrordvertaling van 1975. Een andere kandidaat is de NBV, die in de tijd van verschijnen van de nota nog niet zo lang uit was. Cf. Informatie mailtje 28 november '24 van Berry van Oers, Referent Onderwijs van de Nederlandse Bisschoppenconferentie.

³²⁵ Het Griekse “ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου” – in mijn naam – blijft in het Besluit (39–40) onvertaald.

³²⁶ Eberhard Nestlé, Erwin Nestlé en Kurt Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, 112.

³²⁷ Eberhard Nestlé, Erwin Nestlé en Kurt Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, 51.

³²⁸ Eberhard Nestlé, Erwin Nestlé en Kurt Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, 111.

³²⁹ Mijn vertaling, evenals bij de overige Griekse citaten, tenzij anders aangegeven.

Ter bevestiging van de onvoorwaardelijkheid van de dienstbaarheid, voegt Jezus in vers 36 een gebaar toe aan zijn uitleg: hij zet het kind centraal door het in hun midden te zetten, waardoor hij de eerste positie van het kind markeert. Daarnaast toont hij de leerlingen het kind als een exemplaar van kwetsbaarheid en afhankelijkheid, om de apostelen hun analoge status tegenover God duidelijk te maken. Een kind is immers voor zijn levensonderhoud en zijn bestaansmogelijkheden afhankelijk van zijn ouders. Hij zet het kind in hun midden en omarmt het om zijn woorden te benadrukken:

(...) καὶ λαβὼν παιδίον, ἔστησεν αὐτὸ ἐν μέσῳ αὐτῶν· καὶ ἐναγκαλισάμενος αὐτό, εἶπεν αὐτοῖς· (Mc 9,36).³³⁰

En Hij pakte een kind op, plaatste dit in hun midden, omarmde het en Hij zei tot hen:...

Tenslotte gaat Jezus zo ver om zich met het kind te vereenzelvigen (vers 37). Hieronder nogmaals dit vers (met de Nederlandse vertaling) dat in de nota als Marcusvers fungeert:

Ὅς ἂν ἐν τῶν τοιούτων παιδίων δέξηται ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἐμὲ δέχεται· καὶ ὅς ἂν ἐμὲ δέξηται, οὐκ ἐμὲ δέχεται, ἀλλὰ τὸν ἀποστεῖλαντά με” (Mc 9,37).

“Wie een van zulke kinderen ontvangt, ontvangt Mij. En wie Mij ontvangt, ontvangt niet Mij, maar Hem die Mij gezonden heeft.”³³¹

Het Griekse (το) παιδίον is onzijdig en kan zowel op een jongen als op een meisje slaan, op zowel een heel klein als een wat ouder kind.³³² Het Marcuscitaat spreekt van ἐν τῶν τοιούτων παιδίων, een *van zulke* kinderen, dat zowel letterlijk als symbolisch kan worden verstaan; het laatste wordt dan begrepen als dat Jezus’ volgelingen idealiter de gelijkenis met het kind tonen. Je moet worden als een kind om het Koninkrijk Gods te mogen binnengaan.

De theologische locus ‘Wie mij ontvangt’ – Ὅς ἐμὲ δέχεται – duidt in de Joodse en Grieks-Romeinse literatuur met hun complexe semantiek op de plicht van gastvriendschap; meer christelijk-theologisch geduid: Christus / God kan in elke gast schuilgaan.³³³ Het beeld van de

³³⁰ Eberhard Nestlé, Erwin Nestlé en Kurt Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, 111–112.

³³¹ Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Beziëld en zelfbewust*, 39. Cf. Noot 325.

³³² Henry George Liddell en Robert Scott, *A Greek-English lexicon*, 1297. Met παῖς werd in de stadsrepubliek Sparta een jongen aangeduid die in het vijfde jaar van zijn publieke opvoeding zat, wat een kind van elf jaar aangaf. Met παῖς kon ook een familiale omgang met gelijken worden geduid. Cf. Henry George Liddell en Robert Scott, *Greek-English Lexicon*, Revised Supplement, 235–236. In Marcus 2.5 spreekt Jezus de lamme met de vriendelijk bedoelde aanduiding τέκνον, dat behalve ‘kind’ ook de familieaanduiding ‘zoon’ betekent. Cf. Eugene A. Nida en Johannes, P. Plouw, *Lexical Semantics of the Greek Testament*, 15–16.

³³³ Joel Marcus, *Mark 8–16: A New Translation with Introduction and Commentary*, 676, 681.

rondtrekkende Jezus past in het beeld van de plicht tot gastvriendschap.³³⁴

Uit het door de TIA gekozen Marcuscitaat komt een TIR naar voren die het kind in de opvoeding en het onderwijs centraal stelt, en wel in al zijn afhankelijkheid. Dat blijkt ook uit de evangelische context van het ingebedde citaat. Maar het citaat dat de eerste alinea vormt, waarin het Marcuscitaat is ingebed, is zelf ook ingebed in een contextueel construct, namelijk dat van het Besluit. Daar blijkt uit dat het kind ondanks zijn behoefteigheid ook een garantie voor de toekomst betekent, mits de ouders en de school er zich maar open voor willen stellen. Het kind doet in al zijn kwetsbaarheid en afhankelijkheid een appel op ons, de volwassenen, waardoor het verschijnen van het kind alleen al een (Goddelijk) gebod betekent, om het mee te helpen de toekomst van de mens te realiseren.

Het Mattheuscitaat bevestigt dit scenario met een metafoor van belofte, namelijk het Koninkrijk der hemelen dat de toekomst voor de wereld dankzij de kinderen in petto kan hebben. Het citaat (Mt 19,14) staat in de context van het tafereel van Jezus' zegening van de kinderen (19,13–15), die volgt op de scene van de discussie met Farizeeën over de onontbindbaarheid van het huwelijk in 19,1–12. Deze perikoop 19,1–15 begint met de metafoor van het oversteken van de rivier de Jordaan, die staat voor Jezus' intrede in Israël, het land van belofte.³³⁵ De Farizeeën beschouwen dit eerder als een transgressie (als vorm van 'grensoverschrijdend' gedrag) dan als een transitie, zoals blijkt uit hun vraag over de huwelijksstrouw waarmee zij Jezus willen "verzoeken", ofwel op de proef stellen.

De vraag van de Farizeeën staat in de context van de metafoor van het Beloofde Land, die voortgezet wordt in die van de 'huwelijksband' tussen het Joodse volk en Jerusalem als de Stad van God. Deze verbintenis staat net zo onomstotelijk vast als de relatie tussen God en zijn Volk. Daar kan zelfs de wet van Mozes – die verstoting van de vrouw in bepaalde situaties toestaat – niets aan veranderen (Mt 19,8).

Als Jezus' volgelingen dan riposteren met dat het dan maar beter is om niet te trouwen, geven zij daarmee ervan blijk, dat zij in de letterlijke opvatting van Jezus woorden over de huwelijksstrouw blijven steken. Jezus wijst hen terecht door in vers 12 met zijn beeldspraak over 'ontmanden' hun duidelijk te maken, dat de keuze voor Gods Koninkrijk een keuze is die uitdrukking is van het geloof in de opstanding, zoals deze zichtbaar wordt in het Koninkrijk

³³⁴ Joel Marcus, *Mark 8–16: A New Translation with Introduction and Commentary*, 683.

³³⁵ In zijn itinerarium steekt Jezus met zijn leerlingen de Jordaan over, die verondersteld wordt te liggen tussen Galilea en Judea. Hetgeen niet het geval is, wat daarom pleit voor een uitleg met de Jordaan als metafoor. Cf. Archibald, L.H.M. van Wieringen, *The seven Sacraments of the Catholic Church*, 105–106; Karel Deurlo en Ben Hemelsoet, *Op bergen en dalen, bijbelse geografie: de plaats waar geschreven staat*, 132–135.

Gods, dat Jezus verkondigt en voorleeft.

Een huwelijksverbintenis heeft tot doel voor man en vrouw om zich te verzekeren van nageslacht, waarmee dan het voortbestaan na de dood verzekerd is. De keuze voor het volgen van Jezus en daarmee de verbintenis aan te gaan met Gods Jerusalem, gaat die voor de procreatie te boven.

Vervolgens geven de apostelen in vers 13 er opnieuw blijk van in de letterlijke opvatting van metafoor te blijven steken, nu die in vers 12 over de ontmanden. Ze wijzen de kinderen af als resultaat van het coïtale samengaan tussen man en vrouw. Jezus laat deze wel toe als voorafbeelding van het kind Gods, dat de volgelingen van Jezus moeten worden om het Koninkrijk Gods te kunnen binnengaan. Hieronder volgt het citaat (met mijn Nederlandse vertaling):

ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν, Ἄφετε τὰ παιδιά, καὶ μὴ κωλύετε αὐτὰ ἐλθεῖν πρὸς με· τῶν γὰρ τοιούτων ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν (Mt 19,14).³³⁶

Maar Jezus zei: Laat die kinderen toch en houdt hen niet tegen om bij Mij te komen, want voor zulke kinderen is het Koninkrijk der hemelen bestemd.

In het voorgaande vers 13 willen de apostelen de kinderen die mensen bij hen brengen, om door Jezus gezegend te worden, wegsturen. Jezus wijst hen echter terecht, want “voor zulke (τοιούτων) kinderen is het Koninkrijk der hemelen bestemd”. Kinderen fungeren als metafoor voor hen aan wie het Koninkrijk der hemelen toebehoort.³³⁷ In vers 15 bezegelt Jezus zijn woorden door de kinderen de handen op te leggen.³³⁸ Dit Bijbelse gebaar bevestigt hun toelating tot de nieuwe realiteit van Christus’ wereld.

Met andere woorden, door middel van zijn keuze van het Mattheuscitaat laat de tekst-interne auteur (TIA) zien hoe hij deze als tekst-interne lezer (TIR) verstaat: mensen moeten als kinderen worden, waarmee Jezus bedoelt dat ze dienen te beseffen dat ze als kinderen staan in de goddelijke huishouding. Dit besef impliceert een *metanoia*, een radicale omkering van de geest die gepaard gaat met een egalitaire kijk op de intermenselijke verhoudingen. Deze vormt als zodanig een diametraal contrast met de bestaande maatschappelijke verhoudingen.³³⁹ Tussen kind en volwassene zou geen grens als barrière dienen te bestaan, omdat beide helpen de toekomst van de mens, en daarmee Gods koninkrijk, te realiseren.

³³⁶ Eberhard, Nestlé, Erwin Nestlé en Kurt Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, 51.

³³⁷ Warren Carter, *Households of discipleship. A study of Matthew 19–20*, 94–95.

³³⁸ God in de persoon van Jezus adopteert hen als het ware.

³³⁹ Warren Carter, *Households and Discipleship. A study of Matthew 19–20*, 90–95.

Het Marcuscitaat (Mc 9,37) gaat vooraf aan het Mattheuscitaat (Mt 19,14), en daarmee wordt door de TIA van de nota impliciet de primordialiteit van het kind in de opvoeding en het onderwijs bevestigd en als zodanig aan de TIR voorgehouden. In de Mattheusperikoop gaat het om het kind dat voortgekomen is uit het huwelijk, en als zodanig een voorafbeelding vormt van het kind dat de apostelen dienen te worden. Het beeld van het kind in Mc 9,37, zoals de tekst-interne auteur (TIA) dit als tekst-interne lezer (TIR) verstaat, toont het kind als persoon op zich, dat de apostelen in al zijn kwetsbaarheid en afhankelijkheid als lichtend voorbeeld wordt voorgehouden. En daarmee de tekst-interne lezer (TIR) van de nota.

Het beeld van het kind dat uit de Evangelieteksten naar voren komt, is dat van afhankelijkheid. Het staat wat haaks op het beeld van de leerling dat de tekst-interne auteur (TIA) in de beleidsnota schetst, bijvoorbeeld in § III, 1, waarin gesproken wordt over het recht van het kind op (christelijk) onderwijs. Het kind wordt daarbij voor de tekst-interne lezer (TIR) expliciet centraal gesteld, maar niet zozeer vanuit het perspectief van zijn / haar afhankelijkheid, maar als rechthebbend persoon. Het beeld dat de foto's van de leerlingen op school tonen, is er een van welvaren en zelfbewustheid. Zij vormen tegelijk ook een contrast met de inhoud van de nota die niet zozeer ingaat op de leerlingen, maar de school en het christelijk en katholieke onderwijs als organisatie. Daarmee ziet de tekst-interne lezer (TIR) zich voor een contrair-oppositioneel kindbeeld geplaatst.

Een alternatieve uitleg van de voorgaande tekstpassage Mc 9,33–37 zou kunnen zijn, dat Jezus als hun leraar juist de *apostelen* als kinderen beschouwt, althans dat zij dat behoren te worden. Jezus wijst de redetwistende apostelen erop in Mc 9,35, dat het er niet om gaat wie de baas onder hen is, maar dat elke apostel de ander binnen en buiten hun gezelschap ten dienste behoort te zijn. Vervolgens houdt hij hun een kind in het volgende vers (36) als aanschouwelijk didactisch middel voor, met andere woorden als hun na te streven voorbeeld.

De Marcuspassage laat dus, zoals we hierboven zagen, een zekere meerduidigheid toe. Meerduidigheid blijkt ook uit het naast elkaar voorkomende woordgebruik in de bisschoppelijke onderwijsnota: kind en leerling. Het woord 'kind(eren)' komt in de onderwijsnota echter vaker voor dan 'leerling(en)', respectievelijk veertig en twintig keer, wat de afhankelijke status van het kind bevestigt. Het woord 'leerling' bevestigt zijn/haar zelfstandigheid. Dit accentueert de onderwijsnota door zich aan te sluiten bij het "nieuwe leren", dat als didactisch en pedagogisch onderwijsconcept een grote mate van zelfstandigheid bij de leerling veronderstelt.

4.6. Terugblik

De bisschoppelijke nota vormt een uitgebreid antwoord op de consultatie in het katholiek onderwijs van 1999. De katholieke school opereert in een andere maatschappelijke context als voorheen, die de tekst-interne auteur (TIA) met de frequentiewoorden ‘seculariserend, individualiserend en multicultureel’ duidt. Deze typeert de katholieken (en daarmee hun kerk en school) als religieuze minderheid; een typering waarin veel tekst-externe lezers (TER) zich wellicht herkenden en die van hen een denkomslag vergden.³⁴⁰ De katholieke identiteit en signatuur van de school waren niet meer vanzelfsprekend. Er werd van buiten niet zelden met de nodige scepsis naar gekeken.

Daarvoor was niets minder dan een nieuwe ‘visie’ op het katholiek onderwijs nodig. Een frequentiewoord dat overigens paste in het ambtelijk jargon, gebruikelijk geworden in het Nederlands onderwijs, dat de nota ook bezigt: ‘verkenning’, ‘speerpunten’ van ‘beleid’, ‘contact’ met ‘het werkveld’ en ‘participatie’. Voor de laatste ziet de tekst-interne lezer (TIR) ook het meer religieus geïnspireerde frequentiewoord ‘ontmoeting’ terug.

De diverse taalhandelingen in de nota zijn dan ook doorspekt met eigentijds onderwijsjargon, zoals naast vele andere ‘waardegeoriënteerde communicatie’, ‘onderwijsconcepten’ en ‘raamleerplannen’. Daartegenover duidt de TIA zijn “exposé van [christelijke en katholieke] waarden”, die de katholiciteit dienen te borgen – wat anachronistisch in dit taaldiscours – als een “geloofsschat”.

Een andere vorm van aansluiting op het (post-)moderne woordgebruik is het verdwijnen van het woord ‘catechese’ uit het bisschoppelijke onderwijsjargon. Deze was overigens al voor het verschijnen naar de parochie verplaatst en daarvoor was de meer neutrale term van het vak ‘Godsdienst/Levensbeschouwing’ in de plaats gekomen.³⁴¹ De verplaatsing was overigens een gevolg van het feit dat de leerlingenpopulatie van de katholieke school veel meer divers was geworden.

Met de termen ‘bezield’ en ‘zelfbewust’ in de titel sloeg de nota *Bezield en zelfbewust* een uitnodigende toon aan, die aansloot bij de wensen van de leerlingen en hun ouders.³⁴² Onderwijs moest voor hen bezield zijn in termen van inspiratie en zelfbewustheid uitstralen van

³⁴⁰ “De Nederlandse samenleving staat al enkele decennia onder invloed van een krachtig proces van secularisatie. In Nederland als geheel is het christendom in de positie van een minderheid terechtgekomen.” Cf. *Bezield en zelfbewust*, 7.

³⁴¹ Namelijk in 2000. Cf. Nederlandse Bisschoppenconferentie, ‘*Wiccen’ en wegen, instrument voor kwaliteitsbeheer in de catechese*, 20–30.

³⁴² De ondertitel van *Bezield en zelfbewust* “Beleidsnota met het oog op een nieuwe dynamiek en een gedeelde visie in het katholiek onderwijs” accentueert het belang van de participatie van onder anderen de ouders van de leerlingen. (Mijn onderstreping)

de eigen *waarden*volheid.

De bezieling moest blijken uit de christelijke waarden die gelden voor dit onderwijs, en het zelfbewustzijn moest tot uiting komen in de profilering ervan. In deze nota werd een aantal nieuwe uitgangspunten en operationele waarden uitgewerkt, die de identiteit van katholieke onderwijs en opvoeding in de laatmoderne samenleving moesten schragen. Deze worden voor de tekst-interne lezer (TIR) tot beleid verklaard, dat met een nieuw elan door de bisschoppen zal worden uitgedragen. De vijfjarenplanning van contacten met het werkveld en de organisatie daar omheen moet dit voor hem / haar bevestigen.

De tekst-interne auteur (TIA) ziet de antwoorden op de vragen die de seculariserende en individualiserende tendensen in kerkvolk en samenleving oproepen, als een gezamenlijke verantwoordelijkheid van en met de partners en belanghebbenden in het onderwijs. Hij neemt de tekst-interne lezer (TIR) als partner serieus. Het identiteitsbeleid dient in samenspraak met de partners en belanghebbenden tot stand te komen, tot wie hij zich rechtstreeks als tekst-interne lezers (TIR) richt.

Enerzijds gaan identiteit en functionaliteit in deze onderwijsnota synergetisch samen, omdat de tekst-interne auteur (TIA) uitdrukkelijk participatie en samenwerking beoogt. Geïnspireerd door zijn eigen apostolische missie zoekt de tekst-interne auteur (TIA) (zelf)bewust aansluiting bij het “nieuwe leren”. Anderzijds wil deze met de katholieke school als “instrument”, evenals de congregatieverklaring uit het vorige hoofdstuk, haar eigen identiteit beschermen. De TIA gaat niet helemaal mee met de moderne pedagogische en didactische modellen en onderwijscurricula, want met zijn waardenstelsel wil de katholieke school het transcendente narratief erin veiligstellen.

Een opvallend gegeven is, dat ook in deze onderwijsnota een systematisch onderscheid tussen de diverse termen met betrekking tot de vorming van het kind en de jongere uitblijft. De termen met betrekking tot de activiteiten op school worden naast elkaar gebruikt: onderwijs, opvoeding, instructie, scholing en vorming (Bildung).³⁴³

Vooraf uit de verschillende taalhandelingen in de nota blijkt de typering van de TIR door de TIA. Zoals hiervoor al is geconstateerd, is de onderwijsnota bedoeld voor alle belanghebbenden in het (katholiek) onderwijs. Schoolbestuurders, maar zeker ook ouders en leraren, heeft de TIA daarbij vooral op het oog. Het schrijfdoel van de nota vormt een etaleren van beleidsvoornemens. Claims voor de tekst-interne lezer (TIR) worden daarbij niet geschuwd, waarvan de meest in het oog lopende is dat ook in een tijd van individualisering en

³⁴³ Cf. supra 2.2; 3.6.

secularisatie de persoon van de leerling, als deel uitmakend van de schoolgemeenschap, vooropstaat.

Enerzijds is de bisschoppelijke onderwijsnota voorschrift en richtlijn voor de TIR, anderzijds vormt deze toch zeker ook een uitnodiging aan en een appel op de participanten in de breedste zin, om de identiteit en signatuur voor het katholiek onderwijs te helpen realiseren. Dit betekent niet in de laatste plaats opdracht en uitdaging voor de bisschoppen zelf. Wat het eerste betreft, schuwt de tekst-interne auteur (TIA) verwijzingen naar Vaticaanse voorschriften niet, zoals het *Wetboek van canoniek recht* en het *Algemeen directorium voor de catechese*.³⁴⁴ Het onderwijsjargon ontbreekt ook hier niet met woorden als ‘leerlingbegeleider’ (in plaats van ‘leraar’) en ‘stimuleren’ en ‘coachen’ (in plaats van ‘onderwijzen’ en ‘leren’).

De TIA verplicht de bisschoppen zich aan de aan participanten en ouders gedane belofte, om de katholieke identiteit en de signatuur van het onderwijs in brede zin te bewaken, te beschermen en uit te bouwen. Tegelijkertijd staat de katholieke school letterlijk en figuurlijk open voor anders- en niet-gelovige leerlingen en studenten.

De formulering van de TIA in de onderwijsnota is bestuurlijk-neutraal en ook de situatieschets van de leerling/student in de sterk veranderende Nederlandse samenleving van rond de millenniumwisseling is nuchter en zakelijk te noemen, waardoor deze tegelijk voor de tekst-interne lezer (TIR) het signaal afgeeft van de spreekwoordelijke Nederlandse betrokken nuchterheid: ‘met koele hoofden en warme harten’.

De hoop en verwachting met betrekking tot het katholieke onderwijs staat hierbij voorop, ondanks de ambivalentie die de tekst-interne auteur (TIA) constateert van leraren, ouders en bestuurders tegenover het bisschoppelijk gezag. In het transcendente perspectief van hun werk aan de realisatie van Gods Koninkrijk, mede uitgedrukt in de twee Evangeliecitaten uit respectievelijk Marcus en Mattheus, staan alle participanten, belanghebbenden en betrokkenen op een egalitair niveau en dat maakt allen verantwoordelijk. En daardoor komt de onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* tot een bisschoppelijke *verklaring*, in termen van taalhandelingen: een *declarative*.³⁴⁵

³⁴⁴ Circa 25 procent van de verwijzingen.

³⁴⁵ Cf. supra 1.2.3: “Door middel van dit type taalhandeling (...) brengt de zender een stand van zaken in de echte wereld in overeenstemming met de propositionele inhoud van zijn declaratieve spraakhandeling; met andere woorden: hij verandert de wereld door zijn woorden.”

5. Conclusie en bredere onderzoekhorizont

5.1. Inleiding

In deze thesis staat de onderzoeksvraag centraal wat de intertekstuele relatie is tussen de tekst-interne lezer (TIR) in *Gravissimum Educationis* (1965), als gronddocument, en de tekst-interne lezer (TIR) in twee receptiedocumenten, respectievelijk de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* (1998) en de bisschoppelijke brief *Bezield en zelfbewust* (2002).³⁴⁶ In dit slothoofdstuk trek ik in aansluiting op die van de voorgaande hoofdstukken enkele conclusies en bied ik enige evaluaties aan.

In de voorgaande hoofdstukken heb ik, aan de hand van woordfrequenties en taalhandelingen, de tekst-interne lezer en tekst-interne auteur van de drie afzonderlijke kerkelijke documenten getypeerd. In dit afsluitende hoofdstuk ga ik, op basis van een vergelijking van de woordfrequenties en de taalhandelingen in de drie kerkelijke teksten (5.2), een vergelijking maken tussen de tekst-interne lezer (en tekst-interne auteur) ervan (5.3). In deze paragraaf typeer ik de tekst-interne lezer (en tekst-interne auteur) in de afzonderlijke verklaringen, in het kader van de globale verschuiving in accenten die beide erin laten zien.

In paragraaf 5.4 confronteer ik de resultaten van mijn analyses met exemplarische voorbeelden uit de literatuur. Aan de hand van deze vergelijking verwacht ik de meerwaarde te kunnen laten zien van de invalshoek van de methodologie van dit onderzoek. In de slotparagraaf (5.5) trek ik conclusies en bied ik enkele evaluaties aan ten aanzien van de onderzochte documenten.

5.2. Vergelijking woordwolken en taalhandelingen

In deze paragraaf vergelijk ik de frequentiewoorden van de afzonderlijke verklaringen (5.2.1) en vervolgens de taalhandelingen in deze teksten (5.2.2). In de beide subparagrafen zet ik uiteen waarin de drie onderzochte verklaringen overeenkomen en zich van elkaar onderscheiden, wat trefwoorden, frequentiewoorden en taalhandelingen betreft.

In de afsluitende subparagraaf trek ik conclusies met betrekking tot wat deze vergelijkende schouw op frequentiewoorden en taalhandelingen oplevert (5.2.3). In deze subparagraaf beantwoord ik de vraag in welke mate de drie documenten taalhandelingen en

³⁴⁶ Cf. §1.1.

actanten gemeenschappelijk hebben, en zulks in reactie op de concilieverklaring *Gravissimum Educationis*.

5.2.1. Vergelijking woordwolken

De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* heeft, getuige de frequentie van haar trefwoorden³⁴⁷ (inclusief die in de paragraafkopjes), de ‘christelijke’ ‘opvoeding’, het christelijk / katholiek ‘onderwijs’ en de ‘katholieke’ ‘school’ tot onderwerp van beschouwing. De concilieverklaring vertrekt vanuit het recht op en de plicht tot opvoeding in het algemeen (§3), voor alle kinderen, jongeren en ouders, christenen en niet-christenen, gelovigen en niet-gelovigen. De verhouding van de christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs tot de Staat wordt zichtbaar gemaakt in frequentiewoorden als ‘rechten’ en ‘plichten’, ‘vrijheid’, ‘monopolie’, ‘subsidiariteit’ en “verdelende rechtvaardigheid” (§6).³⁴⁸ Vervolgens zoomt de concilieverklaring in op de christelijke opvoeding en ten slotte op het katholiek onderwijs, inzonderheid het lager, middelbaar en hoger.

In de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* komen bovengenoemde frequentiewoorden niet prominent voor. Die richt zich met frequentiewoorden als ‘identiteit’ en ‘signatuur’ vrijwel direct op de katholieke opvoeding en het katholiek onderwijs. De lead (§1) van de congregatieverklaring beschrijft in termen van een “crisis van waarden”³⁴⁹ en met het frequentiewoord ‘moeilijkheden’ de maatschappelijke situatie als zorgwekkend, waarbinnen deze moet worden gerealiseerd. Vervolgens gaat ze in op wat de identiteit van de christelijke opvoeding en de signatuur van de katholieke school inhouden en impliceren. De congregatieverklaring eist de erkenning van de katholieke school door de Staat op, als zich onderscheidend van de openbare school of de staatsschool (§16, §17).

Ook de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* heeft als uitgangspunt dat de opvoeding het recht van elk kind en de ouders is, en schakelt daarna ook door naar onderwijs en vorming in generiek opzicht (III), als opmaat naar christelijke vorming en katholiek onderwijs (IV). De trefwoorden in de paragraafkopjes ‘recht’ en ‘vorming’ geven dit aan, met daarnaast als frequentiewoorden ‘recht’, ‘christelijk’, ‘onderwijs’ en ‘katholiek’.

De bisschoppelijke onderwijsnota heeft de situatie waarbinnen de christelijke opvoeding

³⁴⁷ Cf. supra 1.3.

³⁴⁸ “Verdelende rechtvaardigheid” vormt als woordcombinatie een hapax in de tekst. Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 232–233.

³⁴⁹ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39.

en het katholiek onderwijs opereert als opmaat. Ze concentreert zich vervolgens met frequentiewoorden als ‘bezield’, ‘zelfbewust’ en ‘beleid’ op de ‘identiteit’ van de ‘christelijke’ ‘opvoeding’ en de ‘signatuur’ van de ‘katholieke’ ‘school’. De bisschoppelijke verklaring start met een volgens de schrijfconventie van de beleidsnota gebruikelijke weergave van de opzet ervan, waarin de aanleiding tot het schrijven ervan de situatie blijkt te zijn waarin de katholieke school zich bevindt, te weten de ‘seculariserende’ Nederlandse samenleving, die daarnaast als ‘individualiserend’ en ‘multicultureel’ wordt getypeerd, zoals de woordwolk van frequentiewoorden laat zien.

De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* beschrijft niet zozeer de situatie waarin de christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs cultureel en maatschappelijk moeten opereren, maar poneert de katholieke school in de maatschappij met een frequentiewoord als ‘centrum’ naast het gezin, van waaruit de christelijke opvoeding en vorming plaatsvinden. De concilieverklaring toont vanuit haar mondiale perspectief een zelfbewust beeld: het christendom, inzonderheid de katholieke versie, is een van de wereldgodsdiensten, waarmee de ‘dialogo’, als frequentiewoord uit de woordwolk, vooropstaat. Ook wordt expliciet gesproken over kansen en mogelijkheden van christelijk/katholiek onderwijs op “niet-katholieke scholen” aan “niet-katholieke leerlingen”.³⁵⁰ Dienstbaarheid en samenwerking staan voorop in plaats van zelfverdediging.

De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* schetst een negatief beeld van de culturele en maatschappelijke situatie, waarin de rooms-katholieke kerk en het katholiek onderwijs zich bevinden. In de *lead* spreekt ze van een “crisis van de waarden”,³⁵¹ waartegen de katholieke school een dam dient op te werpen. Met betrekking tot de katholieke school spreekt de verklaring in §5–§7 over de kansen ervan en bedreigingen ervoor, en wel met frequentiewoorden als ‘vreugden’ en ‘moeilijkheden’.

De bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* gaat uitgebreid in op de vragen die de ‘nieuwe’ situatie van het katholiek onderwijs in een gesecculariseerde Nederlandse samenleving met zich meebrengt. Deze karakteriseert in tegenstelling tot de bovengenoemde verklaringen het christendom als een ‘minderheid’. De identiteit en de signatuur van de katholieke school zijn in deze context geen vanzelfsprekendheid meer, maar deze moeten worden beschermd tegen de invloeden van buitenaf.

³⁵⁰ “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 233, 234–235.

³⁵¹ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39. ‘Waarden’ komt afzonderlijk wel als frequentiewoord voor, terwijl het woord ‘crisis’ een hapax vormt in de tekst. Omdat de term opgenomen is in de dikgedrukte *lead* is deze relevant.

De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* is een strategisch visiedocument, geformuleerd aan de hand van een aantal thema's die met de kopjes van de afzonderlijke paragrafen worden aangegeven, van generiek naar specifiek. Achtereenvolgens komen aan bod: het recht op opvoeding en onderwijs, de christelijke opvoeding, de (eerst)verantwoordelijken daarvoor – met name de ouders en de school –, de hulpmiddelen daarbij en ten slotte het katholiek onderwijs in de verschillende bestaande vormen. De trefwoorden in de betreffende paragraafkopjes geven dit aan. Op basis van de visiebepalingen in *Gravissimum Educationis* wordt het kerkelijk opvoedings- en onderwijsbeleid in de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* en de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* geoperationaliseerd, van generiek naar specifiek.

De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* beschrijft als operationeel beleidsdocument de plaats en de opdracht van de katholieke school in cultuur en maatschappij, in termen van pedagogische en christelijke noties. Dit komt tot uiting in de frequentie van de trefwoorden: 'gemeenschap', 'school', 'identiteit', 'plaats', 'opvoeding', 'school', 'dienst', 'instrument', 'specifiek', "kerkelijke dimensie",³⁵² 'christelijk' en 'katholiek'.

Als operationeel onderwijsbeleidsdocument richt *Bezield en zelfbewust* zich met zijn frequentiewoorden meer specifiek inhoudelijk dan de eerdere verklaringen, op het behoud van de 'christelijke' 'identiteit' en de 'katholieke' 'signatuur' van de 'school'. Ze beschouwt deze als een gezamenlijke 'verantwoordelijkheid', in samenspraak met een breed scala aan partners. De realisering of het behoud hiervan worden expliciet in termen van 'beleid' geformuleerd. De nota spreekt dan ook in termen van "speerpunten" van beleid.³⁵³ Een voorbeeld daarvan is de inbedding van de katholieke school in de geloofsgemeenschap die de parochie vormt, waarin ze staat.

Voor *Gravissimum Educationis* is de katholieke school bezield door de evangelische geest van 'vrijheid', 'liefde' en 'geloof', waarin de 'persoonlijkheid' van de leerling uit kan groeien tot de nieuwe mens die hij of zij door de doop in potentie is.

De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* constateert een "crisis van de waarden"³⁵⁴ in cultuur en maatschappij. De christelijke identiteit en katholieke signatuur van de school zou daartegen een dam moeten opwerpen. De "culturele

³⁵² Deze woordencombinatie komt zowel in §11 als in §15 voor. Cf. "De katholieke school op de drempel van het derde millennium", 42, 43–44.

³⁵³ *Bezield en zelfbewust*, 35–39.

³⁵⁴ "De katholieke school op de drempel van het derde millennium", 39.

identiteit”³⁵⁵ van de katholieke school wordt geormerkt met christelijk geïnspireerde frequentiewoorden, als ‘gemeenschap’, ‘liefde’, ‘armoede’, ‘geven’, ‘kinderen’, ‘zending’ en ‘nieuw(e)’.

In opvolging van de concilieverklaring en de congregatieverklaring beantwoordt de bisschoppelijke onderwijsbeleidsnota *Bezield en zelfbewust* expliciet de vraag wat een school tot een katholieke school maakt. Haar eigen identiteit wordt bepaald door haar “christelijke waarden”³⁵⁶, die het uitgangspunt vormen voor de katholieke school als “educatieve waardengemeenschap”³⁵⁷. Het gaat enerzijds om ‘waarden’ (als frequentiewoord) waarin de ontplooiing van de persoon centraal staat: aangegeven met de frequentiewoorden ‘vrijheid’ en ‘zelfstandigheid’. Anderzijds betreft het waarden met focus op de ander en de gemeenschap: ‘zorg’, ‘veiligheid’, ‘samenwerking’, ‘gemeenschapszin’ en ‘solidariteit’, speciaal tot uiting komend in de zorg voor de zwakkeren. De katholiciteit van de school wordt gedefinieerd in termen van waarden als de erkenning van God als de Schepper en Christus als de Verlosser. Daarnaast is de vorming van “de gehele persoon”³⁵⁸ een centrale katholieke waarde.

De christelijke opvoeding en de katholieke school richten zich in *Bezield en zelfbewust* op de vorming van de gehele mens, aangeduid met het frequentiewoord ‘persoon’, en op alle leerlingen, in het bijzonder de “zwakkeren”³⁵⁹. De kerkelijke overheden hebben in dit onderwijsproces een aansturende rol. In het contact met de leerlingen vindt op school de overdracht van waarden plaats, in een ‘seculariserend’ Nederland. De bisschoppen willen de christelijke identiteit van de katholieke school, als pijler van bijzonder onderwijs, beschermen en behouden.

Gravissimum Educationis spreekt in dit verband met een frequentiewoord meer hoopvol van ‘dialogo’ met de wereldgodsdiensten en oecumene³⁶⁰ met de zusterreligies. Ze verwoordt

³⁵⁵ Kopje boven §14. Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 43.

³⁵⁶ §3.2.2.d. Deze beide woorden, ‘bezield’ en ‘zelfbewust’ komen elk afzonderlijk wel als frequentiewoord voor. Cf. *Bezield en zelfbewust*, 24–25.

³⁵⁷ III.2. De drie woorden van de samenstelling met het bijvoeglijk naamwoord, respectievelijk ‘waarde’, ‘gemeenschap’ en ‘educatieve’ zijn elk afzonderlijk frequentiewoorden. Als geheel komt ze driemaal in de tekst voor, met name in III.2. In de integrale tekst, inclusief de titel van het document en de Inhoudsopgave komt de woordencombinatie tien keer voor. Cf. *Bezield en zelfbewust*, 22–31.

³⁵⁸ Deze woordencombinatie komt drie keer in *Bezield en zelfbewust* voor, te weten in de Ten geleide en in III.3.2.2. ‘Persoon’ is een frequentiewoord in de tekst. Cf. *Bezield en zelfbewust*, 2, 22–25.

³⁵⁹ In de lead komt het woord eenmaal voor. Vervolgens in §II. 4: De kerkleiding vraagt van de katholieke school “speciale aandacht voor de zwakkeren”. Dit woord komt ook voor in §III 3.2.2, met in de opsomming van waarden: “Katholiek onderwijs is onderwijs voor elke mens, met een bijzonder oog voor de zwakkeren.” Tenslotte is er de verwijzing in Noot 11 naar de bisschoppelijke brief uit 1996, *Katholiek onderwijs in de komende tijd*, nr. 17–19, waarin de aandacht voor de zwakkeren als dienst van het onderwijs wordt genoemd. Cf. *Bezield en zelfbewust*, 2, 8, 12–15, 22–25.

³⁶⁰ *Gravissimum Educationis* noemt het Tweede Vaticaans Concilie in de Inleiding “de heilige oecumenische kerkvergadering.” Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 228–229.

de identiteit van de katholieke school ook in maatschappelijke termen, met frequentiewoorden en trefwoorden als ‘opvoedingsmiddel’ en maatschappelijk en ‘cultureel’ centrum, waarin verschillende bevolkingsgroepen samenkomen en elkaar treffen.³⁶¹ “[D]e evangelische geest van vrijheid en liefde” die de katholieke school “beziel[t]” bepaalt hier het leer- en leefklimaat.³⁶² Wat het hoger katholiek onderwijs betreft, wordt vooral de ‘coördinatie’ en ‘samenwerking’ geaccentueerd.

De trefwoorden in de drie verklaringen bevestigen het personalistische karakter van het katholiek onderwijs en de christelijke opvoeding.³⁶³ Deze komt in de terminologie van *Gravissimum Educationis* tot uiting in frequentiewoorden als ‘eigen’, ‘waar’, ‘persoonlijk’, ‘onvervreemdbaar’. Er is daar sprake van een ‘waardigheid van de persoon’ en ‘menselijke persoon(lijkheid)’, en het ‘eigen leven’. De congregatieverklaring spreekt in dit verband in termen van ‘persoon’, ‘waarden’, ‘ontplooiing’ en ‘bewustzijn’. De bisschoppelijke onderwijsnota gebruikt begrippen als ‘persoon’, ‘waarde(n)’, ‘verantwoordelijkheid’, ‘eigen’, ‘bezieling’ en ‘(zelf)bewustzijn’.

Het woord ‘christelijk’ komt in de congregatieverklaring minder, en in de bisschoppelijke nota nog minder frequent voor, dan in *Gravissimum Educationis*. In de laatste is er sprake van een bipolariteit: het eerste deel (§1– §7) concentreert zich, zoals de trefwoorden (en de paragraafkopjes) laten zien met name op de ‘christelijke’ ‘opvoeding’, terwijl het tweede deel (§8– §12) ervan zich richt op de ‘katholieke’ ‘school’, te weten de basisschool, de middelbare school en het ‘katholiek’ universitair en hoger beroepsonderwijs. De congregatieverklaring en de bisschoppelijke nota sluiten vooral aan op het katholieke deel van *Gravissimum Educationis*.

De Nederlandse bisschoppen spreken in navolging van *Gravissimum Educationis* en *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* ook in termen van ‘kinderen’ als ze het over leerlingen hebben; een frequent voorkomend trefwoord. De term ‘leerlingen’ komt in de onderwijsnota *Bezielde en zelfbewust* echter vaker voor, in vergelijking met de beide Vaticaanse verklaringen. Het is een opvallend gegeven dat de term ‘kinderen’ ook gehandhaafd blijft in de context van de school. De congregatieverklaring en de bisschoppelijke nota

³⁶¹ *Gravissimum Educationis* §5. [Belang van de school]: “[B]ovendien brengt zij [de school] als het ware een centrum tot stand, in wiens activiteit en vooruitgang deelhebben: de gezinnen, de leerkrachten, de diverse verenigingen, die later het culturele, burgerlijke en godsdienstige leven behartigen, de burgerlijke maatschappij en de gehele menselijke gemeenschap.” Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 232.

³⁶² *Gravissimum Educationis* §8. [De katholieke scholen], cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 233–234.

³⁶³ Aan opvoeding wordt meestal de term ‘christelijk’ gekoppeld. Het gezin wordt in *Gravissimum Educationis* §3 [Wie verantwoordelijk zijn voor de opvoeding] zelfs de eerste christelijke school genoemd: “Het gezin is dan ook de eerste school van de sociale deugden die alle gemeenschappen nodig hebben.” Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 230–231.

accentueren deze woordkeuze – met een duidelijk christelijke connotatie – met Bijbelcitaten.³⁶⁴ De leerlingen op school worden geassocieerd met de kinderen die Jezus in het Evangelie tot zich laat komen.

Het persoonlijk voornaamwoord ‘wij’ in de congregatieverklaring en de bisschoppelijke onderwijsnota, duidt op de gezamenlijke opdracht van school en gezin met betrekking tot onderwijs en opvoeding van de leerlingen en de kinderen. De persoonlijke opvoeding en vorming als kind en als leerling vinden steeds in de context van een ‘gemeenschap’ plaats, te weten het gezin, de schoolgemeenschap en de geloofsgemeenschap van de parochie. In de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* komt de term ‘wij’ niet significant frequent voor.

De term ‘ouders’ komt in *Gravissimum Educationis* significant frequenter voor, dan in de congregatieverklaring en in de bisschoppelijke onderwijsnota. De ouders van het kind worden in de concilieverklaring de eerstverantwoordelijken voor de opvoeding genoemd. Ze zijn, omdat ze hun kinderen het leven geschonken hebben, “hun eerste en voornaamste opvoeders”. De concilieverklaring spreekt van “de zeer zware verplichting ze [de kinderen] op te voeden”.³⁶⁵ Zij dienen door de katholieke school dan ook actief betrokken te worden bij de vorming van het kind als leerling, want in principe is het onderwijs op school suppletie op de opvoeding thuis; die opvoeding is wezenlijk godsdienstig. Deze opdracht onderschrijven de congregatieverklaring en de bisschoppelijke onderwijsnota. Ouders moeten als eerstverantwoordelijken betrokken worden bij het opstellen van het onderwijscurriculum op school.³⁶⁶

Daarnaast scharen de drie documenten achtereenvolgens docenten, onderwijsbegeleiders, onderwijsondersteuners en schooldirectie onder het personeel dat werkzaam is op de katholieke school.³⁶⁷ In hun functionele hoedanigheid zijn zij betrokken bij

³⁶⁴ Cf. supra 3.5 en 4.5.

³⁶⁵ *Gravissimum Educationis*, §3 [Wie verantwoordelijk zijn voor de opvoeding]. Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 230.

³⁶⁶ *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, §20: “In de schoolgemeenschap hebben de ouders, van nature de eerstverantwoordelijken voor de opvoeding van hun kinderen, “een bijzonder belangrijke rol.”; Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 45; *Bezield en zelfbewust* §III,3.2.3: “Zij [de onderschrijving van en de “draagkracht” voor de ‘christelijke’ ‘waarden’] zal vooral gevonden moeten worden in de schoolleiding, de personeelsleden en het schoolbestuur. Maar ook de ouders en leerlingen kunnen daaraan actief participeren.” Cf. *Bezield en zelfbewust*, 25–27.

³⁶⁷ *Gravissimum Educationis* 5. [Belang van de school] spreekt in dit verband van “allen, die [...] in de scholen het opvoedingswerk ter hand nemen”. Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 232.

De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* richt zich in §4 tot “allen die bij de katholieke school zijn betrokken”. In §18 staat de zinsnede “de schoolgemeenschap die gevormd wordt door de ontmoeting en de samenwerking van verschillende componenten: leerlingen, ouders, leraren/leraressen, schoolleiding en niet-onderwijzend personeel.” Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40, 45.

De bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* richt zich als brief tot “allen die onderwijs verzorgen aan katholieke of interconfessionele scholen of, als katholieke partner, in een samenwerkingsschool.” In III.2.3 vallen

het onderwijs, de vorming en de opvoeding van de leerling. De school vormt een gemeenschap als ontmoetingsplaats van leraren, leerlingen, ouders en andere participanten. De bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* breidt de reikwijdte van de katholieke school – of beter gezegd het katholiek onderwijs – expliciet uit naar de belanghebbenden daarbuiten, zoals vakverenigingen, onderwijsorganisaties en ouderorganisaties.³⁶⁸

Bij de onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* ligt het in de bedoeling om in het contact met het werkveld, vertegenwoordigd door onder andere de katholieke onderwijsorganisaties, maar ook de schoolleiders en de docenten van de scholen zelf, de mogelijkheden voor het katholiek onderwijs opnieuw te verkennen, om zo te komen tot een gedeeld “identiteitsbeleid”.³⁶⁹ Daarvoor is eerst een verkenning van de visie op beleid in zake de katholieke identiteit van deze gesprekspartners nodig.

Gravissimum Educationis §5 spreekt van ‘roeping’ – als frequentiewoord – voor allen die bij de opvoeding en de vorming van de kinderen betrokken zijn. De leraar vervult in zijn ‘roeping’ tot het onderwijs een voorbeeldrol op school. De congregatieverklaring en de bisschoppelijke onderwijsnota zijn minder stellig, want zij spreken in dit verband van hen die hun docentschap als roeping *beleven*.³⁷⁰

De volgende trefwoorden met een religieuze connotatie zijn in alle drie de documenten relatief vaak terug te zien: ‘kerk’, ‘identiteit’, ‘katholieke’, ‘christelijke’, ‘gemeenschap’ en ‘zending’, bijvoorbeeld. Daarnaast komen de gebruikelijke onderwijs termen voor als ‘pedagogie’, ‘vormen’, ‘vorming’, ‘bijzonder’ en uiteraard ‘scholen’. Opvallend genoeg behoort ‘gezinnen’ vergeleken met de concilieverklaring tot de minder frequente woorden in de congregatieverklaring en de bisschoppelijke onderwijsnota. Dit maakt de primaire gerichtheid van de congregatieverklaring en de bisschoppelijke nota op onderwijs en scholen zichtbaar.

Een opvallende notie vormt het frequentiewoord ‘liefde’ met betrekking tot het onderricht door de docent. Deze wordt aan de hand van Bijbelcitataten expliciet geadstrueerd in zowel de congregatieverklaring als de bisschopsnota.³⁷¹ *Gravissimum Educationis* §8 bezigt de

in dit verband de termen “schoolleiding, de personeelsleden en het schoolbestuur”. Het laatste wordt in I.3 met “schoolleiders” aangeduid. In de twee Bijlagen komt de term ‘schoolleiders’ significant vaak voor. Cf. *Bezield en zelfbewust*, 5–6, 25–27, 41–46.

³⁶⁸ *Bezield en zelfbewust*, I.3: “Voor wie is deze nota bestemd?” Cf. *Bezield en zelfbewust*, 5–6.

³⁶⁹ In *Bezield en zelfbewust*, IV.2.2 komt deze term voor in het kopje van deze paragraaf en een keer in de tekst ervan. In de Bijlagen I en 2 komt ze als frequentiewoord voor. Cf. *Bezield en zelfbewust*, 35–36, 41–46.

³⁷⁰ *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, §5, Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40; *Bezield en zelfbewust*, §II,4, Cf. *Bezield en zelfbewust*, 12–15.

³⁷¹ *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, §15, paragraafkopje met het citaat uit het Bijbelboek Wijsheid, namelijk 6:18, Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 43–44; *Bezield en zelfbewust*, V. Besluit: de beide Evangeliecitaten. Cf. *Bezield en zelfbewust*, 12–15.

notie in het verband van een “geest van evangelische vrijheid en liefde”,³⁷² waarmee deze het leerklimaat en de identiteit van de katholieke school definieert. Christelijk onderwijs en katholieke opvoeding uiten zich in de eerste plaats in de ‘liefde’ voor de ‘kinderen’. De concilieverklaring geeft in verschillende paragrafen aan, dat niet-christelijke en niet-katholieke kinderen hierbij niet worden uitgesloten. Het frequentiewoord ‘armoede’ in de congregatieverklaring geeft daarbij aan, dat niemand daarbij wordt uitgesloten. De bisschoppelijke onderwijsnota (o.a. in II.3 en IV.1) spreekt in dit verband van een groeiende groep ‘niet-katholieke’ leerlingen.

In de concilieverklaring komt de term “catechisatie”³⁷³ als hapax terug, in de congregatieverklaring komt het woord helemaal niet voor, noch als catechese. Als frequentiewoord komt ‘catechese’ in *Bezield en zelfbewust* beperkt voor. In plaats daarvan duikt in de bisschopsnota de alternatieve vorm van ‘godsdienstonderwijs’ het vak Godsdienst/Levensbeschouwing op. De verwijzingen naar het frequentiewoord ‘catechese’, in het kader van het *Algemeen ‘Directorium’ voor de catechese* en het *Oecumenisch ‘Directorium’*, duiden op de kerkelijke kaders van waaruit de Nederlandse bisschoppen denken en opereren. Catechese en godsdienstonderwijs blijken dus geen synoniemen in de bisschoppelijke onderwijsnota, omdat de eerste het werkteerrein van de parochie is.³⁷⁴

In de frequentiewoorden-inventaris van *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* en *Bezield en zelfbewust* komen analoog dezelfde contraire woordparen voor als in de integrale tekst van *Gravissimum Educationis*, bijvoorbeeld ‘onderwijs’ en ‘opvoeding’, ‘gezin’ en ‘school’. Ik wees er hierboven al op dat in de concilieverklaring beide categorieën van elkaar worden onderscheiden, zoals dat onder andere tot uiting komt in de indeling van de paragrafen. Daarnaast is er de onderkenning dat opvoeding ook op school plaatsvindt. De congregatieverklaring en de onderwijsnota nemen dit onderscheid met dezelfde onderkenning over.

Close reading aan de hand van de speech-acts moet vervolgens aangeven wat respectievelijk de concilievaders, de Congregatie van de Katholieke Opvoeding en Vorming en de Nederlandse Bisschoppenconferentie ermee aan wilden op onderwijskundig en opvoedkundig gebied.

³⁷² “Gravissimum Educationis”, 233.

³⁷³ *Gravissimum Educationis*, §4. [De hulpmiddelen van de christelijke opvoeding]. Cf. “Verklaring Gravissimum Educationis”, 231.

³⁷⁴ Cf. infra noot 55: *Bezield en zelfbewust*, 17.

5.2.2. Vergelijking taalhandelingen

Evenals frequentiewoorden vormen taalhandelingen signalen van de tekst-interne auteur (TIA) aan de tekst-interne lezer (TIR). Niet alleen de inhoud van de taalhandeling is relevant, de propositie, maar ook het geïntendeerde van die propositie, het illocutieve verband ervan, in de vorm van de typen taalhandelingen die ik hierin heb onderscheiden. Alle taaluitingen hebben naast een propositionele ook een modale betekenis. Ze staan immers in een betrekking tot de werkelijkheid. Die relatie kan worden uitgedrukt door modale werkwoorden, zoals ‘moeten’, ‘kunnen’ en ‘mogen’, maar ook door de verschillende taalhandelingen, zoals die in de voorgaande hoofdstukken besproken zijn met betrekking tot de drie documenten: de concilieverklaring, de congregatieverklaring en de bisschoppelijke brief.

In deze subparagraaf volgt een vergelijkende schouw op de taalhandelingen uit de voorgaande hoofdstukken, geadstrueerd met concrete voorbeelden. Meer concreet komt hier ter vergelijking de vraag aan de orde, welke vormen van performatief taalgebruik in de drie documenten ingaan op de onderscheiden frequentiewoorden.

In deze bespreking van de taalhandelingen en actanten in de drie verklaringen werk ik van specifiek naar generiek. Ik bespreek in dat verband de vijf typen taalhandelingen of speech-acts in de verklaringen. Daarbij wordt er ingegaan op in hoeverre ze typen taalhandelingen formeel en materieel al dan niet gemeenschappelijk hebben.

Representatives, Fre(P)

In het inhoudelijk gedeelte (§1–§12) van *Gravissimum Educationis* worden *representatives*, [Fre(P)], veelvuldig toegepast voor beweringen over een stand van zaken in de wereld. Daarmee wil de tekst-interne auteur de tekst-interne lezer overtuigen van de accuraatheid van zijn wereldbeeld. Het universele recht op onderwijs en de rechten en plichten betreffende christelijk onderwijs en de implicaties daarvan voor de christelijke gelovige, worden aangeduid en vervolgens geclaimd als zijnde het geval. Gebaseerd daarop wordt in de kernparagraaf §8 het eigen gezicht van de katholieke school nader toegelicht in rollen en taken.

De inleiding (§1 t/m §10) van *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* is vooral beschrijvend, bewarend en verklarend van inhoud. Zoals ik in onder andere 3.4.1 heb geconstateerd, vormen de paragrafen §5 t/m §10 argumenterend de opmaat voor de opdrachten en taken van de katholieke school, zoals beschreven in de tweede helft van de congregatieverklaring (§11 t/m §20). *Representatives* worden vaak in de vorm van claims

geformuleerd. In mijn 3.4.2 noem ik bijvoorbeeld een tekstpassage uit §11 van de congregatieverklaring:

“Men *dient* dus nadrukkelijk *te stellen* dat de kerkelijke dimensie geen toe[ge]voegd kenmerk is, maar een eigen en specifieke hoedanigheid, die ieder moment van haar onderwijsactiviteit doordringt en vormgeeft.”³⁷⁵

Een in vergelijking met de rechtsclaim³⁷⁶ in de concilieverklaring net zo in het oog springende claim is, dat de veranderende culturele en maatschappelijke situatie van de katholieke school nieuwe eisen voor de onderwijsmodellen en de les- en leerstof met zich meebrengt. Een aantal “fundamentele karaktertrekken” en de bijdragen van de katholieke school aan cultuur en maatschappij wordt immers geëxpliciteerd. In §2 en §3 wordt gesteld dat deze de katholieke school verplichten de uitdagingen van het ‘nieuwe leren’ aan te gaan.³⁷⁷ Evenals *Gravissimum Educationis*, benadrukt de congregatieverklaring in §10 de persoon van de leerlingen en het belang van de transcendente dimensie in opvoeding en onderwijs.

De *representatives* zijn in het tweede deel van de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* zakelijker geformuleerd, omdat in het eerste deel nogal eens negatieve waardeoordelen waren verwerkt.³⁷⁸ Ze betreffen meestal een nadere explicatie van de geviseerde uitgangspunten voor de katholieke school. Daaraan worden dan vaak weer *directives* gekoppeld, in de zin van een oproep of een appel.

Net als *Gravissimum Educationis* start de onderwijsnota van de Nederlandse Bisschoppenconferentie *Bezielde en zelfbewust* met een duidelijke claim. Het (katholiek) onderwijs wordt in de ‘Ten geleide’ gedefinieerd in termen van missiestatement als “overdracht van waarden”.³⁷⁹ Deze worden in Deel III uitgebreider en concreter geëxpliciteerd dan in de andere twee verklaringen. Net als de congregatieverklaring gaat de bisschoppelijke

³⁷⁵ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 42.

³⁷⁶ “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 228, 238–239, noot 3. De term ‘rechtsclaim’ kan een misverstand oproepen. De *Universele verklaring van de rechten van de mens* betreft morele rechten of waarden, geen juridische waarden; men kan ze niet rechtens afdwingen.

³⁷⁷ “Nieuwe eisen hebben de vraag naar nieuwe leerstof, nieuwe vaardigheden en de nieuwe onderwijsmodellen opgeworpen naast de traditionele. Op die manier worden onderwijs en scholing bijzonder moeilijk. Met dit voor ogen wordt de katholieke school uitgedaagd tot een moedige reactie. (...) De waardevolle erfenis van een eeuwenlange ervaring laat juist haar eigen capaciteit zien om verstandig te vernieuwen.” Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39.

³⁷⁸ Cf. §6: “De katholieke school wordt geconfronteerd met kinderen en jongeren die de moeilijkheden van deze tijd ondervinden. Zij staat voor leerlingen die alle moeiten uit de weg gaan, die niet in staat zijn offers te brengen, geen doorzettingsvermogen hebben en geen authentieke voorbeelden hebben die zij kunnen navolgen, zelfs in hun gezinnen.” Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40–41.

³⁷⁹ *Bezielde en zelfbewust*, 2.

onderwijsnota door middel van beweringen uitgebreid in op de culturele en maatschappelijke situatie, waarbinnen het katholiek onderwijs plaats moet vinden. In hoofdstuk II van Deel III beschrijft de nota echter zakelijker de situatie waarin het katholieke onderwijs opereert, te weten, in een geseclariseerde, geïndividualiseerde en multiculturele samenleving. De congregatieverklaring is daarentegen veel meer opiniërend. Dat dit anders is in de bisschoppelijke nota komt, omdat zij zich in haar inleiding nadrukkelijk presenteert als een beleidsnota, met een schrijfdoel en een expliciet omschreven publiek.

Directives, Fdi.pre(P), Fdi.app(P)

Een claim op juistheid gaat in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* meestal vergezeld van een richtlijn, hetzij een oproep, een appel en een aansporing [Fdi.app(P)], of een voorschrift, [Fdi.pre(P)]. Richtlijnen door de zender (TIA) zetten aan, sporen de ontvanger (TIR) aan om iets te doen of te laten, gedwongen of met instemming. In *Gravissimum Educationis* komt het appellerende type, [Fdi.app(P)], meer voor dan het voorschrijvende, [Fdi.pre(P)]. Aansporende richtlijnen hebben betrekking op vermaningen en oproepen tot betrokkenheid of inzet in de sfeer van samenwerking.

Een opmerkelijk onderscheidend gegeven vormen de expliciete Bijbelcitaten in de congregatieverklaring en de bisschoppelijke onderwijsnota. In de concilieverklaring komen die niet voor. Wel kent deze net als de beide andere verklaringen verwijzingen naar Bijbelplaatsen. Het feit dat deze geciteerd worden – ernaar verwezen wordt, een beroep doen op de Bijbel – maakt ze meteen al tot directieven, zowel in voorschrijvende, [Fdi.pre(P)], als in appellerende, [Fdi.app(P)], zin. Het citaat uit Wijsheid 6:18 – “De drang naar onderrichting is liefde” – vormt zowel een pedagogische en een didactische *aansporing* als een *oproep* en *appel* voor al de betrokkenen in christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs.³⁸⁰ De Evangeliecitaten (Mc 9,37; Mt 19,14) uit het Besluit van *Beziëld en zelfbewust* (pp. 39–40) zijn een *oproep* en *aansporing* dat werken in het katholiek onderwijs, het werken aan de komst van Gods Koninkrijk impliceert.³⁸¹

Opvallend in de paragrafen over het katholiek onderwijs (§3–§12), met de katholieke school als kern (§5–§9), is de frequentie van aansporende richtlijnen, [Fdi.app(P)], én van zelfverplichtingen, [Fco(P)], in plaats van voorschrijvende richtlijnen, [Fdi.pre(P)]. De laatste is expliciet te zien in bijvoorbeeld §3 over de ouders in de opvoeding. Prescriptieve richtlijnen

³⁸⁰ Cf. supra 3.5.

³⁸¹ Cf. supra 4.4.2.

worden in de laatstgenoemde paragraaf toegepast op opvorderingen en eisen jegens de Staat. Het gaat dan vooral om het recht van zowel de Kerk als de ouders, om katholieke scholen op te richten en in te richten. In navolging van de concilieverklaring – als prescriptief en appel – moeten de ouders “als de eerstverantwoordelijken voor de opvoeding van hun kinderen”, betrokken worden bij het schoolleerplan (§20).

In de congregatieverklaring komen relatief veel *directives* voor, die zowel op een prescriptief als op een appel kunnen duiden. Daarnaast zijn er de prescriptieven die een waarschuwend karakter hebben, bijvoorbeeld tegen de eigentijdse onderwijsmodellen die zich zouden beperken tot “zuiver technische en functionele aspecten” (§8, §10). De waarschuwing geldt ook voor “de jeugd van tegenwoordig” (§6).

Tegelijk betekenen die jongeren ook een uitdaging voor de katholieke school (§4). Net als in de concilieverklaring vormen alle jongeren een appel, [Fdi.app(P)], en een verplichting, [(Fco(P))], voor het katholiek onderwijs, met name ook de kansarmen. De Kerk schrijft een principiële openheid van de katholieke school voor, [Fdi.pre(P)]. Als performatieven leunen de richtlijnen hiertegen de zelfverplichtende *commissives* voor de katholieke school aan.

Het missiestatement van de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* houdt zowel een oproep als een richtlijn in, tot educatie met hart en ziel voor mens en maatschappij. De explicatie van het publiek van de nota, tot wie deze gericht zijn, geven de belanghebbenden in het katholiek onderwijs aan, onder wie de ouders van de leerlingen. Als operationeel beleidsdocument is de bisschoppelijke nota in omschrijving, richtlijn en uitnodiging explicieter, dan de (meer) strategische beleidsverklaringen uit het Vaticaan.³⁸²

Met betrekking tot het curriculum spreken de bisschoppen vooral in concrete termen van uitnodiging en aansporing. De bisschoppen *nodigen* het katholiek onderwijsveld *uit*, om het ‘nieuwe leren’ te omarmen en in dat kadermodel de lessen Godsdienst/Levensbeschouwing vorm te geven: *actief, participatief en uitnodigend* ten aanzien van de leerling, waarbij de leraar meer als leerbegeleider functioneert, [(Fdi.app(P))]. Anderzijds eisen ze tegelijk het recht op, [(Fdi.pre(P))], vanuit de claim tot zelfbewust katholiek onderwijs – hierbij citerend uit het Wetboek van Canoniek Recht, canon 803 §3 – op hun eigen positie en verantwoordelijkheid ten aanzien van het katholiek onderwijs.

³⁸² De prescriptieven in de vorm van richtlijnen lijken in tegenspraak met de uitnodiging tot participatie. Deze betreffen vooral uitnodigingen tot actieve participatie: “Belangrijke waarden voelen wij als mensen aan. Wij beseffen dat met name, wanneer wij in ons handelen ertegenin gaan. Toch hebben wij kernwaarden niet kant en klaar tot onze beschikking. Zij gaan ons ook te boven. Wij worden uitgenodigd om ze in telkens andere omstandigheden te (her)ontdekken en te vertalen in concrete richtlijnen en handelingen. In deze vertaalslag worden waarden helder. Hun betekenis dringt weer tot ons door. Wij beseffen waarom zij zo waardevol zijn.” *Bezield en zelfbewust*, 25–26.

Het exposé van kernwaarden die het katholiek onderwijs kenmerken, puttend uit haar “geloofsschat, (...) vanuit [haar] stelsel van spirituele en morele waarden”, fungeert tevens als voorschrift en richtlijn voor het schoolpersoneel, ouders en alle betrokkenen in de katholieke traditie. Het curriculum van de katholieke school fungeert als richtingaanwijzer en appel.

Commissives Fco(P)

Gravissimum Educationis belooft de inzet door priesters, docenten en ook medeleerlingen. De Kerk spreekt haar inzet voor de dialoog uit en verbindt zich tot het verzorgen van onderwijs aan mensen met andere overtuigingen en geloofsovertuigingen. Het concilie *garandeert* in *Gravissimum Educationis* §8 de pluriformiteit van de katholieke scholen, naar gelang de omstandigheden, [Fco(P)].

Schrijft de concilieverklaring als zender van de boodschap (TIA) in meer strategisch-algemene termen over het katholiek onderwijs, de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium verplicht zich* tegenover de ontvanger van die boodschap (TIR) tot een meer concreet-operationeel antwoord op de instrumentele beperking ervan [Fco(P)]. Enerzijds vormen de nieuwe les- en leerstofeisen en onderwijsmodellen een uitdaging voor de katholieke school, anderzijds houden ze ook de *verplichting* voor haar in om een antwoord hierop te formuleren, om zo het fundamenteel-eigene van de katholieke school te waarborgen (§2). Een voorbehoud stáát bijvoorbeeld, dat de katholieke school zich op moet stellen “*als kritische instantie*”³⁸³ tegenover beperkte pedagogische modellen” (§16). De validering van de “fundamentele kenmerken” van de katholieke school hebben behalve een vanuit het kerkelijk gezag directief-verplicht [Fdi.pre(P)] karakter, ook een *zelfverplichtend* karakter [Fco(P)].

Evenals de concilieverklaring, breidt de congregatieverklaring in dit verband het spectrum van het frequentiewoord ‘roeping’ van de persoon van de leraar uit naar de roeping van de katholieke school. Het frequentiewoord ‘roeping’ drukt enerzijds een *garantie* uit en anderzijds een *commitment*. De katholieke school stelt zich door middel van haar schoolwerkplan garant voor christelijk geïnspireerd katholiek onderwijs, wat tegelijkertijd verplicht.³⁸⁴ Om van een roeping te kunnen spreken moet volgens *Gravissimum Educationis*

³⁸³ Mijn cursivering.

³⁸⁴ Cf. §10: “Met zijn schoolleerplan, geïnspireerd door het Evangelie, heeft de katholieke school de roeping om deze uitdaging aan te gaan en eraan te beantwoorden, in de overtuiging dat “het mysterie van de mens alleen oplicht in het mysterie van het mensgeworden Woord.” Cf. “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 42.

aan een aantal voorwaarden worden voldaan.³⁸⁵ In §10 en §12 van de concilieverklaring heet het, dat het de roeping van de katholieke school is om de uitdagingen van de tijd aan te gaan.

In de congregatieverklaring wordt de signatuur van de katholieke school *gegarandeerd* (§16). Daarnaast is daarin de toezegging dat de katholieke school “een cultureel en pedagogisch pluralisme” *garandeert*. Onderscheidend is dat de ouders van de leerlingen van de katholieke school vragen, om herkenbaar vorm te geven aan haar identiteit en signatuur. Het positief antwoord hierop houdt meteen een *commitment* aan hen en aan haar identiteit in. In *Gravissimum Educationis* komen daarentegen de trefwoorden ‘signatuur’ noch ‘identiteit’ voor.

De congregatieverklaring *belooft* een loyale opstelling tegenover de Staat en overheden, bijvoorbeeld in §17, maar formuleert evenals de concilieverklaring in §6 de voorwaarde van het subsidiariteitsbeginsel.

Evenals de concilieverklaring en de congregatieverklaring *verplicht* ook de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust zich* tot de openstelling van de katholieke school voor alle leerlingen, zonder uitzondering. Ze stelt de persoon van de leerling centraal en *verplicht* tegelijk de school daartoe, net als in de beide andere verklaringen.

Ook voor de onderwijsnota betekent de situatie waarin de katholieke school zich in Nederland bevindt, een nieuwe *modus operandi*, die zowel een *zelfverplichting* van de katholieke school als een uitnodiging aan alle stakeholders inhoudt. Het participatief aspect van de taalhandelingen benadrukt voortdurend het partnerschap van alle belanghebbenden, onder wie op de eerste plaats de ouders. Anders dan de beide andere verklaringen claimen de bisschoppen hun eigen positie en verantwoordelijkheid ten aanzien van het katholiek onderwijs, wat tevens een *zelfverplichtende* attitude impliceert. Hun partnerschap maken zij tot hun “speerpunten van onderwijsbeleid”. Zij voeren daartoe de functie van “bisschoppelijk gedelegeerde” in, die deze contacten duurzaam moet intensiveren.

Gravissimum Educationis spreekt, getuige alleen al de subtitel, in termen van “christelijke opvoeding”.³⁸⁶ Terwijl de concilieverklaring *zich* daarentegen expliciet *verplicht* tot de overdracht van morele en natuurlijke waarden,³⁸⁷ *committeert* de onderwijsbrief *Bezield en zelfbewust zich* expliciet tot de overdracht van “christelijke waarden”³⁸⁸ in het katholiek

³⁸⁵ *Gravissimum Educationis* §5: “Deze roeping vereist bijzondere gaven van geest en hart, een zorgvuldige voorbereiding, een aanhoudende bereidheid om te vernieuwen en aan te passen.” Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 231.

³⁸⁶ “*Gravissimum Educationis*”, *passim*.

³⁸⁷ “*Gravissimum Educationis*”, §1, §2, 229–230.

³⁸⁸ *Bezield en zelfbewust*, §3.3.2, 24–25.

onderwijs. In relatie tot de katholieke school spreekt de tekst-interne auteur in termen van “signatuur” en “identiteit”.³⁸⁹

De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* heeft het over algemeen-menselijke “waarden”³⁹⁰ en “pedagogische waarde”³⁹¹ in dit verband, omdat deze zich volgens haar in een crisis verkeren. Ook deze verklaring spreekt over “christelijke opvoeding”.³⁹² Daarnaast spreekt de tekst-interne auteur van “signatuur”³⁹³ in het verband van de katholieke school en benadrukt in dit kader de “integrale, transcendente en historische identiteit” van de persoon van de leerling op de katholieke school.³⁹⁴

Wat de term ‘christelijke opvoeding’ betreft, tekent zich een evidente continuïteit af. In de beide verklaringen en de bisschoppelijke brief gebruikt de tekst-interne auteur de term ‘katholiek’ voor het overgrote deel in relatie tot de term ‘school’: ‘de katholieke school’.

Expressives – Fex/–(P), Fex/+(P)

Door middel van de performatief *expressive* geeft de zender (TIA) tegenover de ontvanger (TIR) uitdrukking aan zijn / haar gevoelens, houdingen en ideeën met betrekking tot een specifieke propositionele inhoud. In de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* gaat een expressie, negatief of positief, gepaard met een claim of zelfs een eis richting de Staat.³⁹⁵ Zo bepaalt de Kerk dat elke vorm van schoolmonopolie uitgesloten behoort te zijn. Een schoolmonopolie van de kant van de Staat wordt *afgewezen* [Fex/–(P)], want dat is in strijd met de natuurlijke rechten van de mens en met de pluriformiteit van veel samenlevingen. Anderzijds gelden positieve *expressives*, bijvoorbeeld in geval van lof voor de overheid. De Kerk *prijst* [Fex/+(P)] dan de politieke overheid die de godsdienstvrijheid waarborgt en de materiële voorwaarden voor de verwezenlijking van godsdienstonderwijs op alle scholen faciliteert.

Bij haar *ondersteuning van harte* [Fex/+(P)] van de grondslag en de uitvoering van het

³⁸⁹ *Bezield en zelfbewust*, passim.

³⁹⁰ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, lead, 39.

³⁹¹ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, §10, 42.

³⁹² “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, §11, 42, §15, 43–44.

³⁹³ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, §16, 44.

³⁹⁴ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, §10, 42.

³⁹⁵ *Gravissimum Educationis*, §6: “Overigens komt het aan de staat toe erin te voorzien, dat alle burgers behoorlijk toegang krijgen tot het culturele leven en erop worden voorbereid de burgerlijke plichten en rechten naar behoren uit te oefenen. De staat moet bijgevolg het recht van de kinderen op een in hun bereik liggende opvoeding verzekeren, waken over de bekwaamheid van de leerkrachten en de degelijkheid van het onderwijs, zorg dragen voor de gezondheid van de leerlingen en in het algemeen het gehele onderwijssysteem bevorderen, het subsidiariteitsbeginsel indachtig en met uitsluiting van ieder schoolmonopolie.” Cf. “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, 232–233.

hoger onderwijs, beveelt de Kerk aan en doet een beroep op de belanghebbenden, vooral die van de nieuwe onafhankelijke staten, om de samenwerking tussen faculteiten en tussen universiteiten, nationaal en internationaal, tussen katholieke scholen en niet-katholieke scholen te bevorderen en te *stimuleren*, [Fdi.app(P)]. De Kerk *looft* in *Gravissimum Educationis* §7 de overheden die godsdienstvrijheid en de materiële voorwaarden ervoor waarborgen, ook voor de realisering van het godsdienstonderwijs op niet-katholieke scholen, [Fex/+(P)].

De inleiding van de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* laat het beeld zien van een afwisseling van negatief, [Fex/-(P)], en positief, [Fex/+(P)], getoonzette paragrafen. In dit verband bezigt deze congregatieverklaring in vergelijking met de concilieverklaring nogal eens nadrukkelijk pessimistische termen. Een voorbeeld van de eerste is al direct in de tweede alinea van de Inleiding (§1) te vinden:

“Het diep ingrijpende pluralisme dat het maatschappelijk leven doortrekt, doet verschillende houdingen ontstaan, die in enkele gevallen zo tegenstrijdig zijn dat zij een bedreiging vormen voor iedere gemeenschappelijke identiteit.”³⁹⁶

De beschrijvingen vanuit sociaal, cultureel en politiek oogpunt in de paragrafen §1, §2, §6, §7 en §10, schetsen een somber beeld van de stand van zaken voor de christelijke opvoeding en de katholieke vorming op school en thuis. Daar staan de in positieve termen beschreven uitdagingen voor het christelijk geloof en de katholieke school in de paragrafen §3, §4, §5, §8, en §9 tegenover.

Opvallend zijn de in pejoratieve zin gebezigde termen, waarin breed de situatie van de katholieke school wordt uitgemeten: de verklaring spreekt van een “crisis van waarden”, die een gevaarlijke spin-off met zich meebrengt “van subjectivisme, van moreel relativisme en van nihilisme [voor de westerse samenlevingen], die [daarin] dikwijls worden opgezweept door de media” (§1), een duidelijke [Fex/-(P)].

De nieuwe leerstof en pedagogische en didactische onderwijsmodellen die de nieuwe situatie met zich mee hebben gebracht, worden als “bijzonder moeilijk” gelabeld (§2). Een pessimistisch gekleurde impressie [Fex/-(P)] geeft de tekst-interne auteur (TIA) van de toenmalige jeugd (§6).

De TIA neemt daarentegen de handschoen onvervaard op om de nieuwe sociaal-culturele en politieke problemen voor onderwijs en opvoeding het hoofd te bieden, [Fex/+(P)].

³⁹⁶ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39.

De verklaring wijst in §5 op de belangrijke bijdragen van de katholieke school aan cultuur en maatschappij in het verleden tot in recente tijden, [Fex/+(P)].

Zij spreekt in §3 van een uitdaging en hamert op het opnieuw valideren van de fundamentele kenmerken van het christelijk en katholiek onderwijs, (§4, §8, §9). Het gaat de katholieke school respectievelijk om de integrale vorming van de persoon van de leerling op basis van een christelijk-gefundeerd onderwijsplan, om onderwijs dat in gemeenschap met ouders en parochie de kinderen en jongeren opvoedt en vormt, en die dit als haar “roeping” (§10) beschouwt.

De TIA ontvouwt in het tweede deel het visieprogramma voor de katholieke school, waarin uiteraard de voorschrijvende en oproepende performatieve functie de boventoon voeren. Er zijn slechts enkele voorbeelden waarin een expliciete waardering wordt geuit, bijvoorbeeld in de opstelling van de kerkelijke overheden in zake de katholieke school tegenover de Staat en de andere overheden – van oudsher een gevoelig thema –, bijvoorbeeld in §17.

De bisschoppelijke onderwijs nota *Bezield en zelfbewust* is in zijn geheel geformuleerd in bestuurlijk-neutrale woorden. Ook de situatieschets in de Inleiding geeft een in nuchtere bewoordingen geformuleerd beeld van de situatie van het katholiek onderwijs, in zonderheid de katholieke school aan het begin van het nieuwe millennium. De eerste paragraaf van de Inleiding *constateert* meteen al dat het onderwijspersoneel ambivalent tegenover het bisschoppelijk gezag staat, een bevinding die gebaseerd is op de werkveldscan in het rapport van de consultatiecommissie *Katholiek Onderwijs 2000plus* van de Nederlandse Katholieke Schoolraad, [Fre(P)], maar die tevens een pejoratieve connotatie suggereert, [Fex/–(P)]. Tegelijkertijd ontbreekt de positieve ‘touch’ niet, bijvoorbeeld de lead van de tekst eindigt met de zin, [Fex/+(P)]:

“Hoop wint het van doemdenken, zingeving van cynisme, saamhorigheid van concurrentie.”³⁹⁷

De bisschoppen zijn wel bereid om mee te denken over de inhoud en vormgeving van het katholiek onderwijs in het kader van de “brede schoolvorming”, maar ze staan ronduit *sceptisch*, om niet te zeggen *negatief*, tegenover de samenwerkingsschool, [Fex/–(P)]. De *positieve toonzetting* van de bisschoppelijke onderwijsnota komt ook tot uiting in de foto’s bij de tekst, [Fex/+(P)]. Ze tonen beelden van kinderen en jongeren in allerlei lessituaties, actief in de schoolbanken, lezend en schrijvend in het schrift of werkend aan de computer.

³⁹⁷ *Bezield en zelfbewust*, 3.

Declaratives – Fde(P)

Deze performatieve categorie beoogt een bepaalde stand van zaken op een sacraal niveau te brengen. De Heilige Synode verklaart in *Gravissimum Educationis* §8 het werk van leraren tot roeping en apostolaat, [Fde(P)]. Deze uitspraak vormt tegelijk de enige expliciete *declarative* in de eigenlijke inhoud van *Gravissimum Educationis*, afgezien van die in het Exordium en de Conclusie. Zoals hierboven aangegeven vormt *Gravissimum Educationis* als verklaring door de tekst-interne auteur (TIA) een declaratief geheel, omdat de concilieverklaring de levens van op de eerste plaats de christengelovige als tekst-interne lezer (TIR) beoogt te veranderen.

Ook in de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* staan in alle paragrafen dus impliciet de *declaratives*. De congregatieverklaring wil immers de levens van katholieken en christengelovigen, andersgelovigen en niet-gelovigen veranderen. De tekstvoering in de Conclusie onderstreept het declaratief karakter van de congregatieverklaring.³⁹⁸

§20 van de congregatieverklaring benadrukt de “specifieke roeping” van de leraar en lerares, met een verwijzing naar *Gravissimum Educationis* §8, dat het werk van de leraar en lerares tot apostolaat *verklaart*, [Fde(P)]. De verwijzingen naar *Gravissimum Educationis* laten zien dat roeping als synoniem niet alleen maar een kwestie is van beroepskeuze of motivatie, maar dat er aan een aantal voorwaarden moet voldaan zijn door de leraar om over hem of haar in termen van ‘roeping’ te kunnen spreken, zoals in *Gravissimum Educationis* §5.

Met haar verklaring in de vorm van de onderwijsnota *Bezielde en zelfbewuste*, beoogt de Nederlandse Bisschoppenconferentie de werkelijkheid en de praktijk van het katholiek onderwijs in Nederland te beschrijven en een nieuw elan te geven richting een bezielde en zelfbewuste attitude van allen die erbij betrokken zijn. Met haar onderwijsnota verklaart de Nederlandse Bisschoppenconferentie haar voornemens tot beleid, [Fde(P)].

Een bijzonder onderscheidend gegeven vormen de expliciete Bijbelcitaten, zoals ik hierboven al opmerkte. Op basis van de Wijsheid-quote verklaart de TIA van de congregatieverklaring het verzorgen van onderwijs tot een daad van naastenliefde, [Fde(P)]. De Evangeliecitaten waarnaar ik hierboven al verwees, zetten het werken in het katholiek onderwijs in het transcendente perspectief van Gods Koninkrijk. De bisschoppen verklaren het daarmee tot *metanoia*, een geestelijke ommekeer: katholiek onderwijs verandert levens van

³⁹⁸ Cf. *supra*, 3.4.3.

mensen, dat wil zeggen van allen die erin betrokken zijn.

5.2.3. Conclusie vergelijkende schouw op frequentiewoorden en taalhandelingen

In de beide vorige subparagrafen heb ik uiteengezet waarin de drie onderzochte verklaringen overeenkomen en zich van elkaar onderscheiden, wat betreft trefwoorden, frequentiewoorden en taalhandelingen. In deze subparagraaf wil ik de vraag beantwoorden in welke mate de drie documenten taalhandelingen en actanten gemeenschappelijk hebben, met name de vraag: wie moeten het doen? En zulks in reactie op de concilieverklaring *Gravissimum Educationis*.³⁹⁹

Bij dit type onderzoek naar tekstreceptie vragen onderzoekers zich af welke elementen uit de tekst door de tekst-interne lezer, *casu quo* beleidsmakers en beleidsuitvoerders, moeten of kunnen worden toegeëigend. Deze toe-eigening van nieuwe cognities wordt in gang gezet door de trefwoorden, frequentiewoorden en taalhandelingen in de tekst van de concilieverklaring. De reactie op de propositionele inhoud en modaliteiten ervan met betrekking tot kennis en handelen, is terug te vinden in de vervolgverklaringen van de Congregatie voor Katholiek Onderwijs en Vorming en de brieven van de bisschoppenconferenties over onderwijs en opvoeding. In mijn onderzoek analyseer ik twee exemplarische voorbeelden van beide, te weten de congregatieverklaring *De kerk op de drempel van het derde millennium* en de Nederlandse bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust*.

In *Gravissimum Educationis* zijn de instructies over opvoeding en onderwijs expliciet door tekst en taalhandeling. Door te presenteren, te prijzen, te committeren of beloven te doen, wordt de tekst-interne lezer in een bepaalde richting bewogen. Juist de taalhandelingen vallen op. Wat de richtlijnen in de concilieverklaring betreft, zijn ze zowel prescriptief als appellerend aan een goede houding. Bovendien verplicht de Kerk zich in bijna elk onderdeel tot iets, in plaats van iets van anderen te vragen of zelfs te eisen. Relevant is ook de intensiteit van expressie als taalhandeling. Ik noem die voor de concilieverklaring zelfs opvallend, maar ook de beide andere verklaringen laten voorkeur en afwijzing blijken in bijvoeglijke en bijwoordelijke bepalingen of vergrotende trappen en superlatieven.

De declaratieve taalhandeling is het meest kenmerkend. Het meest opmerkelijke is echter niet dit declaratieve karakter van de gebruikte taal op zichzelf, maar het ontbreken van strikt juridische voorschriften in deze conciliedeclaratie, wat blijkt uit het veelvuldige gebruik van prikkelende en aantrekkelijke taal. Omdat deze concilieverklaring een toekomstgericht

³⁹⁹ A. van Gestel, A. van Iersel en C. de Groot, "The Function of Speech-acts in a Vatican II Declaration: *Gravissimum Educationis*", 280–304.

beleidsdocument is, moet dit kenmerk worden geïnterpreteerd als een oproep aan de tekst-interne lezer om beleid over te nemen op basis van argumenten.

Als verklaring (naast constitutie en decreet) van het Tweede Vaticaans Concilie, is *Gravissimum Educationis* bedoeld om een fundamentele verandering teweeg te brengen in het leven van niet alleen katholieken, maar ook van andere christenen, zelfs andersgelovigen en niet-gelovigen, sociale groepen waarover de Kerk geen macht uitoefent. De betekenis van de taaluitingen in *Gravissimum Educationis* is dat deze per definitie relationeel is. Die ontlene hun betekenis niet alleen aan degene die de taal uitsprekt, maar ook aan degene die overtuigd moet worden, niet door een op macht gebaseerde autoriteit, maar op basis van argumenten.

Al met al tonen de taalhandelingen (zoals gelabeld door de hierboven genoemde codes) een concilieverklaring van de Kerk met open deuren. Vanwege de vaak nadrukkelijke bewoordingen kan de taal enthousiasmerend worden genoemd. Door hun performatieve uitingen lijken de concilievaders meer goedkeurend dan afkeurend. Met enige regelmaat uiten ze beloften en dergelijke waarin de Kerk zichzelf ergens toe verbindt; door dit te doen plaatst ze zichzelf niet boven de christelijke gelovigen, andere gelovigen of ongelovigen, maar juist naast hen. Er is hier duidelijk sprake van een horizontaal taalgebruik.⁴⁰⁰

In hun reactie op *Gravissimum Educationis* komen de beide vervolgdOCUMENTEN erin overeen, dat een beschrijving of een bewering vaak wordt gedaan in de vorm van een claim. Die in de congregatieverklaring en de bisschoppelijke brief – in toenemende mate – dan weer wordt gevolgd door een *directive* in de vorm van een voorschrift, een aanbeveling, uitnodiging en een aansporing, of een *commissive* in de vorm van een zelfverplichting en garantie. Beoogd leespubliek, als de tekst-interne lezer, vormen de uitvoerende stakeholders: ouders, leraren, schoolleiding, ondersteunend personeel en onderwijsorganisaties.

Vanuit de claim op het universele recht op onderwijs eist de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* de plaats in de wereld van de katholieke school op. De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* stelt als claim de veranderende culturele en maatschappelijke situatie – in donkere bewoordingen – vast, en verplicht de katholieke school tot een voorwaardelijke aansluiting bij en een kritisch houding tegenover de nieuwe onderwijsmodellen. De bisschoppelijke brief *Bezield en zelfbewust* stelt tegenover de claim van de individualiserende en seculariserende cultuur en samenleving het directief, de zelfverplichting en de garantie van de vier uitgangspunten van de katholieke school, te weten de als fundamenteel getypeerde christelijke waarden.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Cf. supra: 2.4.1.

⁴⁰¹ *Bezield en zelfbewust*, §3.2.2, 22–25:

De concrete invulling hiervan in de lessen en op school komt in de tekst tot uitdrukking in wat heet “waarde[n]georiënteerde communicatie”. Wat hieronder verstaan wordt, hoe en waar deze plaatsvindt, wordt verder toegelicht aan de hand van de vier onderwijsconcepten gemeenschapsvorming, vieren, leren en dienen. De christelijke waarden zorgen voor een bezielde katholieke school, die tegelijk daardoor in haar katholiciteit zelfbewustheid laat zien aan de samenleving. Hoofdstuk IV van de onderwijsnota zet de voornaamste kenmerken van het beoogde onderwijs op de katholieke school, als oogmerken van onderwijsbeleid nog eens op een rijtje. De nota moedigt aan tot profilering van een “authentiek christelijke bezieling” en een katholiek zelfbewustzijn van de school.

Hierboven werd al geconstateerd dat in *Gravissimum Educationis* de aansporing en de oproep in plaats van het voorschrift, in vergelijking met de andere twee verklaringen verhoudingsgewijs vaker voor komt. Dat heeft te maken met schrijfdoel van en het type document. De concilieverklaring als strategisch beleidsdocument wil vooral in termen van schrijfdoel informeren en opiniëren, terwijl de beide andere verklaringen als in toenemende mate meer operationele beleidsdocumenten, enerzijds opiniëren en motiveren, maar anderzijds ook activeren in de vorm van een voorschrift, een uitnodiging of een aansporing richting “bezield en zelfbewust” katholiek onderwijs.

De wat ambigue formuleringen in de congregatieverklaring van de *directives* maken, dat deze zowel een voorschrijvend als een appellerend functie-aspect kennen. Als performatieven leunen de richtlijnen hier tegen de zelfverplichtende *commissives* voor de katholieke school aan. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de bisschoppelijke brief *Bezield en zelfbewust*, en in die zin schrijven beide in de geest van de concilieverklaring.

Als product van het Tweede Vaticaans Concilie verplicht *Gravissimum Educationis* zich tot een opstelling en attitude van dialoog met de medechristenen, andersgelovigen en andersdenkenden. De volledige titel van de concilieverklaring luidt dan ook: *Verklaring Gravissimum Educationis over de christelijke opvoeding*.⁴⁰² Daarnaast garandeert de concilieverklaring de pluriformiteit van de katholieke school, die zich in principe voor elke leerling openstelt, met name de kansarmen. De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* focust op, zoals uit de titel volgt, en garandeert daarmee

“a. Katholiek onderwijs heeft oog voor God als Schepper en Verlosser en voor zijn Koninkrijk;

b. Katholiek onderwijs is gericht op de vorming van de gehele menselijke persoon;

c. Katholiek onderwijs is onderwijs voor elke mens, met een bijzonder oog voor de zwakkeren;

d. Katholiek onderwijs heeft oog voor gemeenschap.”

⁴⁰² Lat.: “Declaratio de educatione christiana Gravissimum Educationis”, Cf. Vincent Hunink, “Verklaring over de christelijke opvoeding Gravissimum Educationis”, 352.

tegelijkertijd, de katholiciteit van de school. Vanuit haar katholieke roeping verplicht de katholieke school zich tot een kritisch antwoord op de nieuwe onderwijsmodellen, die zich zouden beperken tot technische en functionele aspecten. De bisschoppelijke nota *Bezield en zelfbewust* verplicht zich daarentegen tot een aansluiten erbij, maar het bewaken en bewaren van de katholiciteit van de school op basis van vier fundamentele christelijke waarden. Anders dan de congregatieverklaring stelt de bisschoppelijke brief zich minder tegenover, maar juist meer verbindend met cultuur en samenleving op. Met haar focus daarop sluit de onderwijsnota meer aan op het eerder christelijk dan katholiek klimaat in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis*.

Zoals hierboven al vermeld,⁴⁰³ is in de concilieverklaring de term ‘signatuur’ niet terug te vinden, terwijl de congregatieverklaring daar uitgebreid werk van maakt in de vorm van het uitspreken van garanties, daarbij verwijzend naar de richtlijnen van het kerkelijk gezag. De bisschoppelijke brief verplicht zich aan de ouders van de leerlingen, die de school vragen de christelijke identiteit en katholieke signatuur te bewaren en te bewaken. De keuze voor de katholieke school is in de Nederlandse kerkprovincie niet vanzelfsprekend meer, maar een bewust en gemotiveerd besluit door de ouders.

Dat past in de participatieve sfeer waarin de onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* is geformuleerd: alle belanghebbenden van binnen en buiten de school worden uitgenodigd mee te denken en vorm te geven. Deze worden expliciet als tekst-interne lezer genoemd, met in de bijlagen een nadere toelichting.⁴⁰⁴ De mondiaal gerichte concilieverklaring is wat de tekst-interne lezer betreft meer generiek gericht. Dit wordt al aangegeven door de subtitel: *Over de christelijke opvoeding*. Ze richt zich in algemene termen tot alle ouders, christelijk en niet-christelijk. Pas in §8 (van de twaalf inhoudelijke paragrafen) komt in het kopje de term katholiek voor: *De katholieke scholen*. De congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* voert meteen al het woord katholiek als vaandel op. De “rondzendbrief” richt zich tot “allen die bij de katholieke school zijn betrokken, met de bedoeling hen⁴⁰⁵ een woord van bemoediging en hoop te geven.”⁴⁰⁶

In 2.4.1 wijs ik op de nadrukkelijke taaluitingen in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis*, die ik als *emphatics* label: positief-expressieve taalhandelingen, [(Fex)/(P)]. Ze komen tot uiting in de vergrotende en/of overtreffende trap en bijwoorden, die een zekere mate

⁴⁰³ Cf. 3.1.2.

⁴⁰⁴ “Bijlage 2” in *Bezield en zelfbewust*, 41–46. In “Bijlage 1. Activiteitenagenda” (p. 41) wordt een overzicht van de geplande contacten en overleggen geboden op landelijk en diocesaan niveau.

⁴⁰⁵ Syntactisch correct zou zijn: ‘hun’.

⁴⁰⁶ Mijn cursief.

van urgentie uitdrukken en suggereren. Ook in de titel en de eerste drie woorden van de concilieverklaring (*‘Gravissimum Educationis momentum’*) klinkt deze urgentie door. De negatief-expressieve taalhandelingen, [Fex/–(P)], in de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, betreffen de culturele en maatschappelijke situatie waarin de katholieke school zou verkeren. Ze spreekt zelfs van een “crisis van waarden”. Ten aanzien van de eigentijdse didactische en pedagogische onderwijsmodellen toont ze zich ambivalent; enerzijds staat ze er kritisch om niet te zeggen negatief tegenover, anderzijds erkent de katholieke school “graag” de nationale onderwijssystemen en wetgeving daaromtrent. De bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* is doorgaans niet expliciet in het accentueren van voorkeuren en afwijzingen. Als beleidsnota formuleert ze in zakelijke en neutraal-ambtelijke taal.

Het expliciet citeren van Bijbelplaatsen in de congregatieverklaring en de bisschoppelijke brief, in plaats van enkel ernaar verwijzen zoals in de concilieverklaring gebeurt, ondersteunt de directieven als taalhandelingen. Met het citaat uit Wijsheid bij §15 van de congregatieverklaring moet blijken, dat christelijk opvoeding en katholieke onderwijs op de eerste plaats gekenmerkt dient te zijn door de ‘liefde’ voor de ‘kinderen’. Niemand wordt daarbij uitgesloten. De citaten uit het Marcus-evangelie (9:33–37) en het Mattheus-evangelie (19:13–14) in het Besluit van de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust*, fungeren als oproep tot een ruimhartige ontvangst van en omgang met de leerlingen op school. Ze worden geheel in hun sfeer met het woord ‘kinderen’ aangeduid.

Het expliciet citeren in de congregatieverklaring en de bisschoppelijke brief in plaats van enkel eraan refereren, zoals in de concilieverklaring gebeurt, vormt als zodanig onderdeel van het overtuigen. Ze ondersteunen de directieve taalhandelingen nog eens extra. Impliciete referenties kunnen bij wijze van spreken door de tekst-interne lezer genegeerd worden, maar expliciete referenties in de vorm van citaten trekt de lezer bij de les; hij of zij kan er niet omheen, te meer niet omdat het om Gods Woord gaat. Daarnaast doorbreken de citaten in *Bezield en zelfbewust* de onderwijsambtenarentaal waarin deze nota vaak geformuleerd is.

5.3. Verschuivingen ten aanzien van de tekst-interne lezer

In deze paragraaf typeer ik de tekst-interne lezer (en tekst-interne auteur) in de afzonderlijke verklaringen (5.3.1 t/m 5.3.3) en benoem daarna comparatief de globale verschuivingen in accenten die beide erin laten zien (5.3.4).

5.3.1. *Gravissimum Educationis*

De tekst-interne auteur in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* stelt de opvoeding in het algemeen centraal, en accentueert dat als universeel grondrecht. Vervolgens specificeert hij dit recht tot respectievelijk de christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs als een vorm daarvan. Volgens hem staan de ouders in de opvoeding voorop als eerste-rechthebbenden, naar wie de leraren op de katholieke school zich hebben te voegen. Door het christelijk-evangelisch schoolklimaat te prijzen, aan te moedigen, toe te zeggen en te beloven, wordt de tekst-interne lezer beïnvloed, door de tekst-interne auteur in een gewenste richting geleid, waarbij juist de taalhandelingen opvallen.

Er bestaat in de tekst in termen van opvoeding en onderwijs geen systematische uitwerking van termen. De woorden ‘opvoeding’, ‘onderwijs’, ‘vorming’, ‘scholing’ en ‘instructie’ worden door elkaar gebruikt, afhankelijk van de context. De tekst-interne auteur stelt de tekst-interne lezer voor de keuze: gaat het richting onderwijs of opvoeding? Deze keuze blijft open.

De kerkelijke richtlijnen van de tekst-interne auteur betreffen op de eerste plaats de christelijke opvoeding op de katholieke school. In termen van taalhandelingen zijn ze vaak eerder appellerend, aansporend en uitnodigend. Ze beogen de tekst-interne lezer te enthousiasmeren. De richtlijnen van de tekst-interne auteur zijn niet zo zeer voorschrijvend, als wel uitnodigend van stijl: kijk eens hoe mooi ons geloof is! De tekst-interne lezer dient verleid te worden. De tekst-interne auteur uit zich niet zelden in nadrukkelijk taalgebruik, dat ik als taalhandelingen als ‘emphatics’ heb geduid.

De tekst-interne auteur richt zich op het gedrag van de al dan niet gelovige tekst-interne lezer; het is veeleer het innerlijk van deze dat zijn doelwit is. De tekst-interne auteur wil de persoonlijke spirituele ommekeer van de tekst-interne lezer, zijn *metanoia* bewerkstelligen. Hierbij ontbreekt het aan strikt kerkjuridische voorschriften, want de tekst-interne auteur wil de tekst-interne lezer overtuigen met argumenten.

Daarnaast zijn de taalhandelingen omtrent de richtlijnen van de tekst-interne auteur zelfverplichtend naar de tekst-interne lezer toe. De richtlijnen zijn ook verplichtend voor de katholieke kerk en de katholieke school zelf. Concreet gaat het dan om actieve en activerende blijken van betrokkenheid. Ook de kerkelijke richtlijnen houden niet zelden een zelfverplichting in.

De tekst-interne lezer wordt door de tekst-interne auteur vaak benaderd als een gelijkwaardige partner, niet alleen per se als katholiek, maar ook als medechristen,

andersgelovige en niet-gelovige. De tekst-interne auteur stelt zich open op naar de omringende cultuur en maatschappij en ziet daar met een zeker optimisme naar. Het benadrukken van een grondhouding van dialoog past bij deze opstelling. De tekst-interne lezer betreft een beperkte groep belanghebbenden qua categorieën, voornamelijk ouders en leraren, maar tegelijkertijd zijn beide categorieën generiek en niet specifiek naar identiteit en signatuur, en daarmee veelomvattend.

Het frequentiewoord ‘kinderen’ in relatie tot opvoeding en onderwijs komt significant vaker voor dan ‘leerlingen’. Dit zien we ook terug in de beide vervolgvakklaringen. De uitleg van dit woordgebruik door de tekst-interne auteur is, dat het woord ‘kinderen’ een sterke Bijbelse connotatie kent, wat ondersteund wordt door de expliciete Bijbelcitatē in respectievelijk de congregatievakklaring en de bisschoppelijke brief.

Alle literatuurverwijzingen en noten – op één na – betreffen kerkelijke documenten, zoals encyclieken en andere kerkelijke vakklaringen of radioboodschappen. Als in zeer grote mate "self-referring", kan men de verwijzingen en noten dus ook beschouwen als een impliciete directieve speech-act, prescriptief dan wel appellatief.

5.3.2. De kerk op de drempel van het derde millennium

De congregatievakklaring *De katholieke school* uit 1977 doorbreekt de ambiguïteit van de concilievakklaring *Gravissimum Educationis* omtrent de uitwerking en vertaling van het begrip ‘educatio’. De congregatievakklaring heeft evident als onderwerp het katholiek onderwijs, *in concreto* de katholieke school.

De tekst-interne auteur van de onderzochte congregatievakklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* laat getuige titel en inhoud geen misverstand over het onderwerp bestaan: de katholieke school. Over deze school wordt in termen van ‘identiteit’ en ‘signatuur’ gesproken. Het eerste frequentiewoord komt vijfmaal in de tekst voor, het tweede slechts eenmaal. In de concilievakklaring *Gravissimum Educationis* ontbreken beide termen helemaal. In de congregatievakklaring fungeren beide woorden als instrumenten tot behoud van de katholieke school in een vijandige *Umwelt*: de school moet een dam opwerpen tegen de kritieke toestand waarin het katholiek onderwijs zou verkeren in cultuur en maatschappij. In de lead van de vakklaring wordt dit in vetgedrukte bewoordingen benadrukt:

“Op de drempel van het derde millennium worden het onderwijs en de katholieke school geconfronteerd met nieuwe uitdagingen die voortkomen uit de sociaal-culturele context. Het gaat dan bijzonder om de

crisis van de waarden, die vooral in de rijke en ontwikkelde samenlevingen de vormen aanneemt van een wijdverspreid subjectivisme, van moreel relativisme en van nihilisme, die dikwijls worden opgezweept door de media.”⁴⁰⁷

In de wat ik eerder noemde een negatieve beschrijving van de kinderen, jongeren en leerlingen wordt de tekst-interne lezer expliciet op de bedreigende context gewezen. De school dreigt eendimensionaal, als voorbereider op de arbeidsmarkt, enkel beschouwd te gaan worden als een maatschappelijk emanciperend instrument, zonder enig religieus en levensbeschouwelijk richtsnoer:

“[De katholieke school] staat voor leerlingen die alle moeiten uit de weg gaan, die niet in staat zijn offers te brengen, geen doorzettingsvermogen hebben en geen authentieke voorbeelden hebben die zij kunnen navolgen, zelfs in hun gezinnen. In toenemende mate zijn zij niet alleen onverschillig of niet praktiserend, maar ook gespeend van ieder religieuze of morele vorming. Daarbij komt ook nog dat bij veel leerlingen en in de gezinnen een diep gevoel van apathie voor ethische en religieuze vorming is, zodanig dat uiteindelijk het enige wat hen interesseert en wat ze van de katholieke school vragen het diploma is of hoogstens een gekwalificeerde opleiding en beroepsvaardigheid.”⁴⁰⁸

Daar staat tegenover, dat de tekst-interne auteur in meer optimistische bewoordingen het onderwijsaanbod van de katholieke school schetst als remedie tegen deze gure buitenwereld en de veronderstelde laksheid van de ‘jongeren’. De laatste term wordt viermaal in de tekst gebruikt en daarnaast komt zowel het woord ‘leerlingen’ als ‘kinderen’ voor. Ik meen daarom bij de tekst-interne auteur een grote ambivalentie te bespeuren tussen enerzijds de *Umwelt* van het katholiek onderwijs en anderzijds het katholieke onderwijsaanbod.

Overigens drukt de tekst-interne auteur zich nogal eens uit in ambtelijk proza, meer bepaald: onderwijskundig jargon. Daarnaast is er in de tekst nogal eens sprake van slordig en foutief taalgebruik – er bestaat dus nogal wat discrepantie in taalvoering. De betrekkelijke veelheid van taalfouten werken storend voor de tekst-interne lezer.

De tekst-interne lezer betreft niet alleen de ouders, de leraren en het ondersteunend school personeel, maar ook de schooldirecties en beleidsmakers in het onderwijsveld. De tekst-interne lezer betreft dus een uitgebreide groep belanghebbenden rondom de school.

Ook in de congregatieverklaring ontbreekt een systematische uitwerking van de

⁴⁰⁷ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 39.

⁴⁰⁸ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40–41.

onderwijs termen. ‘Onderwijs’, ‘opvoeding’, ‘vorming’, ‘instructie’ etc. worden door elkaar gebruikt afhankelijk van de context. De tekst-interne auteur maakt doorgaans wel een duidelijk onderscheid tussen de frequentiewoorden ‘opvoeding’ en ‘onderwijs’:

“(…) [D]e katholieke school als plaats van integrale opvoeding van de persoon door een duidelijk onderwijsplan, dat zijn fundament heeft in Christus; haar kerkelijke en culturele identiteit; haar zending tot pedagogische liefde; haar sociale dienstbaarheid; de pedagogische stijl die de gemeenschap die belast is met de opvoeding, moet kenmerken.”⁴⁰⁹

Wat de kerkelijke richtlijnen betreft, wijst een ambiguïteit in de directieven erop om de tekst-interne lezer serieus te nemen. Enerzijds doen ze een appel en aansporing op de tekst-interne lezer, maar anderzijds wordt gehoorzaamheid aan het leergezag verondersteld.

Alle noten in de congregatieverklaring refereren louter aan kerkelijke documenten, waaronder, voor een derde deel, aan exhortaties en pauselijke toespraken van Paus Johannes Paulus II. Evenals het expliciete citaat uit het Bijbelboek Wijsheid fungeren deze als ondersteuning van de directieve taalhandeling, wat de eerste betreft meer in prescriptieve zin en de tweede in appellatieve zin.

5.3.3. *Bezield en zelfbewust*

De tekst-interne auteur van de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* heeft niet op de eerste plaats de katholieke school op het oog, maar breder, het katholiek onderwijs. Dat blijkt niet alleen uit het groot aantal belanghebbenden bij het katholiek onderwijs, die participierend wordt opgevoerd, maar ook uit het tekstgenre: een beleidsnota over katholiek onderwijs. De tekst-interne lezer representeert in de onderwijsnota een aantal uiteenlopende organisaties. Enerzijds zijn er de gebruikelijke stakeholders tot wie de tekst-interne auteur zich als tekst-interne lezer richt, zoals leraren, ouders, begeleidend schoolpersoneel en schoolleiding. Anderzijds worden ook uitdrukkelijk de diverse onderwijsorganisaties als gesprekspartners genoemd.⁴¹⁰ De tekst-interne lezer wordt door de tekst-interne auteur serieus genomen, door het katholiek onderwijsbeleid en de implementatie daarvan als een gezamenlijke

⁴⁰⁹ “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”, 40.

⁴¹⁰ De Bond KBO (de vereniging van schoolbesturen voor katholiek basisonderwijs en katholiek speciaal onderwijs), de KVSC (de kring van schoolleiders van christelijk geïnspireerd onderwijs), de KBVO (de katholieke bond voortgezet onderwijs), het NKO (de Nederlandse katholieke ouderorganisatie), Sint Bonaventura, de katholieke afdeling van de AOB (de algemene onderwijsbond) en de Onderwijsbond CNV en ten slotte de VDL (de vereniging van docenten levensbeschouwing). Cf. *Bezield en zelfbewust*, 41–46.

verantwoordelijkheid te beschouwen.

Uiteraard heeft de tekst-interne auteur ook de katholieke school als trefpunt van beleidsdoelen in het vizier, omdat juist daar de tekst-interne lezer wordt uitgenodigd de beleidsdoelen concreet in te vullen. Zulks krijgt vorm aan de hand van als ‘christelijk’ getypeerde ‘waarden’, die door de tekst-interne lezer tevens als onderwijsinstrument kunnen worden gebruikt met betrekking tot het katholiek onderwijs aan niet-katholieke leerlingen op school.

Die leerlingengroep breidt zich immers voortdurend uit, want de leerlingenpopulatie van de katholieke school is veel meer divers geworden. De tekst-interne auteur brengt in nadrukkelijke bewoordingen de tekst-interne lezer het besef bij, dat zijn zelfbeeld dient te worden bijgesteld. De katholieken zijn in ‘seculariserend, individualiserend en multicultureel’ Nederland zelf een religieuze minderheid geworden. De christelijke identiteit en de katholieke signatuur van zijn school zijn niet meer vanzelfsprekend.

In de nieuwe verhoudingen vindt de tekst-interne auteur vernieuwing van het katholiek onderwijs nodig. Daartoe nodigt de tekst-interne auteur de tekst-interne lezer uit om zich aan te sluiten bij het ‘nieuwe leren’. Om deze daarvan te overtuigen zet de tekst-interne auteur overvloedig onderwijskundig jargon in. Maar daarnaast waarschuwt deze de tekst-interne lezer tevens voor het eigentijdse onderwijs. Sceptis blijkt uit de trefwoorden ‘functionalistisch’ en ‘instrumentalistisch’, waarmee de tekst-interne auteur het ‘nieuwe leren’ kapittelt.

De tekst-interne auteur is de overtuiging toegedaan dat het in marketingtermen betitelde katholiek onderwijsbeleid, dat ‘bezield’ is van ‘christelijke’ ‘waarden’ en zich ‘zelfbewust’ als katholiek moet profileren, een tegenwicht tegen het nieuwe leren kan bieden. De titel van de onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* fungeert als appel op en aansporing van de tekst-interne lezer. Daarbij doet de tekst-interne auteur concessies: als alternatieve term voor de ‘catechese’ op school wordt het *schoolvak* ‘Godsdienst/Levensbeschouwing’ opgevoerd. De traditionele catechese verplaatst de tekst-interne auteur naar de parochie.⁴¹¹

De tekst-interne auteur biedt met de onderwijsnota voor de tekst-interne lezer een systematische uitwerking van de onderwijstermen. Het gaat hier immers om een operationele beleidsnota. De tekstverwijzingen in de nota zijn in hoge mate ‘zelf-verwijzend’, ofschoon ook een redelijk deel naar buitenkerkelijke bronnen verwijst. De kerkelijke verwijzingen naar

⁴¹¹ *Bezield en zelfbewust*, 17: “Het Algemeen directorium voor de catechese merkt op dat het godsdienstondericht als een leervak gezien moet worden. Godsdienstonderwijs is onderscheiden van catechese. Catechese is een activiteit van en in de Kerk, gericht op de verdere groei van gelovigen in het geloofsleven en wel op een systematische en omvattende wijze. Godsdienstonderwijs vindt plaats op een school.”

enkele directoria in zake catechese en oecumene, ruim een kwart, zijn voor de tekst-interne lezer significant.

5.3.4. Intertekstuele ontwikkelingen

Teksten zijn in dialoog met elkaar via de tekst-interne auteur en tekst-interne lezer. Teksten vormen als zodanig dus het centrum van een dialogische ontmoeting.⁴¹² Naast de frequentie van bepaalde woorden spelen de mede daarop gebaseerde taalhandelingen in de tekst, als brandpunt van ontmoeting, een sturende rol.

De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* typeer ik als een strategische beleidsverklaring, die als referentiedocument fungeert voor de generieke operationele beleidsverklaring van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming, *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, en de meer specifieke operationele onderwijsbeleidsnota van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Bezielde en zelfbewust*.

De tekst-interne auteur in de concilieverklaring toont zich ambivalent ten aanzien van zijn onderwerp. Hij legt op de eerste plaats de tekst-interne lezer zijn beleidssuggesties voor op het gebied van de opvoeding in het algemeen en de christelijke opvoeding in het bijzonder – ook zichtbaar gemaakt in de kopjes van de paragrafen. In het tweede deel – vanaf §8 – komt het strategisch beleid ten aanzien van het katholiek onderwijs voor de tekst-interne lezer aan bod. De tekst-interne lezer kenschets ik generiek als een nog diffuse groep, die uiteenloopt van katholieke ouders en leraren naar niet-katholieke, zoals medechristenen, anders- en niet-gelovigen.

De tekst-interne auteur van de congregatieverklaring formuleert meer in generiek-operationele termen onderwijsbeleid voor de katholieke school, de concrete plek waar hij het beleid ten aanzien van het katholiek onderwijs centreert. Tegelijkertijd krijgen niet-katholieke leerlingen daar hun plek. De tekst-interne lezer vormt op de eerste plaats de meer specifieke groep van katholieke leraren, uitgebreid naar begeleidend en ondersteunend schoolpersoneel en schooldirecties, bij wie de tekst-interne auteur een katholiek-geprofileerde en tegelijkertijd open (beroeps)houding naar buiten toe veronderstelt.

Omdat de tekst-interne auteur de katholieke school vooropstelt, komt het gezin tekstueel althans op de tweede plaats en daarmee ook de tekst-interne lezer die de ouders representeert. De christelijke opvoeding staat meer in dienst van het katholiek onderwijs, terwijl in de

⁴¹² Ch. Albert Jan Stam, *The Church in Relation to the World*, 8.

bovengenoemde concilieverklaring dit uit de christelijke opvoeding voortvloeit. De tekst-interne auteur verklaart het gezin tot de eerste katholieke school, en daarmee de tekst-interne lezer in dit verband tot de eerste leraren van het kind.

De tekst-interne auteur van de bisschoppelijke onderwijsnota brengt het katholiek onderwijs in meer brede zin aan bod, en breidt tegelijkertijd daarmee de lezerscategorie achter de tekst-interne lezer uit. Wat de tekst-interne lezer betreft, vindt *qualitate qua* ten aanzien de drie verklaringen achtereenvolgens een verschuiving plaats van mondiaal-generiek, mondiaal-specifiek naar landelijk-specifiek. Tegelijkertijd veronderstelt dit voor de tekst-interne lezer als leeswijzer, een verschuiving in accentuering van minder naar meer profilering van een katholieke levenshouding.

In *Gravissimum Educationis* is de tekst-interne lezer open-minded en dialogisch ingesteld. De beschrijvingen van de maatschappelijke context zijn dan ook in zakelijke bewoordingen geformuleerd en deze fungeren tegelijk als opdracht, om met een open mind en in gesprek ermee daarbinnen opvoeding en onderwijs vorm te geven. De tekst-interne auteur van *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* is in zijn beschrijvingen van deze context meer claimend tegenover de defensief ingestelde tekst-interne lezer. Hij moet met de katholieke school een dam tegen de boze buitenwereld opwerpen en de kinderen de reddingsboei van het onderwijs en opvoeding op de katholieke school toewerpen. De tekst-interne lezer in *Bezield en zelfbewust* is zich ervan bewust, dat hij als katholiek deel uitmaakt van een minderheidsgroep en is uit op de samenwerking en synergie van een groot aantal belanghebbenden in het katholiek onderwijs. De culturele en maatschappelijke context van het katholiek onderwijs beschrijft de tekst-interne auteur in neutrale bewoordingen.

De tekst-interne lezer van *Gravissimum Educationis* wil de ideeën en richtlijnen van het concilie graag tot zich nemen, maar dan minder in termen van voorschriften en meer in termen van oproepen en aansporingen, waarbij de tekst-interne auteur hem als gelijkwaardig gesprekspartner beschouwt. De tekst-interne lezer is een katholieke wereldburger, in open dialoog met medechristenen en anders- en niet-gelovigen. Zijn of haar kinderen zitten op een open katholieke school. Ook de tekst-interne lezer van *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* wenst niet enkel gedicteerd te worden door middel van kerkelijke prescriptieven, maar beseft tegelijkertijd dat het voortbestaan van de katholieke school beschermd dient te worden in een snel veranderende omgeving. Kerkelijke directieven in voorschrijvende zin zijn daarom onontkoombaar. De tekst-interne lezer van *Bezield en zelfbewust* is in dialoog met een groot aantal stakeholders in het katholiek onderwijs, onder wie de kerk zelf. De kerkelijke directieven ademen dan ook het voorbehoud van de uitkomsten van

de discussies over het katholieke onderwijs. De tekst-interne auteur is er zich van bewust dat met name ook het schoolpersoneel en schoolleiding – mede vertegenwoordigd door de onderwijsorganisatie en vakbonden – niet meer gedicteerd wensen te worden.⁴¹³

De tekst-interne lezer in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* is zich ervan bewust, dat van hem of haar een participatieve instelling verlangd wordt in de dialoog van kerk en wereld, zoals die samenkomen in het katholiek onderwijs, evenals van de tekst-interne auteur zelf, te weten de rooms-katholieke kerk. *Quid pro quo*. De tekst-interne auteur en lezer van de congregatieverklaring *De katholieke kerk op de drempel van het derde millennium* beseffen dat ook, maar zij richten zich in het proces van dialoog meer naar de kerkelijke richtlijnen, in prescriptieve zin. Hun houding is meer defensief en gesloten, wat als een correctie voorkomt op de open en dialogische houding van de concilieverklaring. De tekst-interne lezer in de bisschoppelijke onderwijsnota participeert aan de operationele implementatie van de kerkelijke directieven – zowel in appellatieve als in prescriptieve zin, maar dan wel onder het voorbehoud van de uitkomsten van overleg met de diverse belanghebbenden in het katholieke onderwijs. Wat de kerkelijke missiven betreft denkt hij meer – getuige de naam van de bisschoppelijke onderwijsbrief, *Bezield en zelfbewust* – in termen van geïnspireerd zijn door en aanzetten tot profilering van het katholiek onderwijs.

De onderwijsnota *Bezield en zelfbewust* vormt als schrijven van de Nederlandse Bisschoppenconferentie niet alleen een beleidsinstrument, maar impliceert ook een declaratieve taalhandeling, die een aanzet tot *metanoia* – de persoonlijke ommekeer op een kennelijk ingeslagen weg. De katholieke school mag in de geseculariseerde cultuur van de Nederlandse samenleving best wel wat meer body krijgen, en alle belanghebbenden binnen en buiten de school worden zich daarvan bewust – als vrije keuze van overweging en bevinding. De tekst-interne lezer van *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* – nomen est omen: de millenniumwisseling wordt door velen beschouwd als een tijd van dreiging én hoop van voleinding – is zich hiervan ook bewust, maar ziet zich in zijn mentale transformatie meer gedwongen door dreigende omstandigheden. In cultuur en maatschappij is immers sprake van een crisis van christelijke waarden. De oproep vanwege de tekst-interne auteur tot geestelijke transformatie van de tekst-interne lezer in de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* is evangelisch aan alle mensen van goede wil gericht, waarbij niemand is uitgesloten.

5.4. Positionering van de onderzoeksresultaten in de bredere onderzoekshorizont

⁴¹³ “4. De verhouding van het katholiek onderwijs tot de leiding van de kerk” in *Bezield en zelfbewust*, 12–15.

In deze paragraaf vergelijk ik de uitkomsten van mijn onderzoek naar de tekst-interne auteur en tekst-interne lezer van de besproken onderwijsdocumenten exemplarisch met onderzoek naar deze documenten vanuit andere invalshoeken, te weten filosofie, godsdienstsociologie, kerkgeschiedenis en praktische theologie. Vanzelfsprekend is het mij niet mogelijk om binnen het kader van dit onderzoek deze domeinen intensief te behandelen, maar ik wil laten zien aan de hand van slechts enkele voorbeelden uit deze invalshoeken, dat de resultaten van mijn onderzoek aanvullend zijn op de resultaten van deze andere benaderingen. Ik wil hierbij vaststellen in hoeverre de resultaten van mijn onderzoek deze bevestigen, weerspreken of een aanvulling erop kunnen bieden en orden mijn vergelijking aan de hand van de door mij besproken documenten.

In 5.4.1 bespreek ik in relatie tot de concilieverklaring *Gravissimum Educationis* de Amerikaanse kerkhistoricus John W. O'Malley en de Britse godsdienstsocioloog Kieran Flanagan (1944–). Daarna bespreek ik in 5.4.2 naar aanleiding van de congregatieverklaringen de Nederlandse praktisch-theoloog Chris Hermans (1955–) en de Belgische filosoof Piet Raes (1973–). In 5.4.3 komt in het verband van de bisschoppelijke brieven de Nederlandse godsdienstsocioloog Erik Sengers (1971–) aan de orde. In 5.4.4 komen de Nederlandse praktisch-theologen Toke Elshof (1957–) en Monique Van Dijk-Groeneboer (1964–) aan het woord, die een reactie laten zien op de ontwikkelingen sinds Tweede Vaticaans Concilie in relatie tot het katholiek onderwijs in Nederland. In 5.4.5 trek ik op basis van mijn vergelijking enkele conclusies.

5.4.1. De concilieverklaring volgens O'Malley en Flanagan

Volgens de Amerikaanse kerkhistoricus O'Malley functioneerden concilies tot het Tweede Vaticaans Concilie als wetgevende macht⁴¹⁴ analoog aan die van de Romeinse Senaat.⁴¹⁵ De stijl was top down, die met name tot uiting kwam in decreten en canons als prescriptieve verordeningen, gecombineerd met sancties (waaronder anathema's) met betrekking tot gedrag. Daarnaast hanteerde de kerk de dialectiek van de scholastiek in haar theologische geschriften.⁴¹⁶

Volgens O'Malley ontwikkelde het Tweede Vaticaans Concilie een nieuwe literaire

⁴¹⁴ John W. O'Malley, "Genre, Form, Content, Values: "The Spirit of the Council", 44: "(...) a council is a legislative-judicial body."

⁴¹⁵ John W. O'Malley, "Genre, Form, Content, Values: "The Spirit of the Council", 43: "(...) like the Roman Senate."

⁴¹⁶ John W. O'Malley, "Genre, Form, Content, Values: "The Spirit of the Council", 46.

stijl. Hij noemt dit concilie een “language-event”⁴¹⁷ en qua toon pastoraal. Het Tweede Vaticaans Concilie betekende een breuk met het verleden en liet een keerpunt zien wat taal betreft. Het klassieke retorische genre van de *genus demonstrativum* in de vorm van de *ars laudandi* werd in haar concilieverklaringen gehanteerd.

Dit genre kende overigens wel zijn voorgeschiedenis. Kerkvaders, zoals Augustinus, hanteerden het en tijdens de Italiaanse Renaissance gewijde redenaars aan het pauselijk hof in Rome.⁴¹⁸ In de twintigste eeuw werd het retorische genre weer opgenomen door de *Nouvelle Théologie* en ten slotte door het Tweede Vaticaans Concilie.⁴¹⁹

Dit panegyrisch stijlprocédé komt tot uiting in de literaire vorm van het epideiktische genre en vocabulaire.⁴²⁰ Dit beoogt geen dialectiek maar is “op zoek naar een gemeenschappelijke basis”. De stijl is pastoraal. De *ars laudandi* in Vaticaanse stijl is karakteristiek als lofzang op het christelijk geloof. Volgens O’Malley moeten de verklaringen van het Tweede Vaticaans Concilie vanuit deze stijl worden geïnterpreteerd. Hij wijst in dit verband ook op hun woordenschat, die breekt met het tot dan toe gangbare, meer autoritaire woordgebruik.⁴²¹

“The most concrete manifestation of the character of the new genre is the vocabulary it adopted. In fact, nowhere is the contrast between Vatican II and the preceding councils more obvious than in its vocabulary—in the words it most characteristically employed and in the words it eschewed. What kind of words are absent? Words of alienation, exclusion, enmity, words of threat and intimidation, words of surveillance and punishment.”⁴²²

Hij karakteriseert deze als horizontale woorden en gelijkheidswoorden⁴²³ en geeft voorbeelden als ‘het volk van God’, ‘broeders en zusters’, en ‘collegialiteit’. Daarnaast onderkent hij in de concilieverklaringen woorden van wederkerigheid,⁴²⁴ tot uiting komend in frequentiewoorden als dialoog en samenwerking. O’Malley ziet in de concilieverklaringen frequent woorden van nederigheid voorkomen, zoals ‘dienaar’. Bij uitstek komt mijns inziens dit woord tot uiting in

⁴¹⁷ John W. O’Malley, “Introduction” in *What happened at Vatican II?*, 12; “Conclusion” in *What happened at Vatican II?*, 306.

⁴¹⁸ John W. O’Malley, “The New Rhetoric: Ars Laudandi et Vituperandi”, 36–77.

⁴¹⁹ John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 47.

⁴²⁰ John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 47: “(...) the epideictic genre, the technical name for panegyric in classical treatises on rhetoric.”

⁴²¹ John W. O’Malley, “The Long Nineteenth Century” in *What happened at Vatican II?*, 48–50.

⁴²² John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 48.

⁴²³ John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 49: “horizontal words”, “equality words”.

⁴²⁴ John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 50: “words of reciprocity”.

de vaste preambule bij alle zestien concilieverklaringen, waarin Paus Paulus VI zich “de geringste onder de dienaren van God” (Lat.: “servus servorum Dei”⁴²⁵ – de dienaar van dienaren Gods) noemt.⁴²⁶

O’Malley ziet ook woorden van verandering⁴²⁷ van het openeind-type.⁴²⁸ De Inleiding van *Gravissimum Educationis* vormt daarvan een mooi voorbeeld, waarin de uitwerking en implementatie van de beschreven christelijke grondslagen van het katholiek onderwijs de verantwoordelijkheid van de Congregatie van de Katholieke Opvoeding en Vorming en de nationale bisschoppenconferenties worden verklaard. Ten slotte ziet hij in de concilieverklaringen woorden van innerlijkheid,⁴²⁹ zoals ‘charisma’ en ‘geweten’.

O’Malley ziet het literaire genre, de *ars laudandi*, het panegyrisch stijlsjabloon van het Tweede Vaticaans Concilie, vooral in de vier constituties. Hij vindt het opmerkelijk dat de kerk deze retorische stijl weer heeft opgenomen. Volgens hem betekende het Tweede Vaticaans Concilie het einde van een ‘lange’ negentiende eeuw,⁴³⁰ waarin de kerk na de Franse Revolutie haar plaats in de maatschappij op de duur weer terugwon en deze bestendigde met een taal die hoorde bij een meer naar binnen toegekeerde autoritaire bestuursstijl.⁴³¹

Volgens O’Malley hadden de voorafgaande concilies van Trente (1545–1563) en Vaticanum I (1869–1870) een ander beeld en geluid geboden: haar conciliedocumenten waren opgesteld in classicistische, juridisch-wetgevende termen. De taal was ‘verticaal’, waarin er een gezagsverhouding⁴³² is tussen auteur(s) en lezer, in plaats van ‘horizontaal’, waarin er een idee en gevoel van gelijkheid als partners bestaat. Immers, in de constitutie *Lumen Gentium* (1964, §10) worden alle tot christen gedoopte mensen tot priester verklaard.

In termen van mijn onderzoek betekent dit, dat de tekst-interne lezer van de concilieverklaring weer buiten de muren van de kerk kijkt naar de samenleving om hem of haar

⁴²⁵ Dit epitheton is van Paus Gregorius de Grote (± 540–604). Sinds de twaalfde eeuw wordt deze aanduiding alleen door en voor pausen gebruikt.

⁴²⁶ O’Malley wijst op de woorden in *Gravissimum Educationis* die nederigheid uitdrukken: “Humility-words recur, beginning with the description of the church as a pilgrim. The council silently effected the redefinition of the triad prophet-priest-king by seeing prophet not only as a proclaimer of the truth of the Gospel but also as a partner in dialogue. It did so by affirming the priesthood of all believers while retaining a special identity for the “presbyter”, and by insisting that, while those entrusted with authority cannot shirk it, they are in the last analysis servants. “Servant” is not a powerword.” Cf. John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 50: “words of humility”.

⁴²⁷ John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 50: “change-words”.

⁴²⁸ John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 50: “The most familiar changeword associated with Vatican II is John XXIII’s *aggiornamento*. By admitting the change-principle, the council implicitly admitted the open-ended character of its own pronouncements.”

⁴²⁹ John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 50: “interiority words.”

⁴³⁰ John W. O’Malley, “The Long Nineteenth Century”, 53–92.

⁴³¹ John W. O’Malley, “The Long Nineteenth Century”, 53–92.

⁴³² John W. O’Malley, “Genre, Form, Content, Values: “The Spirit of the Council”, 48.

heen. In het conciliaire stijlgenre van de panegyriek wordt een ideaalbeeld van het geloof geschetst, waarvoor de tekst-interne lezer enthousiast wordt gemaakt. Deze stijl is dus niet voorschrijvend, maar uitnodigend: kijk eens hoe mooi ons geloof is! De taal is zowel gericht op het gedrag van de gelovige, als op het innerlijk van de gelovige. De taal gaat het om iemands geestelijke ommekeer, iemands ‘metanoia’, dat tegelijk tot een nieuw handelen noodt.

In mijn onderzoek heb ik eveneens de horizontale stijl van *Gravissimum Educationis* benoemd.⁴³³ De tekst-interne lezer van de onderwijsverklaring, zoals in mijn onderzoek naar voren gekomen, past goed in dit beeld, wat ik aan de hand van met name de frequentie van appellatieve – aansporend en oproepend – en zelfverplichtende taalhandelingen vaststelde. Eerder wordt dit gedaan in de evangelische geest van de christelijke opvoeding, dan in het kader van het katholiek onderwijs dat het lidmaatschap van de kerk moest bevestigen.

De tekst-interne auteur laat het mede ook aan de tekst-interne lezer over hoe deze de christelijke opvoedingsprincipes vorm gaat geven in het katholiek onderwijs van zijn diocees, maar vergeet daarbij in de Inleiding niet de institutionele stappen te vermelden.⁴³⁴ Het renaissance-humanistische thema van de opvoeding vormt daarbij het vertrekpunt van “de grondbeginselen van de christelijke opvoeding”, wat van de tekst-interne lezer een bijhorend omdenken vraagt. De tekst-interne auteur stuurt die lezer in de gewenste richting: eerst opvoeding, vervolgens het onderwijs.

Het resultaat van de analyse van woordfrequenties en taalhandelingen in mijn onderzoek bevestigt het panegyrisch stijlprocedé met betrekking tot de tekst-interne lezer van de concilieverklaring, zoals *Gravissimum Educationis*, die in zijn dynamische en veelkleurige omgeving de dialoog aangaat. Hij doet dit op basis van gelijkwaardigheid in een open dialoog op basis van argumenten. De tekst-interne lezer denkt niet in termen van identiteit en signatuur van de katholieke school, want de opvoeding door de ouders gaat vooraf aan onderwijs op de katholieke school.

In zijn ‘Annual Lecture’ aan de Tilburg School of Catholic Theology wees de Britse godsdienstsocioloog Keiran Flanagan⁴³⁵ op het paradoxale gegeven dat de aansluiting die het Tweede Vaticaans Concilie zocht bij de tijd, i.e. de moderniteit, juist averechts blijkt te hebben gewerkt.⁴³⁶ Het Tweede Vaticaans Concilie wilde de Kerk bij de tijd brengen getuige haar

⁴³³ Cf. supra: 2.4.1.

⁴³⁴ “Verklaring *Gravissimum Educationis*”, “Inleiding”, 228–229.

⁴³⁵ Kieran Flanagan, “The dark side of modernity and the re-invention of Christian Tradition, Tilburg School of Catholic Theology 2nd June 2017.”

⁴³⁶ Of overvragen we dan een kerkvergadering die meer dan een halve eeuw geleden bijeenkwam? Charles Taylor

school makende *aggiornamento*-devies, door aan te sluiten bij modernistische en seculiere attitudes, zoals de vereenvoudiging en verheldering, om niet te spreken van opheldering, van liturgische gebruiken, rituelen en geloofsteksten. In tegenstelling tot wat de Kerk verwachtte, gaf deze juist weg wat de moderniteit juist verlangde: traditie en mysterie, zij het in post-seculiere uitingen, zoals Flanagan deze muntte.

“The ‘victory’ of secularity has propelled many to reflect on the enigma of churches left to decay, on cathedrals treated as spectacles of the heritage industry and forces of religiosity abandoned, not for reasons of persecution, but rather indifference, as the claims for Christianity have withered on the vine transmitting belief.”⁴³⁷

Flanagan weet de teruggang van de kerken die met hun tijd mee wilden gaan, aan een crisis in de doorgave van normen en waarden. Daarbij verwees hij naar de anomietheorie van Durkheim.⁴³⁸ Het *aggiornamento* van Tweede Vaticaans Concilie richtte zich op een maatschappij die in feite al niet meer bestond:

“If there is a charge against the strategy of Vatican II to modernise it, is that it led to the repression of the imagination and the displacement of good and evil to the secular sphere, where tradition was vitalised in the ways efforts to renew liturgy have not succeeded. (...) It is this failure to reach back into its own traditions that has impoverished contemporary Catholicism.”⁴³⁹

In termen van mijn onderzoek betekent dit dat de tekst-interne auteur van *Gravissimum Educationis* zich bewust lijkt te zijn van deze stand van zaken, en de aandacht van de tekst-interne lezer daarom meteen aan het begin van deze concilieverklaring richt op het universele recht op opvoeding van ouders en kind, een recht dat aan het recht van de christelijke en

wijst immers in zijn magnum opus heel nuchter ook op de groei van de welvaart als belangrijke ontkerkelijksfactor (“13 The Age of Authenticity”, 473–504). En daarnaast is er het onontkoombare gegeven dat de doelgroep, zoals wij nu functionalistisch formuleren, van karakter veranderd is. Taylor (“13 The Age of Authenticity”, 473–504) beschrijft hoe de westerling zich sinds de jaren tachtig steeds meer in zichzelf en in een eigen kring opsloot en zijn leven niet meer liet bepalen door ideologieën en de grote verhalen van religies van grote collectieven, maar een keuze maakte voor het narratief van een tamelijk afgebakende groep, in virtuele termen: zijn bubbel. De Duitse filosoof Sloterdijk gaf voor het eerst een indringende uitwerking van dit maatschappelijk fenomeen in zijn cultuurhistorische beschouwing *Sferen* (2003). Cf. “Een overweging vooraf. Binnenruimte denken”, 65–78. Intussen is de term bubbel gemeengoed geworden in het algemeen spraakgebruik.

⁴³⁷ Kieran Flanagan, *Sociological Noir: Irruptions and the Darkness of Modernity*, 301.

⁴³⁸ Flanagan vergelijkt de lichtheid, letterlijk en figuurlijk, van het moderne bestaan met de *daemon meridianius*, de ondragelijke lichtheid van de noon, waardoor monniken worden geplaagd: het tijdstip van *acedia*, wanneer de zonde op de loer ligt. Hij legt een link met de anomie van Durkheim, en noemt deze een seculiere variant van de traditionele zonde. Cf. Kieran Flanagan, *Sociological Noir: Irruptions and the Darkness of Modernity*, 246–7.

⁴³⁹ Kieran Flanagan, “The dark side of modernity and the re-invention of Christian Tradition”, 8.

katholieke opvoeding voorafgaat. De ouders hebben conform dit recht op opvoeding de competentie om hun kind de weg in die wereld te wijzen en het te leren het gesprek ermee aan te gaan.⁴⁴⁰

Ook mijn onderzoek heeft laten zien dat de tekst-interne auteur van de concilieverklaring het recht op opvoeden vooropstelt, los van de religieuze en levensbeschouwelijk richting die de tekst-interne auteur als opvoeders daaraan wenst te geven. Deze geeft daarmee blijk van een brede blik op de wereld, die verder kijkt dan naar de kerk en het katholiek onderwijs.

5.4.2. De congregatieverklaringen volgens Hermans en Raes

De praktisch-theoloog Chris Hermans stelt vast dat er sinds het Tweede Vaticaans Concilie een spraakverwarring bestaat rondom de termen ‘opvoeding’ en ‘onderwijs’, met betrekking tot respectievelijk het woord *educatio* (lat.) in de grondtekst en het woord ‘education’ (fr./eng.) in de vertalingen ervan. Wat beogen de kerkelijke documenten, waaronder *Gravissimum Educationis*: opvoeding of onderwijs?

Dat is in eerste instantie niet helemaal duidelijk, maar vanaf deze verklaring over de christelijke opvoeding wordt volgens Hermans gesproken over katholieke scholen met een ‘bijzonder vormingsproject’.⁴⁴¹ Centraal in de verklaringen van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming staat volgens hem de idee dat katholiek onderwijs een eigen vormingsproject heeft, in plaats van ‘school van, voor en door katholieken’ van vóór het Tweede Vaticaans Concilie.⁴⁴² Er is sprake van een veranderde, want beperktere rol van het katholiek onderwijs. De geloofsrichting speelt voor ouders geen overwegend belangrijkste rol meer sinds begin jaren negentig.⁴⁴³ Er zijn geen waarden die uniek zijn voor christenen. Niet-christenen

⁴⁴⁰ In het hoofdstuk met als titel “A solid church enters liquid modernity” brengt de Nederlandse godsdienstsocioloog Kees de Groot (*The Liquidation of the Church*, 29–46) het missen van die aansluiting onder woorden. Voor het progressieve deel van de voorheen volgzame kudde gingen de veranderingen en vernieuwingen niet ver genoeg of kwamen ze te laat. Dit kwam met name tot uiting in de persoonlijke omgang met de seksuele moraal en huwelijksmoraal. Men was zich in West-Europa, en dan vooral in Nederland, al voor en tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, gaandeweg steeds minder gelegen laten liggen aan de kerkelijke richtlijnen in zowel lichamelijke als geestelijke gezondheid (*The Liquidation of the Church*, 33–35, 135–137; J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de Jaren zestig*, 110–114). Hetzelfde gold zelfs voor priesters in relatie tot het celibaat (H. McLeod, *The Religious Crisis of the 1960s*, 188–214; W. Deetman, *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk*, 36–45).

⁴⁴¹ Chr. Hermans, *Vorming in perspectief. Grondslagenstudie over identiteit van katholiek onderwijs*, 254–262.

⁴⁴² Chris Hermans (*Vorming in perspectief*, 261–262) wijst op een aantal titels van congregatieverklaringen waarin de term ‘katholiek’ voorkomt: *De katholieke school* (1977), *De katholieke leek getuige van het geloof in de school* (1983) en *De godsdienstige dimensie van de opvoeding in de katholieke school* (1989).

⁴⁴³ Chr. Hermans, *Vorming in perspectief*, 277.

kunnen die waarden delen. Op de katholieke school kunnen deze algemeen geldende waarden in een christelijk perspectief worden geplaatst.⁴⁴⁴

De Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming heeft inderdaad met haar vervolgverklaringen meer duidelijkheid over de vertaling en uitwerking van het concept ‘educatio’ van de concilieverklaring verschaft. Het accent kwam weer meer te liggen op de katholieke school, maar inderdaad met dien verstande dat het niet meer op de eerste plaats ging om de katholieke school van, voor en door katholieken van vóór het Tweede Vaticaans Concilie.⁴⁴⁵

Centraal in de documenten van de Congregatie van de Katholieke Opvoeding en Vorming kwam dus volgens Hermans de idee te staan dat katholiek onderwijs een eigen vormingsproject had. Niet het katholieke-schoolideaal kwam voorop te staan, maar binnen die school de christelijke opvoeding vanuit de fundamentele principes van het universeel recht op onderwijs en de godsdienstvrijheid.

Mijn onderzoek heeft laten zien dat de congregatieverklaring hierin ambivalent is. De tekst-interne lezer dient zowel overtuigd te worden van de christelijke grondslagen van de school, bij wijze van inspiratie en bezieling, maar tegelijkertijd van de noodzaak tot profilering van de katholiciteit van de school. In mijn onderzoek heb ik laten zien dat de tekst-interne lezer in de vervolgverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* dit bevestigt.

Tegelijkertijd schetst de congregatieverklaring een defensief ingestelde tekst-interne lezer, die de katholieke school als strijdmiddel beschouwt tegen ongewenste tendensen in de leerlingenpopulatie. Enerzijds schaart de tekst-interne auteur een uitgebreide en meer diverse groep belanghebbenden onder de tekst-interne lezer, maar anderzijds komt daarbij het accent weer meer op de prescriptieven te liggen. In het onderwijs-ambtelijk taalgebruik geeft de tekst-interne auteur te kennen dat hij wil aansluiten bij de taal van de tekst-interne lezer.

In zijn reactie op de congregatieverklaring stelt de Vlaamse filosoof Piet Raes (1973–) dat de katholieke school zich niet zozeer richt op de sociaal-culturele context ervan, maar op “de [eigen] smaak van het christendom” die erin terug te vinden is.⁴⁴⁶ Als reflecties op de school enkel spreken in termen van verlies, ontkerkelijking, ‘deinstitutionalisering’ en ‘detraditionalisering’, leidt dat volgens hem tot de entropie van diezelfde katholieke school. De

⁴⁴⁴ Chr. Hermans, *Vorming in perspectief*, 268.

⁴⁴⁵ Chr. Hermans, *Vorming in perspectief*, 261vv.

⁴⁴⁶ P. Raes, “Hoofdstuk 4 Opvoeden is roepen”, 95–106.

christelijke en katholieke signatuur valt dan in stukken.

De katholieke school moet rond voor haar waarden uitkomen en niet meedoen aan modern vaag pluralisme. De eigen identiteit moet worden benadrukt; deze accentuatie bevordert juist de pluraliteit. Daarnaast moeten Geloof en Rede in samenhang behandeld worden. De katholieke school kent een publiek karakter en is dus niet louter voor en van katholieken en er is principiële openheid voor kansarmen. In de verklaring over de christelijke opvoeding *Gravissimum Educationis* wordt volgens Raes immers de christelijk-evangelische geest van de katholieke school telkens weer benadrukt. De nadruk ligt volgens hem steeds op de implicaties ervan voor het kind, de opvoeding thuis en op school en de samenleving.⁴⁴⁷

5.4.3. De bisschoppelijke brief volgens Sengers

Voor wat het katholiek onderwijs in Nederland van de tachtiger jaren van de vorige eeuw betreft, zijn twee tendensen belangrijk: de tendens tot meritocratie en tot functionalisering van het onderwijscurriculum. Godsdienstsocioloog Erik Sengers laat zien dat de bisschoppelijke onderwijsbrieven de teugels aantrekken. De katholieke scholen bleven als een van de weinige organisaties na de ontzuiling gewoon voortbestaan.⁴⁴⁸ Overigens werd de aanduiding steeds vaker neutraal en functionalistisch: de school werd een vorm van organisatie. Deze tendens in aanduiding van instellingen die voorheen een religieuze grondslag hadden, zagen we ook in de andere maatschappelijke sectoren terug.⁴⁴⁹ De bisschoppen wilden het bestaan van de katholieke school als vooruitgeschoven post, vanwege haar identiteit en haar catechese, graag bestendigen en hielden een vinger aan de pols. Maar hun onderwijsbrieven vielen in de scholen althans lang niet altijd in vruchtbare bodem.⁴⁵⁰

De onderwijsbrieven van de Nederlandse Bisschoppenconferentie van na Tweede Vaticaans Concilie vormen voor het onderwijsveld niet altijd gemakkelijke lectuur, ambivalent

⁴⁴⁷ In zijn reactie op *Gravissimum Educationis* stelt Raes dat niet het katholieke-schoolideaal kwam voorop te staan, maar binnen die school de christelijke opvoeding vanuit de fundamentele principes van het universeel recht op onderwijs en de godsdienstvrijheid. Educatie in de meest brede zin werd steeds meer als een urgente noodzaak beschouwd in een moderne wereld met zijn toename aan sociale en culturele contacten in een toenemende technologische setting. Cf. P. Raes, “Hoofdstuk 4 Opvoeden is roepen”, 88–95.

⁴⁴⁸ Veel voorheen katholieke instellingen in de medische zorg, de geestelijke-gezondheidszorg en de gehandicaptenzorg verloren in de loop der jaren hun signatuur of verborgen deze en vormden zich om tot organisaties (De Dijn, H. *Vloeibare waarden. Politiek, zorg en onderwijs in de laatmoderne tijd*, 7–9), al dan niet getooid met een door een marketingbureau bedachte naam. Zo werd de St. Piusstichting in Midden-Brabant tot Amaranant gedoopt. Ook in andere sectoren verloren instellingen hun religieuze vleugels.

⁴⁴⁹ H. de Dijn, *Vloeibare waarden*, 67–78.

⁴⁵⁰ E. Sengers, “Hoofdstuk 7 Het hoeven geen heiligen te zijn of praktiserende katholieken”, “7.2.3. School en catechese”, 170–171.

en ambigu als ze kunnen zijn.⁴⁵¹ Enerzijds werd er bijvoorbeeld wél gepleit voor de katholieke identiteit van de leraren, maar tegelijk hoefden ze niet kerks te zijn.⁴⁵² Uit de onderwijsbrieven rijst het beeld op dat, ofschoon de bisschoppen wilden verbinden quasi op een gelijk niveau, deze toch vaak gelezen werden als oekazes van bovenaf.⁴⁵³ Anderzijds blijft staan dat de Nederlandse Bisschoppenconferentie meer greep op de geloofsinhoud en de opzet van de catechese en de inrichting van de katholieke scholen probeerde te krijgen.⁴⁵⁴

Dit gebeurde mede door toedoen van de sinds 1970 door het Vaticaan benoemde conservatieve bisschoppen. Dat deed overigens geen afbreuk aan de tekstuele doorwerking van *Gravissimum Educationis*, net zomin als dat de congregatieverklaringen hadden gedaan. Maar het brandpunt in de bisschoppelijke brieven kwam in de katholieke school te liggen. Het katholieke gezin was te diffuus geworden en de katholieke school bleef toch een sterk merk, om het in marketingtermen uit te drukken.

Met de beleidsnota *Bezield en zelfbewust* doen de bisschoppen nog een laatste poging om het katholiek onderwijs ideologisch en juridisch aan het kerkelijke gezag te binden, door een organisatiestructuur met leerplannen, lesmateriaal en bisschoppelijke gedelegeerden op te zetten.⁴⁵⁵ Sengers vraagt zich echter af of de Nederlandse bisschoppen in dezelfde beleidsval trappen als ten tijde van de OMO-catechese cursus, door aan de uitvoering consequenties voor de bisschoppelijke erkenning van de scholen te verbinden.⁴⁵⁶

Deze dreiging die Sengers waarneemt, wordt niet bevestigd door het beeld van de tekst-interne lezer in *Bezield en zelfbewust* in mijn onderzoek. Deze bestaat immers in een groot aantal belanghebbenden bij het katholiek onderwijs, die participierend worden opgevoerd. Er is openheid naar de tekst-interne lezer toe in de vorm van een bespreekbare beleidsnota, waarin

⁴⁵¹ De eerste verscheen in 1977 met als titel *De katholieke school*; dit in navolging van de congregatieverklaring *The Catholic School*, die in hetzelfde jaar verscheen.

⁴⁵² E. Sengers, “Hoofdstuk 7 Het hoeven geen heiligen te zijn of praktiserende katholieken”, 164.

⁴⁵³ De bisschoppen gingen in op het wantrouwen, dat onder leraren en schoolleiding kennelijk leefde ten aanzien van de kerkelijke overheden. Cf. Th. Hoogbergen, *Over geestdrift en bevlogenheid. 75 jaar Ons Middelbaar Onderwijs 1916-1991*, 388–399.

⁴⁵⁴ E. Sengers, “Hoofdstuk 7 Het hoeven geen heiligen te zijn of praktiserende katholieken”, “7.2.3. School en catechese”, (170–171) en “7.2.4. Kerk en samenleving”, 171–172.

⁴⁵⁵ Wel werd er met grote regelmaat in het *Infobulletin 121* over organisatie en inhoud van het katholiek onderwijs van de kant van de bisschoppen gepubliceerd, en na 2012 op de website rkkerk.nl van de Nederlandse Bisschoppenconferentie.

⁴⁵⁶ E. Sengers, “Hoofdstuk 7 Het hoeven geen heiligen te zijn of praktiserende katholieken”, “7.2.3. School en catechese”, 170–171. In zijn monografie over de Noord-Brabantse scholenorganisatie Ons Middelbaar Onderwijs (OMO) laat de Nederlandse historicus Theo Hoogbergen aan de hand van de casus van een catecheseproject zien dat haar catecheseproject in de jaren zeventig tot een conflict met Rome zou leiden en officieel van kerkwege verboden worden, op grond van “horizontalistische tendensen” en een antitraditionele geloofsinsteek. Rome eiste net als in het geval van de nieuwe catechismus aanpassingen in de tekst, die meer in overeenstemming met de katholieke leer was. Cf. Th. Hoogbergen, *Over geestdrift en bevlogenheid, 75 jaar Ons Middelbaar Onderwijs 1916-1991*, 378–405.

het onderwijsbeleid wordt gepresenteerd als een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Christelijke waarden staan voorop, in plaats van de katholiciteit van de school. Uit de ruime formulering en de uitnodigende taal, in termen van speech-acts, van de beleidsnota valt dus niet zonder meer Sengers oordeel te onderschrijven. Dat de bisschoppen na de slechte resultaten uit het recente verleden wat meer organisatorische en inhoudelijke duidelijkheid wensten te scheppen, was voorstelbaar. In de praktijk kregen de scholen ook de ruimte die ze nodig achtten. De bisschoppen waren zich genoegzaam bewust van de gevoeligheden die er lagen bij docenten en schoolbesturen. De tekst-interne lezer is zich van deze gevoeligheden bewust.

Terwijl Sengers aangeeft dat de bisschoppelijke brieven ambivalent zijn, bijvoorbeeld omdat wel gepleit wordt voor de katholieke identiteit van de leraren, maar dat zij tegelijk ze niet kerks hoeven te zijn,⁴⁵⁷ is deze gevolgtrekking niet te maken op basis van de tekst-interne auteur en tekst-interne lezer van *Bezield en zelfbewust*. De tekst-interne lezer is zich juist bewust van de waardenvolheid van de christelijke boodschap van het Evangelie. De tekst-interne auteur gaat in *Bezield en zelfbewust* in op de scepsis, die onder leraren en schoolleiding kennelijk leeft ten aanzien van de kerkelijke overheden.

5.4.4. De bisschoppelijke onderwijsnota volgens Elshof en Van Dijk-Groeneboer

In haar publicaties laat de praktisch-theoloog Toke Elshof zien hoe het godsdienstonderwijs op de katholieke scholen in Nederland sinds decennia in zijn werk gaat.⁴⁵⁸ Zij onderschrijft dat in de geloofspraxis van de traditionele catechetische driehoek van gezin, school en kerk er een groeiend onderscheid is ontstaan tussen catechese enerzijds en godsdienstonderwijs en religieuze opvoeding anderzijds. De lessen blijken volgens Elshof van inhoud te zijn veranderd en de leerlingenpopulaties zijn minder vanzelfsprekend katholiek en steeds meer divers qua godsdienst en levensovertuiging. Religieuze opvoeding in gezin en op school heeft meer een praktische inhoud gekregen en is niet meer expliciet verbaal christelijk en katholiek.⁴⁵⁹

Die praktische inhoud is met haar focus op de algemene term van menselijke waardigheid, op een ethische levenshouding en een sterk sociale gerichtheid als het ware

⁴⁵⁷ E. Sengers, “Hoofdstuk 7 Het hoeven geen heiligen te zijn of praktiserende katholieken”, 164.

⁴⁵⁸ T. Elshof, *Van huis uit katholiek. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms-katholieke families*.

T. Elshof, “Katholiek onderwijs in Nederland: tussen kerk en wereld. Een pleidooi voor hernieuwde betrokkenheid”, 374–392.

T. Elshof, *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, 31–32.

T. Elshof, “Catholic schools and the embodiment of religiosity: The development of Religiosity towards the Common Good”, 150–161.

⁴⁵⁹ T. Elshof, *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, 31–32.

ingebied in onderwijs op school en opvoeding in het gezin. De ouders van de kinderen staan achter deze opstelling, zo toont haar onderzoek aan. Elshof spreekt in dit verband van een “impliciet curriculum”, gekenmerkt door een “impliciete waardeoriëntatie”.⁴⁶⁰

Volgens haar onderscheidt de katholieke school zich hiermee van andere scholen door haar gerichtheid op het *bonum commune*, dat fungeert als een alomvattend richting aanwijzend kader.⁴⁶¹ Hiermee legt Elshof een link met de katholieke sociale leer in het algemeen en een aantal concilieverklaringen in het bijzonder, zoals *Gravissimum Educationis*. De katholieke scholen dragen volgens Elshof vanuit de hun eigen identiteit op de eerste plaats de katholieke sociale leer uit. De scholen geven vorm aan zijn belangrijkste uitgangspunten, te weten de menselijke waardigheid en het *bonum commune*, met waarden als solidariteit, subsidiariteit en gerechtigheid. Hiermee wil de katholieke school in dienstbaarheid haar bijdrage leveren aan de ‘civil society’ en zo een bijdrage leveren aan haar vitaliteit en kwaliteit.⁴⁶²

Godsdienstsocioloog Monique van Dijk-Groeneboer ziet de katholieke school van nu voor een aantal uitdagingen staan.⁴⁶³ Enerzijds is er de religieuze ongeletterdheid en het vaak vrijwel ontbreken van ervaringen bij de leerlingen met geleefd geloof, omdat de geloofspraktijken van hun ouders tot een minimumaantal praktijken is teruggebracht. De grootouders vormen (vaak op afstand) nog de enige bron via welke zij ermee kennis kunnen maken.

Anderzijds is er de ongeschreven regel die een opdracht inhoudt voor alle onderwijsidentiteiten van confessionele snit van vandaag: de religieuze tolerantie en interreligieuze dialoog. Vanuit hun eigen signatuur zouden deze daarvoor beter moeten zijn toegerust dan de niet-confessionele scholen. Als zodanig zou het religieus onderwijs een bijdrage leveren aan de samenleving. Het katholieke onderwijs is dan in die zin ook gemotiveerd vanuit de katholieke sociale leer, maar de praktijk lijkt weerbarstig. De bisschoppelijke brieven blijken in de loop van de jaren na Tweede Vaticaans Concilie in toenemende mate praktijkgericht, zo stelt ook Van Dijk-Groeneboer.⁴⁶⁴

Daar komt bij dat bij veel nog in naam katholieke ouders de katholieke en / of christelijke achtergrond dermate verwaterd is, dat vele van hen de moeite niet meer nemen het

⁴⁶⁰ T. Elshof, “Katholiek onderwijs in Nederland: tussen kerk en wereld. Een pleidooi voor hernieuwde betrokkenheid”, 374–392.

⁴⁶¹ T. Elshof, “Catholic schools and the embodiment of religiosity: The development of Religiosity towards the Common Good”, 150–161.

⁴⁶² T. Elshof, “Catholic schools and the embodiment of religiosity: The development of Religiosity towards the Common Good”, 150–161.

⁴⁶³ M. van Dijk-Groeneboer, *Leven vanuit je wortels. Religieuze educatie voor iedereen*, 25–26.

⁴⁶⁴ M. van Dijk-Groeneboer, “Het vak levensbeschouwing op middelbare rooms-katholieke scholen”, 271–280.

geloofsgoed door te geven aan hun kinderen. Het grootgezin van vroeger, met nauwe intergenerationele relaties is sinds de jaren zestig versmald tot het kerngezin van nu, waarvan de affectieve functies vooropstaan, maar ook onder druk komen te liggen.⁴⁶⁵ Het contact van de kinderen met een beleefd geloof wordt immers steeds vaker incidenteel. Van Dijk-Groeneboer stelt dat jongeren niet meer zijn “vertrouwd met de begrippen ‘godsdiens’, ‘geloof’ of ‘kerk’”.⁴⁶⁶

De religieuze socialisatie die er nog was binnen deze familiecontacten is van karakter veranderd: traditioneel-katholiek werd cultuurkatholiek. De onkerkelijken die zich in naam nog katholiek noemen, maken op een subjectieve wijze gebruik van elementen uit de religieuze traditie. Ze pikken hieruit naar eigen keuze bepaalde normen en waarden en rituelen. Elshof spreekt in dit verband van “religieus toerisme, (...) van een niet aan de traditie gerelateerde subjectiviteit.”⁴⁶⁷

Daarnaast is er echter de kleine groep kerkelijke katholieken die juist explicieter uiting geeft aan vormen van traditie, maar ook zij doen dit op een subjectief niveau, vaak los van de generatie voor hen. Overigens neemt de nieuwe traditie elementen van deze subjectieve beleving van het geloof op. Ook Elshof neemt dit waar en spreekt in dit verband van een “pelgrimerende verhouding” tot de traditie.⁴⁶⁸

In de brochure *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, die Toke Elshof publiceerde in opdracht van de Vereniging Katholiek Onderwijs,⁴⁶⁹ met daarin opgenomen een viertal essays over het katholiek onderwijs, biedt zij ook haar reacties op de bisschoppelijke onderwijsnota *Bezield en zelfbewust*. Zo schrijft zij onder meer:

“Dat *Bezield en zelfbewust* refereert aan de eigen roeping van de leek betekent vooral, dat de nota er niet op uit is om de school als een afgeleide van het kerkelijk leven te zien, maar als een eigen vindplaats van gelovig leven. Anders dan hoe de nota wel wordt uitgelegd, impliceert dit een erkenning van de eigenstandigheid van de maatschappelijke organisaties (zoals de katholieke school), van de dienstbare taak van de kerk en daarvan in het verlengde, van het onderwijs. Dienstbaar aan de maatschappij, wel te verstaan.”⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ T. Elshof, *Van huis uit katholiek. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms-katholieke families*, 438–441, 329–406.

⁴⁶⁶ M. van Dijk-Groeneboer, *Leven vanuit je wortels. Religieuze educatie voor iedereen*, 8.

⁴⁶⁷ T. Elshof, *Van huis uit katholiek. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms-katholieke families*, 440.

⁴⁶⁸ T. Elshof, *Van huis uit katholiek. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms-katholieke families*, 441.

⁴⁶⁹ Tegenwoordig geheten: Verus, vereniging voor katholiek en christelijk onderwijs.

⁴⁷⁰ T. Elshof, *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, 9.

De titel van de brochure is een variant op die van de bisschoppelijke onderwijsnota, waarin de term ‘bezieldheid’ min of meer gehandhaafd blijft met het woord ‘bezieling’, maar ‘zelfbewust’ vervangen is door de term ‘verbondenheid’. In plaats van profilering van de katholiciteit van de school gaat het in de brochure eerder om de beleving ervan. De brochure typeert de katholieke school als object van “verlangen naar een bezield verband.”⁴⁷¹ Ouders – ook niet-katholieke ouders – vragen om een katholieke identiteit in de vorm van een ‘bezield verband’:

“Men wil dat de kinderen in aanraking komen met een gemeenschap die bezield is, waar een katholieke spiritualiteit handen en voeten krijgt en waar niet de institutionele en dogmatische aspecten van de kerk centraal staan, maar de aspecten van het vieren, de ethiek, en de gemeenschapsbeleving. Wat ouders en leraren de kinderen mee willen geven, is het besef en de ervaring deel te zijn van een bezielde gemeenschap, waarin je geborgen bent waarin je verbonden bent met de ander: de ander met een kleine letter en de Ander met een hoofdletter.”⁴⁷²

Mijn onderzoek laat een tekst-interne lezer in de bisschoppelijke onderwijsbrief *Bezield en zelfbewust* zien, die de visie van Elshof op het hedendaags katholieke onderwijs bevestigt: praktijkgerichtheid in zake geloofsbeleving staat centraal. De christelijke waarden vormen eerder een inspirerende weg dan een expliciet voorschrift.

Ik constateerde al dat tekst-interne lezer op instigatie van de tekst-interne auteur in de bisschoppelijke onderwijsnota een interactief en dus participerend gesprek aangaat met een groot aantal belanghebbenden, zowel vanbinnen als vanbuiten de school. De tekst-interne lezer stelt zich open op naar de als reëel beleefde onderwijssituatie. Elshof bevestigt dit beeld in haar onderscheid tussen een formele en een geleefde identiteit. Volgens haar is *Bezield en zelfbewust* een voorbeeld van een formele identiteit. Maar:

“De formele identiteit, zoals die door de bisschoppen wordt verwoord, ligt trouwens veel meer dan soms wordt verondersteld in de lijn van de geleefde identiteit, van de identiteit dus die in het schoolleven belichaamd wordt [p.26]. We zullen zien, dat het katholiek onderwijs precies op dit punt (...), de maatschappelijke dimensie als belangrijke vindplaats van katholieke identiteit van de school, naadloos aansluit bij de formele identiteit zoals die door de nota *Bezield en zelfbewust* wordt omschreven [p.30].”⁴⁷³

⁴⁷¹ T. Elshof, *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, 31–33.

⁴⁷² T. Elshof, *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, 32–33.

⁴⁷³ T. Elshof, *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, 26, 30.

De tekst-interne lezer in *Bezield en zelfbewust* leest dezelfde termen terug in de typering van het onderwijs op de katholieke school, waar het heet:

“Speciale profilering [van het katholiek onderwijs] vindt plaats op het gebied van de gemeenschapsvorming, het vieren, het leren en het dienen.”⁴⁷⁴

Elshof bevestigt het beeld voor de tekst-interne lezer in zowel de brochure als de onderwijsnota dat “godsdienstige en morele waarden doorwerken in alle aspecten van het schoolleven”.⁴⁷⁵

Godsdienst op school wordt gaandeweg steeds meer een kwestie van doen. Dat zien we inderdaad ook terug in de bisschoppelijke brieven. Door leerlingen niet zozeer godsdienstige lessen voor te houden, legt de tekst-interne auteur het accent op kennis nemen van de inhoud van de Bijbel en de katholieke traditie. De hoofdmoot in de adviezen vormt de aandacht voor de praktische implicaties van de christelijke boodschap, die hun plek krijgen in projectonderwijs. De tekst-interne lezer is een praktisch ingestelde professional, die zich daarnaast ook niet meer zo gebonden weet aan diezelfde katholieke traditie. Het is de leraar (en de ouders) meer te doen om de christelijk-morele inhoud ervan, die tot uiting dienen te komen in een professionele pedagogische en didactische aanpak.

Elshof gaat met haar vaststelling richting de katholieke sociale leer verder dan wat *Bezield en zelfbewust* – op basis van mijn onderzoek – dienaangaande expliciet formuleert. Daarvoor vormt de tekst-interne lezer een te diffuse en veel stakeholders omvattende tekstinstantie. De termen ‘bonum commune’ en ‘katholieke sociale leer’ komen in deze bisschoppelijke brief überhaupt niet voor, laat staan dat ze een frequentiewoord zijn.

Elshof stelt dat *Bezield en zelfbewust* een argwanende reactie kan oproepen bij het schoolpersoneel, met name de leraren, omdat de tekst-interne auteur ervan te weinig zou ingaan op de concrete praktijk van de katholieke school, en zou blijven steken in onderwijskundige abstracties.⁴⁷⁶ Vaststaat immers, stelt Elshof, dat met name de oudere generatie leraren, ouders

⁴⁷⁴ *Bezield en zelfbewust*, 10.

⁴⁷⁵ T. Elshof, *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid*, 33.

⁴⁷⁶ In de brochure *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid* (2013, 7) verwijst Elshof naar de theoloog Paul Boersma die in zijn artikel in *Narthex* (2003, 3/5, 56–59) stelt dat “de school niet, of niet meer van de kerk is.” De kerk maakt volgens hem eerder deel uit van de omgeving van de school, in plaats van omgekeerd de katholieke school als verlengstuk van de katholieke kerk. Hij verwijt de bisschoppen dat zij de school weer meer van de kerk willen maken, terwijl met name ook het onderwijsveld zich argwanend tegenover kerkelijke richtlijnen – hoe goed bedoeld ook – opstelt. Elshof volgt hem in zoverre in zijn standpunt dat deze deels wel een correcte weergave is van deze beleving van een aanzienlijk deel van de belanghebbenden bij de katholieke school die de tekst-interne lezer van de brochure en van de onderwijsnota ook vertegenwoordigt.

en andere stakeholders gemotiveerd worden door een structurele argwaan tegenover de als oekazes beleefde richtlijnen en appels van de katholieke kerk. Het wat onbepaalde beeld van de tekst-interne lezer die deze bisschoppelijke brief zou kunnen oproepen, kan deze bevinding bevestigen. Nu is het onderwerp van de bisschoppelijke brief echter niet op de eerste plaats de katholieke school, maar het katholiek onderwijs.

De tekst-interne lezer is zich bewust van de tekortkomingen van het zogenaamde nieuwe leren en wordt daar in de bisschoppelijke onderwijsnota ook op gewezen. Bovendien vragen de ouders van de kinderen om het meer van religieuze en morele inhouden, hoe diffuus die wensen ook kunnen zijn.

De tekst-interne auteur van de onderwijsbrief van het genre beleidsnota gaat niet op de concrete situaties op school, die met name Elshof en Van Dijk beschrijven en in die zin blijft de tekst-interne lezer inderdaad wat in de kou staan.

De tekst-interne lezer van *Bezield en zelfbewust* omvat een groot aantal participerende betrokkenen bij het katholiek onderwijs, met wie de tekst-interne auteur, getuige met name hun overlegagenda in Bijlage 1, eerder het gesprek willen aangaan dan aan hen dictaten op te leggen. In die zin houdt de tekst-interne auteur van de beleidsnota *Bezield en zelfbewust* op prudente wijze de vinger aan de pols.

5.5. Conclusie en evaluatie

Hierboven heb ik exemplarisch, aan de hand van publicaties van een aantal auteurs een vergelijking van de resultaten van mijn analyse gemaakt met die vanuit diverse andere invalshoeken.

Zo bevestigde mijn taalhandelingsanalyse van *Gravissimum Educationis* het panegyrisch stijlprocedé van O'Malley. Deze Amerikaanse kerkhistoricus was tot zijn bevindingen hieromtrent gekomen, door een vergelijking te maken van het woordgebruik in dit document van het Tweede Vaticaans Concilie met dat in kerkelijke redevoeringen ten tijde van de Italiaanse Renaissance. De resultaten vanuit mijn onderzoek naar frequentiewoorden en mijn taalhandelingsanalyse bevestigden het panegyrisch stijlprocedé in *Gravissimum Educationis* vanuit mijn eigen invalshoek.

De godsdienstsocioloog Flanagan stelt dat het Tweede Vaticaans Concilie met haar *aggiornamento* de afslag naar de donkere kanten van de moderniteit gemist had.⁴⁷⁷ De

⁴⁷⁷ Keiran Flanagan, "The Dark Side of Modernity and the Re-invention of Christian Tradition", passim; Keiran Flanagan, "Sociological Noir", passim.

‘openmindedness’ van *Gravissimum Educationis*, zoals die blijkt in woordgebruik en speech-acts in mijn onderzoek, weersprak deze stelling. Wel moet worden vastgesteld dat *Gravissimum Educationis* de bedreigingen van de moderniteit niet echt in het vizier had, zulks in tegenstelling tot de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, waarin de tekst-interne lezer op de gevaren gewezen wordt die jongeren bedreigen.

De analyse van frequentiewoorden en taalhandelingen in de congregatieverklaring *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* relativeerde de stelling van de praktisch-theoloog Hermans, van de katholieke school als afwijkend van het traditionele concept. Enerzijds was die school inderdaad niet meer louter van en voor katholieken, maar anderzijds moest deze zelfde school een dam opwerpen tegen een onveilige buitenwereld. Kortom, de school behoort inderdaad christelijk geïnspireerd te zijn, maar katholiek geprofileerd.

Het resultaat van mijn onderzoek bevestigt deels de bevindingen van de filosoof Raes, dat deze congregatieverklaring de christelijke identiteit als uitgangspunt beschouwt voor de katholieke school, ofschoon het aantoonde dat het accent meer ligt op de katholieke signatuur van de school. Raes heeft duidelijk meer oog voor het open karakter van de school en minder voor het defensieve karakter ervan naar de sociaal-culturele context toe.

Het resultaat van mijn analyse van de bisschoppelijke brief *Bezielde en zelfbewust* weersprak de bevinding van de theoloog Sengers, die de bisschoppelijke brief als directief typeert, met zelfs een impliciet dreigement van de ontneming van de katholieke signatuur. Deze brief laat in mijn onderzoek juist een tekst-interne lezer zien die bestaat uit een groot aantal participerende belanghebbenden, van binnen en buiten de school.

Het resultaat van de door mij gebruikte methode stemt in grote lijnen overeen met de bevindingen van praktisch-theoloog Elshof, maar volgt haar niet in een expliciete gerichtheid op de katholieke sociale leer. Het verwijt van Elshof dat de bisschoppelijke nota minder ingaat op de concrete praktijk van de katholieke school, kan vanuit het resultaat van mijn analyse bevestigd worden. Mede daardoor zou de onder de leraren levende argwaan richting de bisschoppelijke brieven verklaarbaar kunnen zijn. Maar van de andere kant is de horizon van met name *Bezielde en zelfbewust* er een die de katholieke school verre overstijgt, waardoor deze brief niet voor niets een beleidsnota wordt genoemd. Met de bijbehorende frequentiewoorden en participatief getunedede speech-acts.

Opvallend is dat uit mijn onderzoek blijkt, dat tegenover de door Van Dijk-Groeneboer geloofsarme leerlingenpopulatie met ouders die ook niet meer gevormd zijn in de katholieke traditie, laat staan in de christelijke identiteit, een groep ouders zich aftekent die ten aanzien

van hun kinderen bewust kiezen voor de katholieke school, vanuit de behoefte aan morele en religieuze vorming.

Uit mijn exemplarische vergelijking van de invalshoek van mijn analyse met andere invalshoeken blijkt, dat mijn analysemethode kan leiden tot andere conclusies dan die van bijvoorbeeld pastoraal-theologen, filosofen en kerkhistorici. De methodiek van mijn onderzoek leidt op zijn minst tot aanvullende bevindingen met betrekking tot tekstonderzoek. Zij vormt een methodologische aanvulling op de gebruikelijke invalshoeken, omdat deze zich vooral richten op de intenties van de tekst-externe auteur, de voorgeschiedenis van de tekst en de contextuele omgeving.

De principiële keuze voor de tekst an sich als object van analyse, kan andere methodes helpen om dicht bij de tekst te blijven en voorkomt *hineininterpretieren* vanuit de auteursintenties, de wordingsgeschiedenis en de contexten.

De door mij gebruikte methode van onderzoek is ook toepasbaar op *andere* kerkelijke documenten, omdat zij expliciet tekst-gericht is. Voor toekomstig onderzoek naar kerkelijke documenten is een onderzoek, in lijn met mijn onderzoek ten aanzien van de te bestuderen kerkelijke documenten over bijvoorbeeld onderwijs, een goede aanvulling in het brede palet van theologische reflecties over deze documenten.

Bibliografie

Primaire bronnen

- Berkelmans, J., “De katholieke school op de drempel van het derde millennium”. In *Een twee een, kerkelijke documentatie* 26, 4/5 (1998).
- Congregation for Catholic Education, *The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium* (1998).
http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccatheduc/documents/rc_con_ccatheduc_doc_27041998_school2000_en.html.
- Leo XIV, *Apostolic Letter Drawing New Maps of Hope of Pope Leo XIV on the occasion of the 60th Anniversary of the Conciliar Declaration Gravissimum educationis* (2025).
https://www.vatican.va/content/leo-xiv/en/apost_letters/documents/20251027-disegnare-nuove-mappe.html
- Nauwelaerts, M. A., “Verklaring Gravissimum educationis over de christelijke opvoeding”. In *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaanse Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief, Leusden: Stichting Ark, 1995), 227–241.
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Bezielde en zelfbewust. Beleidsnota met het oog op een nieuwe dynamiek en een gedeelde visie in het katholiek onderwijs* (Utrecht: Secretariaat RKK, 2002).
- Paulus VI, *Declaration on Christian Education Proclaimed by his Holiness Pope Paul VI* (1965).
https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_gravissimum-educationis_en.html.
- Paulus VI, *Declaratio de educatione christiana Gravissimum Educationis* (1965).
https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_gravissimum-educationis_lt.html.
- Paulus VI, “Gravissimum Educationis (28 oct 1965)”. In *Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Vaticanum II. Constitutiones, Decreta, Declarationes* (Vaticanium: Typis Polyglottis Vaticanis, 1966), 387–408.

Secundaire literatuur

- Aarts, J. F., N. Deen, en J. H. Giesbers, *Onderwijs in Nederland* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1980).
- Austin, J. L., *How to Do Things with Words* (J. O. Urmson en Marina Sbisa, Eds. 2nd edition. Cambridge MA: Harvard University Press, 1975).
- Banning, W., en E. Borgman, *Leraren, wat boeit jullie? Theoretisch en empirisch onderzoek naar roeping binnen het professioneel zelfverstaan* (Antwerpen, Apeldoorn: Garant,

2015).

- Bauer, Walter, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur, völlig neu bearbeitete Auflage im Institut für neutestamentliche Textforschung/Münster unter besonderer Mitwirkung von Viktor Reichmann* (Berlin / New York: Kurt Aland und Barbara Aland, Walter de Gruyter, 1988).
- Bauman, Z., “Stop telling me; show me!”. In *Liquid Modernity* (Cambridge UK / Malden MA: Polity Press, 2012), 63–76.
- Benedictus XVI, “Spe Salvi. Over de christelijke hoop”. In *Kerkelijke Documentatie* 36/1 (2008): 3–35.
- Benedictus XVI, “Deus caritas est. Over de christelijke liefde”. In *Kerkelijke Documentatie* 34/1 (2006): 3–32.
- Boelens, O. G. M., *De “Lex Ecclesiae Fundamentalis”, een gemiste kans of een kansloze misser?* (Utrecht: Zuidam & Uithof, 2001).
- Boersma, Paul, “De school is niet (meer) van de kerk”. In *Narthex* 3/5 (2003): 56–59.
- Boeve, L., *Theologie in dialoog. Op het kruispunt van universiteit, kerk en samenleving. Over dialoog, verschil en katholieke identiteit* (Kalmthout: Pelckmans, 2014).
- Boeve, L., “IV Meer ruimte voor de theologie in de kerk? Een kritisch-empathische lezing van Theologie vandaag”. In *Theologie in dialoog. Op het kruispunt van universiteit, kerk en samenleving. Over dialoog, verschil en katholieke identiteit* (Kalmthout: Pelckmans, 2014), 95–128.
- Boeve, L. “Katholieke identiteit in een postchristelijke en postseculiere samenleving: vier denkpistes en een stappenplan”. In *Theologie in dialoog. Op het kruispunt van universiteit, kerk en samenleving. Over dialoog, verschil en katholieke identiteit* (Kalmthout: Pelckmans, 2014), 177–202.
- Boeve, L., “Scholen van dialoog in liefde. Kruisbestuiving tussen *Gravissimum Educationis* en *Perfectae Caritatis*”. In *Tijdschrift voor theologie* 4 (2015): 358–379.
- Bosman, Frank G., and Archibald L. H. M. van Wieringen, “Communication Oriented Text Analysis” (Pp. Version 10–8–23 of the Archibaldum–Bosmanium).
- Bosman, Frank G., and Archibald L. H. M. van Wieringen, *Video Games as Art: A Communication-Oriented Perspective on the Relationship between Gaming and the Art* (Video Games and the Humanities 12, Munich: De Gruyter Oldenbourg, 2023).
- Bosschaert, Dries, “Het vertaalproces: inleiding en verantwoording”. In D. Bosschaert, P. De Mey, M. Lamberigts, K. Schelkens, H. Tercic, en H. Witte (eds.), *Vaticanum II Conciliedocumenten. Latijnse tekst en nieuwe Nederlandse vertaling* (Antwerpen / Baarn: Halewijn / Adveniat, 2019), 15–17.

- Braet, A. (red.), *Taalbeheersing als communicatiewetenschap. Een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen* (Bussum: Coutinho 2000).
- Braun, Virginia, en Victoria Clarke, “Using thematic analysis in psychology”. In *Qualitative research in psychology* 3 (2006): 77–101.
- Briel, Don J., “The Declaration on Christian Education: Gravissimum Educationis”. In M. Lamb and M. Leaverling (eds.). *Vatican II: Renewal within Tradition* (Oxford: Oxford University Press 2008), 383–396.
- Cardijn, Joseph, *Ga mijn volk bevrijden. Het denken van Cardijn* (Zelee: Reinaert, 1982).
- Carter, Warren. *Households of discipleship. A study of Matthew 19–20* (Sheffield, England: JSOT Press, eBook, 1994).
- Cattaro, G., and C. Russo (eds.), *Gravissimum Educationis: Golden Opportunities in American Catholic Education 50 years after Vatican II* (Lanham, USA: Rowman & Littlefield Publishing, 2015).
- Claes, P., en E. Hulsens, *Groot retorisch woordenboek. Lexicon van stijlfiguren* (Nijmegen: Van Tilt, 2015).
- Colunga, Alberto, en Laurentio Turrado, *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam, Nova Editio* (Bibliotheca de Autores Christianos 14, Madrid: La Editorial Catolica S.A., 1977), 623.
- Commissie Verkenning Katholiek Onderwijs, W. B. H. J. van de Donk (voorz.) et al., *School en kerk verbinden. Een perspectief voor katholiek onderwijs. Eindrapport van de onafhankelijke verkenningscommissie ingesteld door de Nederlandse Bisschoppenconferentie en de Nederlandse Katholieke Schoolraad* (Utrecht: Nederlandse Bisschoppenconferentie; Den Haag: Nederlandse Katholieke Schoolraad, 2010).
- Congregation for Catholic Education, *The Catholic School* (1977). http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccatheduc/documents/rc_con_ccatheduc_doc_19770319_catholic-school_en.html.
- Dale, Johan Hendrik van, *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal. Tweede deel J/R* (Vanaf de 11^e druk door G. Geerts en H. Heestermans, m.m.v. C. Kruyskamp. Utrecht: Van Dale Lexicografie, 1984).
- Dale, Johan Hendrik van, *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal. Derde deel S/Z* (Vanaf de 11^e druk door G. Geerts en H. Heestermans, m.m.v. C. Kruyskamp. Utrecht: Van Dale Lexicografie, 1984).
- De Dijn, H., *Vloeibare waarden. Politiek, zorg en onderwijs in de laatmoderne tijd* (Kalmthout: Pelckmans/Klement, 2014).
- Deetman, W., N. Draijer, P. Kalbfleisch, et al., *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk* (Amsterdam: Balans, 2011).

- Derrida, Jacques, “The Outside is the Inside”. In Jacques Derrida, *Of Grammatology* (Translated by Gayatri Chakravorty Spivak. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2016), 47–70.
- Deurlo, Karel, en Ben Hemelsoet, *Op bergen en dalen, bijbelse geografie: de plaats waar geschreven staat* (Baarn: Ten Have, 1988).
- Dingemans, G., *Manieren van doen: Inleiding tot de studie van de praktische theologie* (Kampen: Kok 1996).
- Dols, Ch., *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands, 1946-1972* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2013).
- Dupont, Anthony, en Ward De Pril, “Verklaring over de godsdienstvrijheid Dignitatis Humanae” [Inleiding Mathijs Lamberigts]. In D. Bosschaert, P. De Mey, M. Lamberigts, K. Schelkens, H. Tercic, en H. Witte, *Vaticanum II Conciliedocumenten. Latijnse tekst en nieuwe Nederlandse vertaling* (Antwerpen/Baarn: Halewijn/Adveniat, 2019), 456–477.
- Dijk-Groeneboer, M. van, *Leven vanuit je wortels. Religieuze educatie voor iedereen* (Inaugurele rede. Tilburg: Tilburg University, 2017).
- Dijk-Groeneboer, M. van, “Het vak levensbeschouwing op middelbare rooms-katholieke scholen”. In *Religie en samenleving* 13/3 (2022): 271–280.
- Dijkstra, Ton, en Gerard Kempen, *Taal in uitvoering, inleiding in de psycholinguïstiek* (Groningen: Wolters-Noordhoff, z.j.).
- Elshof, T., *Van huis uit katholiek. Een praktisch theologisch, semiotisch onderzoek naar de ontwikkeling van religiositeit in drie generaties van rooms-katholieke families* (Delft: Eburon, 2009).
- Elshof, T., “Katholiek onderwijs in Nederland: tussen kerk en wereld. Een pleidooi voor hernieuwde betrokkenheid”. In *Communio. Internationaal katholiek tijdschrift* 38/5, (2013): 374–392. <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/katholiek-onderwijs-in-nederland-tussen-kerk-en-wereld> (author manuscript).
- Elshof, T., *Katholiek onderwijs: uitgedaagd tot bezieling en verbondenheid* (Redactie: Nico Dullemans, en Irma Verbeek, illustraties: Dietske van Winkelhoff. Woerden: Vereniging Katholiek Onderwijs (VKO), 2013).
- Elshof, T., “Catholic schools and the embodiment of religiosity: The development of Religiosity towards the Common Good”. In *Journal for the Educational Assistant* 110/2 (2015): 150–161.
- Eykens, C., et al. (Nederlandse vertaling, eds.), *Wetboek van canoniek recht: Latijns – Nederlandse uitgave = Codex iuris canonici* (Tweede, licht herziene druk, Brussel: Licap / Baarn: Gooi & Sticht, 2009).
- Flanagan, Kieran, *Sociological Noir. Irruptions and the Darkness of Modernity* (London/ New

- York: Routledge, 2018).
- Flanagan, Kieran, “The dark side of modernity and the re-invention of Christian Tradition, Tilburg School of Catholic Theology 2nd June 2017” (Print gesproken tekst. Cf. e-mail Kees de Groot 19 juni ’25).
- Frijhoff, W. Th. M., en A. C. Ramselaar, “Decreet over het lekenapostolaat *Apostolicam Actuositatem*”. In *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief. Leusden: Stichting Ark, 1995), 267–296.
- Gadamer, H. G., *Waarheid en Methode. Hoofdpijnen van een filosofische hermeneutiek* (Vertaling Mark Wildschut, Nijmegen: Van Tilt, 2014).
- Gärtner, S. “Reflecteren op wat het volk Gods doet – Praktische theologie in de 21^e eeuw”. In *Tijdschrift voor Theologie* 51/1 (2011): 76–87.
- Gestel, A. van, A. van Iersel, en C. de Groot, “The function of speech-acts in a Vatican II declaration: *Gravissimum Educationis*”. In *Journal of Empirical Theology* 33/2 (2020): 280–304.
- Groot J. C., “Verklaring *Dignitatis Humanae* over de godsdienstvrijheid”. In *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief. Leusden: Stichting Ark, 1995), 297–312.
- Groot, Kees de, “A solid church enters liquid modernity”. In *The Liquidation of the Church* (London / New York: Routledge, 2018), 29–46.
- Groot, Kees de, *The Liquidation of the Church* (London / New York: Routledge, 2018).
- Gunton, C. E. “Historical and systematical theology”. In C. E. Gunton (ed.). *The Cambridge Companion to Christian Doctrine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 3–20.
- Gutiérrez, Gustavo, “De keuze van de Latijns-Amerikaanse kerk”. In Gustavo Gutiérrez. *Theologie van de bevrijding* (Ned. vert. R. M. K. van der Grijp. Baarn: Ten Have, 1989), 105–142.
- Hebblethwaite, P., “De inspiratie voor het concilie”. In P. Hebblethwaite, *Johannes XXIII, de paus van het concilie* (Haarlem: J. H. Gottmer, 1985), 370–391.
- Hebblethwaite, P., “Zestig dagen om de kerk te veranderen”. In P. Hebblethwaite, *Johannes XXIII, de paus van het concilie* (Haarlem: J. H. Gottmer, 1985), 517–552.
- Hendriks, J., *De katholieke school. De ontwikkeling van het kerkelijk denken over het katholiek onderwijs van concilie tot codex* (Brugge: Tabor, 1987).
- Hermans, Chr., *Vorming in perspectief. Grondslagenstudie over identiteit van katholiek onderwijs* (Den Haag: ABKO; Baarn: Gooi en Sticht, 1993).

- Hjelm, T., “National Piety: Religious equality, freedom of religion and national identity in Finnish political discourse”. In *Religion* 44/1 (2014): 28–45. <https://dx.doi.org/10.1080/0048721X.2013.857366> pdf.
- Hilger, P., *Das Recht auf christliche Erziehung. Eine Untersuchung der Genese von "Gravissimum Educationis" im Hinblick auf can. 217/CIC 1983* (Roma: Pontificia Universitas Gregoriana, 1990).
- Hoogbergen, Th., *Over geestdrift en bevlogenheid. 75 jaar Ons Middelbaar Onderwijs 1916-1991* (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1991).
- Hunink, Vincent, “Oude poëzie komt tot leven”. In *Filter, tijdschrift over vertalen* 15/1 (2008): 58–59.
- Hunink, Vincent, “Verklaring over de christelijke opvoeding Gravissimum Educationis”. In D. Bosschaert, P. De Mey, M. Lamberigts, K. Schelkens, H. Tercic, en H. Witte, *Vaticanum II Conciliedocumenten. Latijnse tekst en nieuwe Nederlandse vertaling*. Inleiding: Mathijs Lamberigts (Antwerpen/Baarn: Halewijn/Adveniat, 2019), 351–371.
- Ilgner, R., “Der Begriff des pädagogischen Konzepts (project éducatif) in der Theorie der katholischen Schule”. In *Engagement. Zeitschrift für Erziehung und Schule* 4 (1990): 325–338.
- Jacobs, J., *Met het oog op een andere kerk: katholiek Nederland en de voorbereiding van het Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie: 1959-1962* (Baarn: Nelissen, 1986), 92–93.
- Iersel, A. van, en M. Spanjersberg, “Naar een morele beoordeling van de nucleaire afschrikking”. In *Vrede leren in de kerk* (Theologie en Empirie 18, Kampen/Wernheim: Kok/Deutscher Studienverlag, 1993), 9–172.
- Johannes XXIII, *Pacem in Terris* (11 April 1963). http://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html.
- Johannes Paulus II. *Sapientia Christiana* (15 April 1979). http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_15041979_sapientia-christiana.html.
- Johannes Paulus II, *Ex Corde Ecclesiae. On Catholic Universities* (15 August 1990). https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_15081990_ex-corde-ecclesiae.html.
- Katholiek Archief, “Inleiding en verantwoording”. In *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief. Leusden: Stichting Ark, 1995), xxxiii–xxxiv.
- Katholieke Bijbelstichting, *De Bijbel uit de grondtekst vertaald, Willibrordvertaling* (Boxtel / Brugge Katholieke Bijbelstichting/Uitgeverij Emmaus in samenwerking met de Vlaamse Bijbelstichting, 1978).
- Katholieke Bijbelstichting. “Wijsheid”. In *De Bijbel uit de grondtekst vertaald*,

Willibrordvertaling (Katholieke Bijbelstichting Boxtel in samenwerking met de Vlaamse Bijbelstichting, 1981), 952–953.

Katholiek Documentatiecentrum, “Ten geleide archiefstuk LPO III” (s.n., s.a.).

Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de Jaren zestig* (Derde herz. dr. Vert. S. Kennedy-Doornbos. Amsterdam: Boom, 2017).

Kloppenborg, John S. “Isis and Sophia in the Book of Wisdom”. In *The Harvard Theological Review* 75/1 (1982): 57–84.

Kun, J. I. M. van der, *Handelingsaspecten in het drama* (Amsterdam: Athenaeum/Polak & Van Genneep, 1970).

Leckey, Dolores, R. “The Documents”. In Dolores R. Leckey, *The Laity and Christian Education. Apostolicam Actuositatem, Gravissimum Educationis* (Serie: Rediscovering Vatican II, New York/Mahwah, NJ: Paulist Press, 2006), 1–21.

Levison, Wilhelm, “Zur Vorgeschichte der Bezeichnung Servus servorum Dei”. In *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* v6 n1 (1916): 384–386.

Liddell, Henri George, and Robert Scott, *A Greek English Lexicon, Revised and augmented by Sir Henri Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie and with the cooperation by many scholars. With a revised supplement* (Oxford: Oxford University Press, 1996). pdf.

Lodewick, H. J., P. J. Coenen, en A. A. Smulders, *Litteraire kunst. Nieuwe versie* (Den Bosch: Malmberg, 1983).

MacHugh, F. P., “Catholic social thought: its distinctiveness, strengths and weaknesses”. In F. P. MacHugh. *Catholic social thought, renovating the tradition: A key-guide to resources* (Annua nuntia lovaniensia 55. Leuven, Belgium: Peeters, 2006), 7–30.

McLeod, H., *The Religious Crisis of the 1960s* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Madero, C., “New Thinking about Catholic Education from Latin America: what the Bishops said at Medellin (1968), Puebla (1979), Santo Domingo (1992), Aparecida (2007)”. In *International Studies in Catholic Education* 10/1 (2018): 30–43.

Mak, Geert, *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Uitgeverij Contact/Olympus, 1996).

Marcus, Joel, *Mark 8–16: A New Translation with Introduction and Commentary* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2009).

Meadows, Dennis L. (MIT), *Rapport van de Club van Rome, De grenzen aan de groei. Met commentaar van de Club van Rome* (Ned. vert. F. Franken, et al. Aula-boeken 500, Utrecht/Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1972).

- Mellink, B., *Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014).
- Mettepenningen, J., *Nouvelle Théologie – New Theology. Inheritor of Modernism, Precursor of Vatican II* (London: T&T Clark International, 2010).
- Muller, F., en E. H. Renkema, *Beknopt Latijns–Nederlands woordenboek* (Bewerkt door A. D. Leeman. Groningen: Wolters – Noordhoff, 1970).
- Muraoka, Takamitsu, *A Greek English Lexicon of the Septuagint* (Leuven: Peeters, 2009). pdf
- Mulisch, Harry, “Manifesten”. In *Voer voor psychologen* (Literaire reuzenpocket no. 4. Deel 5. Amsterdam: De Bezige Bij, 1961), 73–87.
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Brief van de bisschoppen over het katholieke onderwijs* (Bisschoppelijke brieven nr. 9. Utrecht: Secretariaat van de Nederlandse kerkprovincie, 1977).
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Geloofsoverdracht. Een reactie van de bisschoppen op de aanbevelingen van het LPO over geloofsoverdracht tussen jongeren en ouderen* (Bisschoppelijke brieven nr. 16. Utrecht: Secretariaat van de Nederlandse kerkprovincie, 1982).
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Perspectieven voor de catechese in Nederland. Verklaring van de Nederlandse bisschoppen* (Bisschoppelijk brieven nr. 13, Utrecht: Secretariaat van de Nederlandse kerkprovincie, 1982).
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Katholiek onderwijs en de komende tijd. Oproep tot bezinning aan allen die bij het onderwijs betrokken zijn* (Bisschoppelijke brieven nr. 33, Utrecht: Secretariaat van het R.K.-kerkgenootschap, 1996).
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, “Wiccen’ en wegen: instrument voor kwaliteitsbeheer in de catechese”. In *Kerkelijke documentatie* 28/6 (2000): 348–358.
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, “De glans van Gods woord. Brief over catechese”. In *Kerkelijke documentatie* 32/10 (2004): 318–329.
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, “De vreugde van het leren. Gesprek tussen katholieken en Joden als bijdrage aan de samenleving”. In *Kerkelijke documentatie* 33/7–8 (2005): 221–226.
- Nederlandse Katholieke Schoolraad (NКСR), *Is het katholiek onderwijs millenniumbestendig? Rapport van de consultatiecommissie ‘Katholiek onderwijs 2000plus* (Den Haag: NКСR, 1999).
- Nederlandse Katholieke Schoolraad (NКСR) i.s.m. het Officium Educationis van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Een kwaliteitsperspectief voor de katholieke school* (Den Haag: NКСR, 2006). http://www.nksr.nl/wp-content/uploads/2018/02/PUB2006_Kadertekst_Een_kwaliteitsperspectief_voor_de_katholieke_school.pdf.

- Nederlandse Katholieke Schoolraad (NKS), *Algemeen reglement voor het katholiek onderwijs* (Regelingen R.K. Kerkgenootschap in Nederland nr. 2, Utrecht: Secretariaat R.-K. Kerkgenootschap in Nederland, 1987, nr. 2.3; nr. 5.3).
- Nescio, “Dichtertje”. In Nescio, *Verzameld proza en nagelaten werk* (Bezorgd door Lieneke Frerichs, Amsterdam: Uitgeverij G.A. van Oorschot, 1996), 73–117.
- Nestlé, Eberhard, Erwin Nestlé, and Kurt Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine. Utrumque textum cum apparatu critico imprimendum curavit Eberhard Nestlé novis curis elaboraverunt Erwin Nestlé et Kurt Aland Editio vicesimal secunda* (London: United Bible Societies, 1969).
- Nida, Eugene A., en Johannes P. Plouw, *Lexical semantics of the Greek New Testament: a supplement to the Greek-English lexicon of the New Testament based on semantic domains* (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1992).
- Nijhoff, Martinus, “Over eigen werk”. In Martinus Nijhoff, *Lees maar, er staat niet wat er staat: keuze uit de oorspronkelijke gedichten, voorafgegaan door een beschouwing "Over eigen werk"* (Den Haag: Bert Bakker/Daamen, 1959), 5–32.
- O'Malley, John W., “The New Rhetoric: Ars Laudandi et Vituperandi”. In O'Malley, John W., *Praise and Blame in Renaissance Rome. Rhetoric, Doctrine, and Reform in the Sacred Orators of the Papal Court, c. 1450 – 1521* (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies number 3. Durham, North Carolina: Duke University Press, 1979), 36–77.
- O'Malley, John W., “Genre, Form, Content, Values: The Spirit of the Council”. In O'Malley, John W., *What happened at Vatican II?* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press; London: Harvard University Press, 2008), 43–52. e-Book
- O'Malley, John W., “The Long Nineteenth Century”. In O'Malley, John W., *What happened at Vatican II?* (Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press; London: Harvard University Press, 2008), 53–92. e-Book
- Op de Coul, Michiel, “Decreet over het lekenapostolaat, Apostolicam Actuositatem”. In D. Bosschaert, P. De Mey, M. Lamberigts, K. Schelkens, H. Tercic, en H. Witte, *Vaticanum II Conciliedocumenten. Latijnse tekst en nieuwe Nederlandse vertaling* (Inleiding Dries Bosschaert. Antwerpen/Baarn: Halewijn/Adveniat, 2019), 351–371.
- Partoens, Gert, en Nicolas De Maeyer, “Dogmatische constitutie over de kerk, Lumen Gentium”. In D. Bosschaert, P. De Mey, M. Lamberigts, K. Schelkens, H. Tercic, en H. Witte, *Vaticanum II Conciliedocumenten. Latijnse tekst en nieuwe Nederlandse vertaling* (Inleiding Peter de Mey. Antwerpen/Baarn: Halewijn/Adveniat, 2019), 92–203.
- Pessers, K., en R. Staverman, “Nostra Aetate, over de houding van de Kerk ten opzichte van de niet-christelijke godsdiensten”. In Katholieke Archief, *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief, Leusden: Stichting Ark, 1995), 243–248.

- Philips, G., “Dogmatische constitutie Lumen Gentium over de kerk”. In Katholiek Archief, *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaanse Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief. Leusden: Stichting Ark, 1995), 51–122.
- Pius IX, “Hoofdstuk 3, Het geloof”. In Pius IX, *Constitutie Dei Filius* (z.j.) <https://rkdocumenten.nl/toondocument/115-dei-filius-nl/?systeemnum=115-0>.
- Pius XI, *Divini Illius Magistri* (31 December 1929). http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_31121929_divini-illius-magistri.html.
- Plas, M. van der, *Uit het rijke Roomsche Leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935. Samengesteld door Michel van der Plas. Met een nawoord door Kees Fens* (Reprint. Baarn: Uitgeverij Ambo, 1977).
- Pollefeyt, D., en Bouwens, J., “Framing the identity of Catholic Schools: empirical methodology for quantitative research on the Catholic identity of an education institute”. In *International Studies in Catholic Education*. Vol. 2, No. 2 (2010): 193–211.
- Raes, P., “Hoofdstuk 4 Opvoeden is roepen”. In P. Raes, *Katholiek of kwaliteit? Over de identiteit van een katholieke school* (Kapellen: Pelckmans, 2006), 61–106.
- Rahlf, Alfred, *Septuaginta, Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes, Volumen II ‘Libri poetici et prophetici’* (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1982).
- Rahner, K., “Ecclesiologische fundering van de pastoraal theologie”. In F. X. Arnold, K. Rahner, V. Schurr, en L. M. Weber (eds.), *Handboek van de pastoraaltheologie. Praktische theologie over de kerk in haar huidige situatie* (Deel 1. Nederlandse bewerking F. Haarsma, C. A. J. van Ouwerkerk. Vertaling: F. H. van der Heijden. Hilversum/Antwerpen: Paul Brand, 1966), 141–278.
- Ratzinger, J., “De bisschoppelijke collegialiteit – Een theologische beschouwing”. In G. Baraúna (ed.), *De Kerk van Vaticanum II. Commentaren op de Constitutie over de Kerk*. (2 Vol., Bilthoven: Nelissen, 1966), II, 45–71.
- Ratzinger, J., *Theological Highlights of Vatican II* (Introduction by Thomas P. Rausch, New York/Mahwah: Paulist Press, 2009).
- Renkema, Jan, “2.2 Een analysemodel voor tekstkwaliteit”. In Jan Renkema, *Schrijfwijzer* (Sdu Uitgevers, Den Haag, 2009), 37–47.
- Renkema, Jan, “2.4 ‘De onderdelen van een publicatie’”. In Jan Renkema, *Schrijfwijzer* (Sdu Uitgevers, Den Haag, 2009), 63–68.
- Rijen, A. van, “Decreet Perfectae caritatis over de aangepaste vernieuwing van het religieuze leven”. In Katholiek Archief, *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaanse Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief, Leusden: Stichting Ark, 1995), 191–205.

- Schelkens, K., *Catholic theology of Revelation on the eve of Vatican II, A redaction history of the Schema De fontibus revelationis (1960-1962)* (Leiden/Boston: Brill, 2010).
- Schillebeeckx, E., en L. van Gelder, “Pastorale constitutie Gaudium et spes over de kerk in de wereld van deze tijd”. In Katholiek Archief, *Constituties en decreten van het Tweede Vaticaans Oecumenisch concilie* (Vertaald uit het Latijn door het Katholiek Archief, Leusden: Stichting Ark, 1995), 401–494.
- Schillebeeckx, Edward, *Theologisch geloofsverstaan anno 1983* (Baarn: Nelissen, 1983).
- Schillebeeckx, Edward, *Het Tweede Vaticaans Concilie. Deel 1* (Tielt/Den Haag: Lannoo, 1964).
- Schillebeeckx, Edward, *Het Tweede Vaticaans Concilie. Deel 2* (Tielt/Den Haag: Lannoo, 1966).
- Schmoller, Alfred, *Handkonkordanz zum griechischen Neuen Testament* (Stuttgart: Württembergische Bibelanstalt 1968).
- Searle, John R., “The Structure of Illocutionary Acts”. In John R. Searle, *Speech-acts. An Essay in the Philosophy of Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 54–71.
- Searle, John R., “Reference as a Speech Act”. In John R. Searle, *Speech-acts. An Essay in the Philosophy of Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 72–96.
- Searle, John R., “A Classification of Illocutionary Acts”. In *Language in Society* 5/1 (1976): 1–23.
- Segers, R., *Het lezen van literatuur. Een inleiding tot een nieuwe literatuurbenadering* (Baarn: Ambo, 1980).
- Sengers, E., “Hoofdstuk 7. Het hoeven geen heiligen te zijn of praktiserende katholieken. Identiteit, eenheid en falend beleid sinds 1970”. In E. Sengers, *“Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders”. Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational choice perspectief* (Diss. Delft: Eburon, 2003), 163–179.
- Siebenrock, Roman A., “Theologisches Kommentar über die christliche Erziehung – Gravissimum Educationis”. In P. Hünemann, B. J. Hilberath, und G. Bausenhardt (eds.), *Herders Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil* (Vol. 3, Freiburg in Breisgau: Herder, 2005), 555–590.
- Simonis, Adrianus Kardinaal, “We hebben goud in handen”. In *Kerkelijke documentatie*, 27/2 (1999): 51–54.
- Sloterdijk, P., “Een overweging vooraf. Binnenruimte denken”. In Peter Sloterdijk, *Sferen* (Vertaling Hans Driessen. Amsterdam: Boom, 2003), 65–78.
- Stam, Ch. A. J., *The Church in Relation to the World: A Conceptual Analysis of the Church World Relationship and a Study of the Use of Performative Language and Discursive Strategies in Three Documents of the World Council of Churches' Faith and Order*

Commission. (Delft: Eburon, 2008).

Stienstra, N., en N. M. Schnell, “Encycliek ‘Deus caritas est’ aan de bisschoppen, aan de priesters en diakens, aan de godgewijde personen en aan alle christengelovigen over de christelijke liefde”. In *Kerkelijke documentatie* 34/1 (2006): 3–32.

Stienstra, N., en N. M. Schnell, “Encycliek ‘Spe Salvi’ aan de bisschoppen, aan de priesters en diakens, aan de godgewijde personen en aan alle christengelovigen over de christelijke hoop”. In *Kerkelijke documentatie* 36/1 (2008): 3–35.

Stockman, R., *Christelijke identiteit: een utopie?* (Kalmthout: Pelckmans, 2015).

Taylor, Charles, “13 The Age of Authenticity”. In Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge, Massachusetts / London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 473–504.

Tromp, Nico J., “De Wijsheid van Salomo, antwoord op een nieuwe tijd”. In John Bakkenhoven (hoofddred.), Heinz Kollmer, Jan H. Derksen (red.), et al., *De bijbel* (Band V, Haarlem: Uitgeverij Spaarnestad, Amsterdam: Amsterdam Boek, Amsterdam: De geïllustreerde pers, Leiden: Nederlandse rotogravure maatschappij, 1972), 2075–2076.

Ven, J. A. van der, *Ecclesiologie in context*. (G. D. J. Dingemans, et al, (red.). Deel 2 Handboek praktische theologie, Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1993), 51–65.

Ven, J. A. van der. “13. Social Constructionism and Theology, a Dance to be Postponed?”. In Chr. Hermans, G. Immink, A. de Jong, en J van der Lans, (red.), *Social Constructionism and Theology* (Empirical Studies in Theology, Volume 7. e-Book Leiden; Boston: Brill., 2002), 291–323. pdf

Weisengoff, John P., en John T. Weisengoff, “Death and Immortality in the Book of Wisdom”. In *The Catholic Biblical Quarterly* 3/2 (1941): 104–133. pdf

Whittle, Sean, *A Theory of Catholic Education* (London: Bloomsbury Publishing, e-Book, 2015).

Whittle, Sean. “Speaking up for Gravissimum Educationis”. In S. Whittle (ed.), *Vatican II and New Thinking about Catholic education. The impact and legacy of Gravissimum Educationis* (Oxon/New York: Routledge, 2017), 23–35.

Wieringen, Archibald L. H. M. van, “Methodical developments in biblical exegesis”. In *Наукoві запуски UKY: Богослов’я. Bun.* 7 (2020): 27–46.

Wieringen, Archibald L. H. M. van, *The seven Sacraments of the Catholic Church, A Fresh Biblical Perspective* (Zürich: LIT-Verlag, 2022).

Wieringen, Renilde G. W. M. van, *Gaande het gesprek. Domeinanalytische benadering van het individuele pastoraal gesprek* (Ph.D. diss., Utrecht, 2004; <https://pure.uvt.nl/ws/portalfiles/portal/680728/Gaande.pdf>).

Wieringen, Renilde G. W. M. van, “The Conversation as a Space of Teaching: Pastoral-

Communicative Situations within Prison Chaplaincy”. In Bart J. Koet, Gearard Ó Floinn, and Archibald L. H. M. van Wieringen (eds.), *Models of the Teacher in Biblical Texts and Their Reception* (Catholic Biblical Quarterly Imprints 6; Eugene: Pickwick Publications, 2025), 201–219.

Wittgenstein, Ludwig, *Tractatus logico-philosophicus* (Ned. vert. Peter Huijzer en Jan Sietsma; Inleiding Martin Stokhof, Octavo basisserie 21. Amsterdam: Octavo publicaties, 2022).

Samenvatting

Mijn dissertatie gaat over de concilieverklaring over de christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs van het Tweede Vaticaans Concilie, *Gravissimum Educationis* (1965), en twee receptiedocumenten, te weten de congregatieverklaring *De katholieke kerk op de drempel van het derde millennium* (1998) en de onderwijsnota van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Bezield en zelfbewust* (2002).

Concilieverklaringen, encyclieken en andere kerkelijke verklaringen interpreteren onderzoekers over het algemeen theologisch-hermeneutisch en/of historisch-hermeneutisch. Het is niet zo gebruikelijk deze documenten als tekstueel artefact te bestuderen, om zo tot een linguïstisch-hermeneutische blootlegging van betekenissen te komen. Een linguïstisch-hermeneutische aanpak kan echter leiden tot andere, nieuwe inzichten. In de linguïstisch-hermeneutische benadering staat het artefact van de tekst centraal. In mijn onderzoek versta ik een tekst primair als communicatief. Ik maak hiervoor gebruik van de *Communication-Oriented Method of Text Analysis* (COMTA) en focus daarbij in het bijzonder op taalhandelingen.

De vraag die ik in dit onderzoek beantwoord, is hoe de respectievelijke tekst-interne auteurs met behulp van taalhandelingen – mede gebaseerd op de structuur en de semantiek van de tekst – de tekst-interne lezers van respectievelijk de concilieverklaring, de congregatieverklaring en de bisschoppelijke brief sturen. Taalhandelingen of speech-acts zijn performatieve taaluitingen, waarin een expliciete of impliciete opdracht voor de tekst-interne lezer is opgenomen, zoals een boodschap presenteren, een regel voorschrijven, een appel doen, een belofte maken of een verklaring geven. Met deze taalhandelingen poogt de tekst-interne auteur de tekst-interne lezer de inhoud van de tekst te communiceren.

De tekst-interne auteur is de binnen-tekstuele vertelinstantie en kan per definitie niet vereenzelvigd worden met de reële auteur buiten de tekst. Analooeg geldt hetzelfde voor de tekst-interne lezer. Beide zijn taalkundige constructen, die het instrumentarium vormen waardoor en waarmee de tekst *an sich*, los van de cultuurhistorische context, begrepen en verstaan kan worden.

In de opzet van mijn onderzoek wordt bij de behandeling van een kerkelijke verklaring de sociaal-culturele en intertekstuele context waarbinnen de onderzochte kerkelijke verklaringen verscheen, telkens wel kort aangegeven, maar de focus ligt op de tekst-interne wereld. Vervolgens beschrijf ik de tekststructuur van deze kerkelijke verklaringen. Daarna

komt hun tekstsemantiek aan bod en tot slot volgt de tekstcommunicatie in de vorm van taalhandelingen. Ter afronding trek ik een aantal conclusies ten aanzien van de tekst-interne lezer van het betreffende document.

Zoals gezegd analyseer ik *Gravissimum Educationis* (1965), *De katholieke kerk op de drempel van het derde millennium* (1998) en *Bezield en zelfbewust* (2002). Het vertrekpunt van het onderzoek vormt de concilieverklaring over de christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs, *Gravissimum Educationis* (1965). Als concilieverklaring is *Gravissimum Educationis* bedoeld als beleidsdocument, om een fundamentele verandering teweeg te brengen in het leven van niet alleen katholieken, maar ook van andere christenen en zelfs van anders- en niet-gelovigen, godsdienstsociologische groepen waarover de Kerk geen gezag uitoefent.

In *Gravissimum Educationis* staan instructies over opvoeding en onderwijs: expliciet in tekstinhouden en taalhandelingen en impliciet in verstopte aanwijzingen door middel van taalhandelingen. Door zaken, zoals het bevorderen van een christelijk-evangelisch schoolklimaat, op een bepaalde wijze te presenteren, te prijzen, aan te moedigen, toe te zeggen of te beloven, wordt de tekst-interne lezer in een bepaalde richting gestuurd.

Na zestig jaar is het de vraag of de boodschap van *Gravissimum Educationis* succesvol is gebleken en of de beoogde veranderingen die erin tot uitdrukking komen zijn bereikt. In mijn onderzoek wil ik dit doen aan de hand van voornoemde twee receptiedocumenten: worden in deze documenten de taalhandelingen in *Gravissimum Educationis* voortgezet met een aan de tekst-interne auteur en tekst-interne lezer van *Gravissimum Educationis* parallelle of corresponderende nieuwe tekst-interne auteur en tekst-interne lezer?

In de congregatieverklaring wordt zichtbaar, dat de tekst-interne auteur in de terminologie aanhaakt bij de onderwijskundig-ambtelijke tendensen in de taalvoering in het Nederlandse onderwijs sinds de jaren negentig. Identiteit en functionaliteit vormen de tegenstelling in deze congregatieverklaring, maar het klinkt allemaal wat ambivalent en ambigu. Enerzijds blijkt uit de taalhandelingen in de tekst dat de katholieke school vanuit haar eigen identiteit op haar ponteneur staat. De katholieke school in de bewoordingen van de tekst-interne auteur aan de tekst-interne lezer weigert om helemaal mee te gaan in moderne pedagogische en didactische modellen en onderwijscurricula die deze onaf noemt, omdat het transcendente narratief erin zou ontbreken. Anderzijds staat de katholieke school open voor dialoog met de overheid en staat zij letterlijk open voor iedereen – onder de restrictie overigens van waardering en respect voor haar identiteit – en formuleert hierin in uitnodigende taalhandelingen.

In de bisschoppelijke brief laten de taalhandelingen zien dat onderwijs bezield moet zijn

van inspiratie en zelfbewustheid moet uitstralen van de eigen waardenvolheid. In deze onderwijsnota wordt een aantal nieuwe uitgangspunten en operationele waarden uitgewerkt, die de identiteit van katholieke onderwijs en opvoeding in de laatmoderne samenleving moeten schragen. Deze worden voor de tekst-interne lezer tot beleid verklaard, dat met een nieuw elan door de bisschoppen zal worden uitgedragen. De belofte-taalhandeling van een vijfjarenplanning van contacten met het werkveld en de organisatie daar omheen moet dit voor de tekst-interne lezer bevestigen.

Uit de verschillende taalhandelingen in de nota blijkt de typering van de tekst-interne lezer door de tekst-interne auteur. Zoals hiervoor al is geconstateerd, is de onderwijsnota bedoeld voor alle belanghebbenden in het (katholiek) onderwijs. Schoolbestuurders, maar zeker ook ouders en leraren – achter de tekst-interne lezer – heeft de tekst-interne auteur daarbij vooral op het oog. Het schrijfdoel van de nota vormt een etaleren van beleidsvoornemens. Claims voor de tekst-interne lezer worden daarbij niet geschuwd, waarvan de meest in het oog lopende is dat ook in een tijd van individualisering en secularisatie de persoon van de leerling, als deel uitmakend van de schoolgemeenschap, vooropstaat.

Enerzijds is de bisschoppelijke onderwijsnota voorschrift en richtlijn voor de tekst-interne lezer, anderzijds vormt deze toch zeker ook een uitnodiging aan en een appel op de tekst-interne lezer, de ideale participanten in de breedste zin, om de identiteit en signatuur voor het katholiek onderwijs te helpen realiseren. Dit betekent niet in de laatste plaats opdracht en uitdaging voor de tekst-interne auteur, in feite voor de bisschoppen zelf. Wat het eerste betreft, schuwt de tekst-interne auteur verwijzingen naar Vaticaanse voorschriften niet, zoals het *Wetboek van canoniek recht* en het *Algemeen directorium voor de catechese*. Het onderwijsjargon ontbreekt hier evenmin met woorden als ‘leerlingbegeleider’ (in plaats van ‘leraar’) en ‘stimuleren’ en ‘coachen’ (in plaats van ‘onderwijzen’ en ‘leren’).

Teksten zijn in dialoog met elkaar via de tekst-interne auteur en tekst-interne lezer en vormen als zodanig het centrum van een dialogische ontmoeting. Naast de frequentie van bepaalde woorden spelen de mede daarop gebaseerde taalhandelingen in de tekst, als brandpunt van ontmoeting, een sturende rol.

De concilieverklaring *Gravissimum Educationis* typeer ik als een strategische beleidsverklaring, die als referentiedocument fungeert voor de generiek operationele beleidsverklaring van de Congregatie voor de Katholieke Opvoeding en Vorming, *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, en de meer specifiek operationele onderwijsbeleidsnota van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Bezield en zelfbewust*.

In *Gravissimum Educationis* is de tekst-interne auteur open-minded en dialogisch

ingesteld. De beschrijvingen van de maatschappelijke context zijn dan ook in zakelijke bewoordingen geformuleerd en deze fungeren tegelijk als opdracht, om met een open blik en in gesprek ermee, daarbinnen opvoeding en onderwijs vorm te geven.

De tekst-interne auteur van *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* is in zijn beschrijvingen van deze context meer claimend en defensief ingesteld. De tekst-interne lezer wordt aangestuurd om met de katholieke school een dam tegen de boze buitenwereld op te werpen, en de kinderen de reddingsboei van het onderwijs en opvoeding op de katholieke school toe te werpen.

De tekst-interne lezer in *Bezield en zelfbewust* is zich ervan bewust, dat hij als katholiek deel uitmaakt van een minderheidsgroep en is uit op de samenwerking en synergie van een groot aantal belanghebbenden in het katholiek onderwijs. De culturele en maatschappelijke context van het katholiek onderwijs beschrijft de tekst-interne auteur in neutrale bewoordingen.

Ter afsluiting van mijn dissertatie geef ik een exemplarische vergelijking van de invalshoek van mijn analyse met andere invalshoeken. Daaruit komt naar voren, dat mijn analysemethode leidt tot andere conclusies dan die van bijvoorbeeld pastoraal-theologen, filosofen en kerkhistorici. De methodiek van mijn onderzoek leidt op zijn minst tot aanvullende bevindingen. Zij vormt een methodologische aanvulling op de gebruikelijke invalshoeken, omdat deze zich vooral richten op de intenties van de tekst-externe auteur, de voorgeschiedenis van de tekst en de contextuele omgeving, met het oog op een diffuus en heterogeen lezerspubliek.

De principiële keuze voor de tekst *an sich* als object van analyse, kan andere methodes helpen om dicht(er) bij de tekst te blijven en voorkomt *hineininterpretieren* vanuit de auteursintenties, de wordingsgeschiedenis en de contexten.

De door mij gebruikte methode van onderzoek is ook toepasbaar op andere kerkelijke documenten, omdat zij expliciet tekst-gericht is. Voor toekomstig onderzoek naar kerkelijke documenten is een onderzoek, in lijn met mijn onderzoek ten aanzien van de te bestuderen kerkelijke documenten over onderwijs, een goede aanvulling in het brede palet van theologische reflecties over deze documenten.

Summary

This thesis focuses on the Second Vatican Council's declaration *Gravissimum Educationis* (1965) on Christian upbringing and Catholic education, and on two reception documents: *De katholieke kerk op de drempel van het derde millennium* (1998), 'The Catholic School on the Threshold of the Third Millennium' by the Vatican Congregation on Education and *Bezield en zelfbewust* (2002), 'Inspired and Confident', the memorandum on education by the Synod of Dutch bishops.

Council declarations, encyclicals, and other ecclesiastical documents are generally interpreted by scholars from either a theological-hermeneutical perspective or historical-hermeneutical one. It is not often that these documents are studied as textual artifacts in order to achieve a linguistic-hermeneutical uncovering of meaning. A linguistic-hermeneutical approach can, however, produce different and new insights, focussing on the textual artifact as such.

In my thesis, I perceive a text primarily as communicative. Using the *Communication-Oriented Method of Text Analysis* (COMTA), I focus on speech acts in particular. The question I aim to answer in this study is how the respective text-internal authors of the texts mentioned above influence their text-internal readers by speech acts, based on the structure and semantics of these texts. Any sentence, whether oral or in writing, is performative, it is a speech act and thus makes a request, gives a message, prescribes a rule, makes an appeal, promises something, or gives testimony, either explicitly or implicitly. With these speech acts, the text-internal author tries to convey the content of the text to the text-internal reader.

The text-internal author is the inner-textual narrator who, by definition, cannot be identified with the real author outside of the text and the same applies to the text-internal reader. Both are linguistic constructs by means of which a text as such may be received and understood, independent of its cultural and historical context.

The structure of my study is as follows. In this research the socio-cultural and intertextual context of each document is briefly mentioned, followed by a description of its textual structure and semantics. I then analyse the communicative contents of each text using the concept of speech acts. Finally, I draw several conclusions regarding the text-internal reader of each document separately.

As mentioned above I analyse *Gravissimum Educationis* (1965), *De Katholieke Kerk op de Drempel van het Derde Millennium* (1998), and *Bezield en zelfbewust* (2002). The starting

point of this study is the Vatican Council Declaration on Christian upbringing and Catholic education, *Gravissimum Educationis*. This document serves as a policy framework aimed at bringing about a fundamental change in the lives of not only Catholics but also of other Christians, adherents of non-Christian faiths, non-believers and even socio-religious groups over which the Church exercises no authority.

Gravissimum Educationis presents instructions concerning upbringing and education: explicitly through textual contents and speech acts, implicitly as hidden clues conveyed by speech acts. For example, the promotion of a Christian or an evangelical school climate is put forward by appraisal, encouragement, commitment, or promise, and thus the text-internal reader is steered in a certain direction.

Sixty years later the question remains whether the message of *Gravissimum Educationis* was successful and whether its goals and changes aimed at having been achieved. In this study I intend to answer these questions by means of the two aforementioned reception documents. Do these documents show a continuation of the speech acts used in *Gravissimum Educationis* in such a way, that their text-internal author and text-internal reader correspond with those of *Gravissimum Educationis*?

The Declaration of the Vatican Congregation for Education makes clear that as far as terminology is concerned the text-internal author follows up on the official educational language tendencies in Dutch education in use since the 1990s. Identity and functionality are opposites here, but the general impression is one of ambiguity and ambivalence. On the one hand, the speech acts in the text show that the Catholic school wants to make its influence felt and to assert its specific character.

In the wording of the text-internal author the Catholic school refuses to comply fully with modern pedagogical and didactic models and curricula it calls incomplete, as they would lack a transcendent narrative. On the other hand, the Catholic school should be open to dialogue with the government and accept any pupil, provided they show an appreciation and respect for its specific Catholic character and identity. Therefore, the text-internal author formulates inviting speech acts.

The speech acts in the Letter by the Dutch Episcopacy show that education in the Catholic school should be inspired by Christian ideals and exude self-confidence on account of its own values. This educational Memorandum on education presents several new principles and operational values that should underpin and empower the identity of Catholic education and upbringing in late modern society. The text-internal reader is promised that these plans are the policy to be promoted by the bishops with new impetus. The speech act of promise of a five-

year plan of interaction with the work field and the organisations concerned should confirm this to the text-internal reader.

The various speech acts in the Memorandum give an impression of the text-internal reader as intended by the text-internal author. As mentioned above, this educational paper is addressed to all stakeholders in (Catholic) education. Without doubt not only school governors, but also parents and teachers—as the text-internal reader—are the main addressees of the text-internal author. The purpose of the paper is to present policy intentions. Claims for the text-internal reader are not avoided, and so many demands are made on the text-internal reader, the most conspicuous being that even in this decade of individualization and secularization, a student is primarily considered a member of the school community.

On the one hand, the bishops' educational Memorandum serves as a prescription and guideline for the text-internal reader, on the other hand, it is an invitation and appeal to help realise the specific character and signature of Catholic education. Yet it is certainly also a task and a challenge for the text-internal author—that is, for the bishops themselves. As regards the first point, the text-internal author refers to Vatican regulations, such as the *Code of Canon Law* (1983) and the *General Directory for Catechesis* (1997). The educational jargon is not lacking either, with terms like 'student counsellor' (instead of 'teacher') and 'encouraging' and 'coaching' (instead of 'teaching' and 'learning').

Texts are in dialogue with one another by way of the text-internal author and the text-internal reader, who are at the centre of a dialogical encounter. Besides the frequency of certain words, though partly based on it, the speech acts in the text play a guiding role.

I see *Gravissimum Educationis* as a strategic policy paper, which serves as a foundational reference for the general operational policy of the Vatican Congregation for Catholic Education, *De katholieke school op de drempel van het derde millennium*, as well as for the more specific operational educational Letter of the Dutch Bishops' Conference, *Bezield en zelfbewust*.

In *Gravissimum Educationis*, the text-internal author is open-minded and dialogically oriented. The descriptions of the social context are factual, yet they encourage an open mindset and a willingness to engage in dialogue, in order to shape upbringing and education within that social context.

The text-internal author of *De katholieke school op de drempel van het derde millennium* adopts a more assertive tone and has a defensive attitude in describing this context. The text-internal reader is encouraged to raise a barricade, together with the Catholic school, against the

outside world, and to offer children the lifeline of education and upbringing at the Catholic school.

The text-internal reader in *Beziëld en zelfbewust* is to understand that as a Catholic, who belongs to a minority-group and as such should seek collaboration with and synergy among a wide range of stakeholders in Catholic education. The text-internal author describes the cultural and social context of Catholic education in neutral terms.

In the conclusion of my doctoral thesis, I offer an exemplary comparison between the perspective of my analysis and that of other perspectives. This shows that my analytical method reaches different conclusions from those of, for example, pastoral theologians, philosophers, and church historians. At the very least my research method produces additional findings. It provides a methodological complement to the usual perspectives, which primarily focus on the intentions of the text-external author, the text's previous history and its social context, for the purpose of a diffuse and heterogeneous audience.

The principal choice for the text as such as an object of analysis can help other methods remain closer to the text itself and prevent an interpretation based on the author's intentions, the origins of the text, or its contexts.

The method used in my thesis on the documents mentioned above may also be applied in the study of more ecclesiastical documents. Future studies on ecclesiastical documents in line with my linguistic approach on the text as such, would be a valuable addition to the broad spectrum of theological reflections on this type of documents.

Open Press Tilburg University

Warandelaan 2, 5037 AB Tilburg, The Netherlands

<https://tiu.trialanderror.org/>

Design: De Bondt Grafimedia

Omslag: De Bondt Grafimedia

Omslagfoto: Paul van Dongen

Drukwerk: De Bondt Grafimedia

De afbeelding is van **Paul van Dongen (1958)**

Van 2002 tot 2006 was hij lid van de Tilburgse School (samen met Marc Mulders, Guido Geelen, Reinoud van Vught en Ronald Zuurmond) Vakmanschap, religie, traditie waren uitgangspunten voor hun gezamenlijk werken en tentoonstellingen.

Van Dongen heeft tentoonstellingen gehad in galleries en musea. De laatste jaren heeft hij illustraties gemaakt bij de essays van Willem Jan Otten die resulteerden in de boeken *Wie zeggen de mensen dat ik ben* (2023) en *Amen* (2025).

Paul van Dongen woont en werkt in Tilburg.

www.paulvandongen.com

ISBN: 978 94 6526 6800

DOI: 10.26116/tst.12667094

Gratis te downloaden op: <https://doi.org/10.26116/tst.12667094>

© [2026] [Toon van Gestel]

Dit werk is verschenen onder de Creative Commons-licentie Naamsvermelding 4.0 Internationaal (CCBY 4.0). De volledige licentievoorwaarden zijn beschikbaar op <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Deze dissertatie gaat over de concilieverklaring over de christelijke opvoeding en het katholiek onderwijs van het Tweede Vaticaans Concilie, *Gravissimum Educationis* (1965), en twee receptiedocumenten, te weten de congregatieverklaring *De katholieke kerk op de drempel van het derde millennium* (1998) en de onderwijsnota van de Nederlandse Bisschoppenconferentie, *Bezielde en zelfbewust* (2002).

In deze doctoraal thesis beschouw ik een tekst primair als communicatief. Met behulp van de Communicatiegerichte Methode van Tekstanalyse (COMTA) focus ik met name op taalhandelingen. De vraag die ik in dit onderzoek beantwoord, is hoe de respectievelijke tekst-interne auteurs met behulp van taalhandelingen – mede gebaseerd op de structuur en de semantiek van de tekst – de tekst-interne lezers van respectievelijk de concilieverklaring, de congregatieverklaring en de bisschoppelijke brief sturen. Taalhandelingen of speech-acts zijn performatieve taaluitingen, waarin een expliciete of impliciete opdracht voor de tekst-interne lezer is opgenomen, zoals een boodschap presenteren, een regel voorschrijven, een appel doen, een belofte maken of een verklaring geven. Met deze taalhandelingen poogt de tekst-interne auteur de tekst-interne lezer de inhoud van de tekst te communiceren.

De principiële keuze voor de tekst an sich als object van analyse, kan andere methodes helpen om dicht(er) bij de tekst te blijven en voorkomt hineininterpretieren vanuit de auteursintenties, de wordingsgeschiedenis en de contexten.